

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАБІЧ Олександр Вячеславович

УДК 94 (477.7) «1941/1944»

ДИСЕРТАЦІЯ
НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У 1941-1944 рр.:
ДИНАМІКА, РЕФЛЕКСІЇ НА ОКУПАЦІЮ, СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ

032 «Історія та археологія»

03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

О.В. Бабіч

Науковий керівник: Скорейко Ганна Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент

Чернівці – 2024

АНОТАЦІЯ

Бабіч О. В. Населення Одеси у 1941–1944 рр.: динаміка, рефлексії на окупацію, стратегії виживання. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2024.

Актуальність дослідження. Виразним напрямом сучасної історичної науки є намагання максимально збагнути «людський вимір» історії, виявлення регіональних особливостей, візуалізація мікроісторичного рівня на тлі загальноцивілізаційних тенденцій. В умовах активізації бойових після 24 лютого 2022 р., окупацією значної території України, актуалізується чимало проблем, характерних для вибору стратегії виживання мирного населення в періоди попередніх воєнних конфліктів.

Наукова новизна дослідження визначається самою постановкою проблеми, оскільки демографічні процеси, стратегії виживання та рефлексії населення великого міста в окупації так і не стало предметом ґрунтового наукового дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» умовно виділено основні групи історіографії проблеми дослідження (радянська, сучасна українська та зарубіжна). Зазначається, що в радянський період цілий ряд тем було заборонено порушувати, а життя населення окупованих територій розглядалося тільки за принципами «свій – чужий», «наші – не наші». Проте напрацювання радянських дослідників, здебільшого маючи ідеологічне підґрунтя, тим не менше містять конкретний інформативний історичний матеріал, який є вагомим джерельним підґрунтям для сучасних досліджень.

Новий етап в історії української історичної науки розпочався із проголошенням незалежності України. Без ідеологічних регламентацій та обмежень, які були притаманні попередній епосі, набули розвитку різноманітні підходи до вивчення минулого, постала можливість залучення методологічного доробку та кращих досягнень зарубіжної історіографії. Для вирішення поставлених завдань проаналізовано та введено в науковий обіг комплекс архівних та опублікованих матеріалів щодо життєдіяльності населення Одеси в період румунської окупації. Переважну більшість неопублікованих документів уведено в науковий обіг уперше, а вже відомі матеріали інтерпретуються у світлі нових методологічних концепцій.

У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, який реалізовано через використання категоріального апарату та науково-дослідного інструментарію інших суспільно-гуманітарних, соціальних та поведінкових наук. Дисертаційне дослідження ґрунтується на комплексі загальнонаукових і міждисциплінарних, спеціально-історичних і конкретно-історичних методів, до застосування яких звертається сучасна історична наука.

Значну увагу приділено методам інтерпретації усної історичної матеріалів. Наголошується, що співвідношення суб'єктивних і об'єктивних елементів у усній оповіді пояснюється перш за все специфікою пізнавального процесу при дослідженні суспільно-історичних явищ. Тут йдеться про підхід, що дозволяє виявити внутрішню рефлексію респондента, який виступає носієм історичної інформації, і зовнішньої рефлексії інтерв'юера, який є суб'єктом пізнання.

У другому розділі «Населення Одеси в контексті соціальної та національної політики румунської окупаційної влади» розглянуто діяльність румунської окупаційної адміністрації з організації життєзабезпечення Одеси, висвітлено динаміку демографічних змін в Одесі періоду окупації, надано характеристику організації підтримки румунською окупаційною адміністрацією незахищених верств населення Одеси.

Доведено, що формально цивільне управління було побудовано цілком звично навіть для сьогоденного часу. Такими ж органами і структурами тоді

напевно керувалася більшість румунських і європейських міст. Трансністрія і сама Одеса сприймалися новими господарями як зона, яка мала згодом увійти до складу Румунії, а до цього повинна була пройти своєрідний етап «адаптації». Городяни змушені були комунікувати з новими чиновниками для вирішення всіх своїх побутових, робочих, комунальних і соціальних проблем. Більша частина мешканців Одеси залишалася просто обивателями, поступово прийнявши нову владу. Бюрократична машина окупаційної адміністрації характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, але міське керівництво докладало зусиль для забезпечення слабозахищених категорій містян, щоб запобігти непотрібній надмірній смертності серед них.

Досліджено динаміку населення, його структуру, чисельність, життєдіяльність міста Одеса в період окупації, його специфічні умови життя, національний склад. Саме цей аспект являє собою одну із найважливіших складових соціальної історії, акцентує на культурно-антропологічних трансформаціях у суспільстві як наслідок війни. Особливу увагу привертає необхідність використання новітніх методик обрахунку чисельності населення міста на основі ділових документів, статистичних звітів, актів різноманітних комісій, що фіксували втрати та нанесену шкоду. Здійснено порівняльний аналіз радянських та румунських документів, що дало можливість виявити деякі суперечності. Водночас на основі комплексного вивчення всіх типів документів зроблено обґрунтовані висновки щодо динаміки чисельності населення Одеси на різних етапах Другої світової війни: у період оборони міста, роки окупації та одразу після звільнення Одеси від окупантів.

Проаналізовано всі наявні в архівних фондах нормативні документи та правові акти, що регулювали питання пенсійного та соціального забезпечення населення Трансністрії і Одеси в 1941-1944 роках. Надано оцінку юридичним нормам, які регулювали соціальну сферу окупованого міста, та їх адекватності й ефективності. Установлені органи окупаційної влади, які відповідали за патронат, пенсійне та соціальне забезпечення, реєстрацію та фінансові

процеси. Відпрацьовано весь масив російськомовної місцевої періодики окупантів, через яку проводилося інформування населення з указаних питань. Наведено норми виплат пенсій, порядок нарахування, фонди та суми, які було витрачено румунською владою в 1943-1944 роках. Уперше встановлено перелік категорій громадян, які отримували персональні пенсії від окупантів та ті категорії одеситів, які були позбавлені виплат. Зроблено висновок, що румунська адміністрація в Трансністрії після тотального знищення єврейського та ромського населення переймалася проблемою виплат пенсій громадянам всіх інших етнічних та соціальних категорій, узявши на себе відповідальність за гуманітарну складову безумовно антигуманного явища окупаційної системи.

У третьому розділі «Стратегії виживання міського населення Одеси в окупації» охарактеризовано різні форми співпраці населення Одеси з окупаційною румунською владою, показано діяльність радянського партизансько-підпільного руху в Одесі, розглянуто особливості акцій окупантів зі знищення місцевого єврейського населення в окупованій Одесі (1941–1942 рр.), простежено зміни психологічного механізму вибору стратегій виживання жінками Одеси.

За вибором стратегії виживання в окупації виділено групи населення: які пішли на контакт з окупантами; які долучилися до руху супротиву; які потребували допомоги, тобто соціально незахищені верстви населення. Крім того виявлено основні етнічні групи мешканців Одеси як критерій розуміння рефлексій на окупаційний режим. Тому для виявлення особливостей підходів до вибору стратегій основну масу мешканців класифіковано за етнічною, віковою, гендерною ознаками.

У дослідженні співпраця з окупантами, або колабораціонізм, розглядається як окремий напрям стратегії виживання для значної кількості населення. Водночас підкреслено, що колабораціонізм як добровільна, усвідомлена та навмисна співпраця з ворогом, недостатньо вивчене явище в історичній літературі, оскільки тема співпраці з окупаційним режимом на

території України упродовж тривалого часу належала до числа небажаних. Розрізняється колабораціонізм свідомий, ініціативний – породжений виваженим бажанням сприяти окупантам, і вимушений – спричинений обставинами.

Виокремлено військовий та економічний (цивільний) колабораціонізм. Військовий колабораціонізм розділено на пасивний (робота у військових частинах) та активний (участь у бойових діях зі зброєю в руках). Цивільний колабораціонізм переважно мав вимушений характер. Визначено декілька ключових мотивів цивільного колабораціонізму: необхідність повернутись до своєї звичної професії; службу на окупантів через безвихідь; звичайне для Одеси бажання зайнятися бізнесом; реалізувати заслужене невдоволення радянською владою та її ладом; намагання вислужитися перед новою владою з почуття боягузтва та пристосуванства; спроба уникнути більш важкої долі ніж та, що складалася в кожний конкретний життєвий момент.

Досліджено російські антирадянські організації, які співпрацювали з окупантами в Одесі: Російський загальновійськовий союз, Народно-трудова союз російських солідаристів, Російський охоронний корпус, Товариство колишніх військових чинів російської армії, послідовники «власовського» руху.

Виокремлено культурний колабораціонізм, а саме співпрацю з окупантами співробітників місцевих газет, театрів, музеїв, закладів освіти. Визначено мотиви співпраці: ненависть до радянської влади, корисливість, особистий авантюризм, заробіток на життя, реалізація творчих здібностей.

З'ясовано, що більшість людей ставала перед звичайною альтернативою: вижити або померти, не маючи ніяких засобів існування. Вони намагалися зберегти майно, відновити роботу, створити бізнес, нагодувати близьких, контактуючи і співпрацюючи з окупантами. Таке вибудовування горизонтальних траєкторій виживання та пристосування до нових умов можна вважати найбільш поширеним і природним.

Визначено етапи формування та боротьби радянських диверсійних, підпільних груп та партизанських загонів в Одесі на чотири періоди: 1. Загони періоду оборони, серпень – вересень 1941 р., в Одесі формувалися групи, які відправлялися в тили румунських військ для диверсійно-розвідувальної роботи; 2. Загони, залишені в місті, які діяли із 16 жовтня 1941 р. і майже повністю були ліквідовані до середини 1942 р.; 3. Дрібні підпільні групи, діяльність яких простежується в 1942–1944 рр.; 4. Загони, які зорганізувалися перед самим звільненням Одеси в кінці 1943 р. – на початку 1944 р., найбільша за кількістю категорія. Підкреслюється, що фактично не можна назвати жодного загону або групи, яка б активно діяла весь час, поки тривала окупація.

Справжньою гуманітарною катастрофою в Одесі став Голокост, що призвело в тому числі й до значних етнодемографічних втрат, адже за чисельністю єврейського населення у довоєнний час Одеса була одним із найбільших міст в Україні, важливим центром єврейської культури. За допомогою 4-х видів підрахунку виведено остаточну цифру від 103 тис. до 118 тис. убитих за 4 місяці (із жовтня 1941 р. до березня 1942 р.) одеських євреїв.

З'ясовано, що в умовах окупації Одеси жінки становили найчисельнішу категорію населення міста. Відповідно, саме на них ліг весь тягар виживання їх родин. Задля порятунку власного життя та своїх близьких, у першу чергу батьків і дітей, в умовах окупації Одеси жінки були вимушені пристосовуватися до нової влади й нових реалій існування в повсякденному житті. Вони підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників, вдавалися до демонстрації бідності чи хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого примусово мобілізували до Червоної армії аби таким чином здобути соціальну допомогу від органів піклування окупаційної влади. Жінки освоювали нові професії та ремесла, були вимушені виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Також способом виживання для жінок стало співжиття з

представниками окупаційної адміністрації і військовими – румунами або німцями.

Ключові слова: Друга світова війна, Трансністрія, Румунія, Одеса, населення, окупація, адміністрація, етнічні групи, стратегії виживання, Голокост, повсякденне життя, рух опору, соціальні процеси, спротив, колаборація.

ABSTRACT

Babich O. V. The population of Odessa in 1941-1944: dynamics, reflections on the occupation, survival strategies. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 03 "Humanities" in the specialty 032 "History and Archeology". – Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Chernivtsi, 2024.

Rationale. An expressive direction of modern historical science is an attempt to fully comprehend the “human dimension” of history, identify regional characteristics, visualize the microhistorical level against the background of general civilizational trends. In the context of the intensification of military clashes after February 24, 2022, the occupation of some territories of Ukraine has actualized many issues characteristic of the choice of a survival strategy for the civilian population during previous military conflicts. The scientific novelty of the study is determined by the very articulation of the issue, since demographic processes, survival strategies and reflections of the population of a large city under occupation have never become the subject of thorough scientific research.

Chapter 1 Historiography, source base and theoretical and methodological foundations of the study reveals and identifies the main groups of the historiography of the research issue (Soviet, modern Ukrainian and foreign groups). It is noted that during the Soviet period, several topics were prohibited from being raised, and the life of the population of the occupied territories was considered only according to the principles of 'friend or foe', 'those for us and those against us'. However, the

exploratory studies of Soviet researchers, while mainly having an ideological basis, nevertheless contained specific informative historical material, which is a significant source basis for modern research.

A new stage in the Ukrainian history science began with the declaration of Ukraine's independence. Without the ideological regulations and restrictions that were inherent in the previous era, various approaches to the study of the past have developed, and there is an opportunity to involve methodological improvements and the best achievements of foreign historiography. To solve the set tasks, a set of archival and published materials on the daily life of the population of Odesa during the Romanian occupation was analyzed and put into scientific circulation. Many unpublished documents are introduced into scientific circulation for the first time, and already known materials are interpreted in the light of new methodological concepts.

The research uses an interdisciplinary approach, which is implemented using the categorical apparatus and research tools of other humanities, social and behavioral sciences. The dissertation research is based on a complex of general scientific and interdisciplinary, special and specific historical methods, which are used in modern history science.

Considerable attention is paid to the methods of interpreting oral historical materials. It is noted that the ratio of subjective and objective elements in oral narration is explained primarily by the specificity of the cognitive process in the study of social and historical phenomena. This is about an approach that allows identifying the internal reflection of the respondent, who is the bearer of historical information, and the external reflection of the interviewer, who is the subject of cognition.

Chapter 2 The population of Odesa in the context of the social and national policy of the Romanian occupation authorities examines the activities of the Romanian occupation administration in organizing the life support in Odesa, highlights the dynamics of demographic changes in Odesa during its occupation, and

provides a description of the organization of support by the Romanian occupation administration.

It has been proven that the formal civil administration was built in a completely average way even for today's time. Most Romanian and European cities were probably governed by the same bodies and structures at that time. Transnistria and Odesa itself were perceived by the new owners as a zone that was to later become part of Romania, and before that it had to go through a kind of 'adaptation' stage. Odesa inhabitants were forced to communicate with new officials to solve all their household, work, communal and social issues. Most of the residents of Odesa remained ordinary people, gradually accepting the new government. The bureaucratic machine of the invaders was characterized by inertia and slowness in social work, but the city leadership made efforts to help weakly protected categories of citizens to prevent unnecessary excessive mortality among them.

The dynamics of the population, its structure, size, vital activity of the city of Odesa during the occupation, its specific living conditions, and ethnic composition have been studied. This aspect is one of the most important components of social history, which focuses on the cultural and anthropological transformations in society due to the war. Particular attention is paid to the need to use the latest policies of accounting for the city's population based on office documents, statistical reports, and acts of various commissions that recorded losses and damage caused. The comparative analysis of Soviet and Romanian documents was made, and it made possible to identify some contradictions. At the same time, based on a comprehensive study of all types of documents, reasonable conclusions were made regarding the dynamics of the population of Odesa at different stages of World War II: during the defense of the city, the years of occupation, and immediately after the liberation of Odesa from the invaders.

All the normative documents and legal acts available in the archives that regulated the issues of pension and social security of the population of Transnistria and Odesa in 1941-1944 have been analyzed. The legal norms that regulated the social sphere of the city under occupation, their adequacy and efficiency, were also

assessed. The bodies of the occupation authorities that were responsible for patronage, pension and social security, registration and financial processes have been identified. The entire array of Russian-language local periodicals of the occupants, which informed the population on the specified issues, was processed. The standards for pension payments, the procedure for calculating, funds and amounts spent by the Romanian authorities in 1943-1944 have been presented. For the first time, a list of categories of citizens who received personal pensions from the occupiers and the categories of Odesa citizens who were deprived of payments is established. It was concluded that the Romanian administration in Transnistria, after the destruction of the Jewish and Roma population, was concerned about the issue of paying pensions to citizens of all other ethnic and social categories, taking responsibility for the humanitarian component of the undoubtedly inhumane phenomenon of the occupation system.

Chapter 3 Survival strategies of the urban population of Odesa under occupation describes various forms of cooperation between the population of Odesa and the Romanian occupation authorities, shows the activities of the Soviet guerilla fighter and underground movement in Odesa, examines the specifics of the steps of invaders to destroy the local Jewish population in occupied Odesa (1941-1942), and traces changes in the psychological mechanism of choosing survival strategies by women in Odesa. According to the choice of survival strategy under occupation, the following groups of the population have been identified: those who contacted the invaders; those who joined the resistance movement; those who needed help, that is, socially vulnerable groups of the population. In addition, the major ethnic groups of Odesa residents are identified as a criterion for understanding reflections on the occupation regime. Therefore, to identify the specifics of approaches to choosing strategies, the bulk of residents has been classified by ethnicity, age, and gender.

The study examines cooperation with the invaders or collaborationism as a separate area of the survival strategy for a significant number of the population. At the same time, it is emphasized that collaborationism as voluntary, conscious and intentional cooperation with the enemy is an insufficiently studied phenomenon in

historical literature, since the topic of cooperation with the occupation regime in Ukraine has long been considered undesirable. A distinction is made between conscious collaborationism, initiative collaboration, generated by a balanced desire to assist the invaders, and forced collaboration that was caused by circumstances. Military and economic (civilian) collaborationism were distinguished. Military collaborationism is divided into passive (work in military units) and active (participation in hostilities with weapons). The civilian collaborationism was mainly forced. Several key motives for civil collaboration have been identified: the need to return to one's usual profession; service for the occupiers because of a dead end; the desire to do business, which is common for Odesa; to put into effect deserved dissatisfaction with the Soviet government and its system; attempts to curry favor with the new government out of a sense of cowardice and opportunism; an attempt to avoid a more difficult fate than the one that developed at each specific moment in life.

The study examines Russian anti-Soviet organizations that collaborated with the occupants in Odesa: the Russian All-Military Union, the People's Labor Union of Russian Solidarists, the Russian Security Corps, the Society of Former Military Officials of the Russian Army, and followers of the "Vlasov" movement.

Cultural collaborationism has been highlighted, namely, collaboration of employees of local newspapers, theaters, museums, and educational institutions with the occupants. The motives for such collaboration were determined: hatred of the Soviet government, greed, personal adventurism, to earning the living, and development of creative abilities.

It has been found that most people faced the usual alternative: to survive or die, without livelihood. They tried to preserve their property, resume work, establish business, feed their loved ones, contacting and collaborating with the occupiers. Such adaptation to new conditions can be considered the most widespread and natural.

There were four periods of formation and struggle of Soviet sabotage, underground groups and guerilla detachments in Odesa defined: 1. Detachments of

the defense period, August – September 1941, groups were formed in Odessa, sent to the back areas of the Romanian troops for sabotage and reconnaissance work; 2. Detachments left in the city, operating from October 16, 1941, and almost completely destroyed by mid-1942; 3. Small underground groups, which activity can be traced in 1942-1944; 4. Detachments organized just before the liberation of Odesa in late 1943 – early 1944, the largest category in terms of numbers. It is emphasized that, in fact, it is impossible to name a single detachment or group that would have been active the entire time the occupation lasted. The Holocaust became a real humanitarian catastrophe in Odesa, which led, among other things, to significant ethnic and demographic casualties, because in terms of the Jewish population in pre-war times, Odesa was one of the largest cities in Ukraine, and an important center of Jewish culture. Using four types of calculations, the final figure was derived from 103 to 118 thousand Odesa Jews killed in 4 months (from October 1941 to March 1942).

It was found that women constituted a large category of the city's population under the occupation in Odesa. Accordingly, it was they who bore the burden of their families' survival. To save their own lives and those of their loved ones, primarily their parents and children under the occupation of Odesa, women had to adapt to the new government and new realities of existence. They forged the necessary documents, using the almost total corruption of Romanian officials, resorted to demonstrating poverty or illness, complained about the absence of a breadwinner, who was forcibly mobilized into the Red Army, in order to receive social assistance from the welfare agencies of the occupation authorities. Women mastered new professions and crafts, were forced to go to the market and resort to barter. Another way for women to survive was to cohabit with representatives of the occupation administration and the military – Romanians or Germans.

Keywords: World War II, Transnistria, Romania, Odessa, population, occupation, administration, ethnic groups, survival strategy, Holocaust, everyday life, resistance movement, social processes, resistance, collaboration.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича* : Історія. Чернівці. 2021. №1. С. 99-109.
2. Бабіч О. Пенсійне забезпечення населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. *Південний архів (історичні науки)* : збірник наукових праць. Херсон : Видавництво ХДУ. 2021. Вип. 35. С. 5-12.
3. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941-1944 рр.) *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6 (9). С. 64-74.
4. Бабіч О.В. Жінки в умовах окупації. Одеса 1941–1944 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Т. 33 (72). № 3. 2022. С. 1-10.
5. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О. 2023. Вип. 18. С. 138-144.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бабіч О.В. Підпілля і партизанський рух в Одесі (1941–1944 рр.): склад та етапи діяльності. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: збірка наукових праць. Вип. 8 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 20-27.
7. Бабіч О. Діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни*. Тези доповідей, Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р. /

- Наук.ред. О. В. Добржанський. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 129.
8. Бабіч О. Жінки в окупації (Одеса 1941-1944 рр.). *Хаджибеївські читання: тези доповідей Всеукр. наук.конф. з історії України для студентів та аспірантів (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.)*. Одеса : Видавець Букаєв В. В., 2022. С. 4-17.
9. Бабіч О. Приналежність до окремих етнічних груп як фактор виживання в умовах окупації (Одеса 1941–1944 рр.). *XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція*. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р. Чернівці, 2023. С. 113-115.
10. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп м. Одеси в умовах окупації 1941–1944 рр. *Краєзнавство Півдня України в історичному вимірі та сучасному дискурсі* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-річчя заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеса, 24–25 жовт. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Є. В. Бережок ; відп. ред. Л. В. Арюпіна; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. Одеса, 2024. С. 209-212.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Бабіч А., Бабіч О. Аналіз чисельного складу міста Одеси в роки Другої світової війни. *Південний захід. Одесика*. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 136 – 149.
12. Бабіч О. Толерантність Одеси. Погляд історика. *Трансформація української національної ідеї* / упоряд. О. Доній. К.: Наш формат, 2019. С. 304-308.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Історіографія дослідження.....	24
1.2. Джерельна база дослідження	45
1.3. Теоретико-методологічна основа та методи дослідження	58
Висновки по розділу 1.....	67
Розділ 2. НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ	68
2.1. Діяльність румунської окупаційної адміністрації з організації життєзабезпечення Одеси	68
2.2. Демографічні зміни в Одесі періоду окупації	78
2.3. Організація підтримки румунською окупаційною адміністрацією незахищених верств населення Одеси	99
Висновки по розділу 2.....	118
Розділ 3. СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ В ОКУПАЦІЇ	121
3.1. Співпраця населення Одеси з окупаційною румунською адміністрацією	122
3.2. Спротив населення Одеси окупаційній румунській владі	160
3.3. «Єврейська катастрофа» в окупованій Одесі (1941–1942 рр.).....	174
3.4. Жінки Одеси в окупації.....	186
Висновки по розділу 3.....	196
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	205
ДОДАТКИ	262

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематика подій Другої світової війни залишається однією з актуальних в історичній науці, незважаючи на її потужну історіографічну спадщину. Проте в умовах зовнішньої багаторічної воєнної агресії закономірним є інтерес до історичного досвіду, поведінки населення українських земель за умов окупації та національного гноблення. Стратегії виживання населення в окупації на макроісторичному рівні вже були предметом пильної уваги істориків, проте регіональний аспект цієї проблеми стає одним із найбільш актуальних напрямів історичної науки. Локальні дослідження дають можливість виділити регіональні особливості, які зрештою підтверджують загальні тенденції.

Становище населення Одеси в період окупації 1941–1944 рр. представляє особливий інтерес. Адже з одного боку це місто входило в трійку найбільших і найважливіших центрів України ще з XIX ст., його структура значною мірою різнилася від усіх обласних центрів, населення зберегло свою традиційну здатність адаптуватися до змінюваних обставин. З іншого боку, Одеса стала центром румунської окупаційної зони Трансністрії, що обумовило певні особливості як організації міського життя, так і формування траєкторій групових та особистісних стратегій виживання. Таким чином, постає необхідність вивчати історію Одеси не ізольовано, а в загальному контексті подій Другої світової війни на території України.

Наукова значимість досліджуваної проблеми актуалізується формуванням нової парадигми Другої світової війни, що свідчить про подолання «кризи» в сучасній українській історіографії. У сучасних історичних дослідженнях значна увага приділяється питанням повсякдення особистості і соціуму, які є суб'єктами історичного процесу. Регіональним аспектам (мікроісторії) присвячено значну частину наукових розробок.

Не зважаючи на масштабну історіографічну спадщину, все ще залишаються проблеми, які потребують додаткових досліджень. Однією з

таких є практики виживання мешканців українських міст і регіонів упродовж років війни. Зокрема, повсякденне життя населення Одеси у період 1941–1944 рр. й досі залишається малодослідженою і контроверсійною сторінкою Другої світової війни.

Суспільний інтерес до теми визначається тривалою завуальованістю, яку практикували комуністичні ідеологи та уся партійна історіографія упередженого змісту, особливо щодо особливостей партизанської підпільної боротьби в Одесі. Сучасні ж дослідження поступово долають міфологеми радянського часу стосовно діяльності партизанів і підпільників, відкриваючи нові сторінки подій Другої світової війни території України. Зокрема, постає необхідність дослідження стратегій взаємодії з окупаційною владою, якими послуговувалися мешканці Одеси для забезпечення свого виживання. Суспільна значимість усебічного й неупередженого висвітлення досвіду великого міста в окупаційний період підсилюється необхідністю визначення стратегій виживання громадян України, які опинилися тимчасово окупованої росією територіях та з'ясування внутрішніх мотивацій місцевого населення щодо взаємодії з окупаційною владою.

Отож, актуальність і наукове значення теми зумовлено недостатньою осмисленістю вказаної проблематики в регіональному вимірі, за наявності достатньої джерельної бази.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Актуальні питання історії та культури України» (державний реєстраційний номер 0121U110162) кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Об'єктом дослідження є соціальні процеси і явища в Україні періоду окупації під час Другої світової війни.

Предметом дослідження постає населення Одеси періоду окупації під час Другої світової війни як соціокультурний феномен, його демографічні

характеристики, рефлексії на окупацію та стратегії виживання у період 1941–1944 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1941–1944 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений установленням окупаційного режиму, коли 17 жовтня 1941 року Одеса була зайнята ворожими військами. Верхня хронологічна межа пов'язана зі звільненням Одеси Червоною армією 10 квітня 1944 р.

Географічні межі дослідження охоплюють місто Одесу як центр Трансністрії – території адміністративно-політичної одиниці на південному заході сучасної України у межах межиріччя Дністра і Південного Бугу.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові методи: дедукції, індукції, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, системний тощо що дало змогу охопити значний обсяг емпіричного матеріалу, забезпечивши аргументовані висновки, обґрунтування теоретичних положень дисертації, верифікація наявної джерельної бази тощо.

Для досягнення поставленої мети під час дослідження застосовано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження тощо.

При складанні таблиць, виявленні динаміки та обробці абсолютних і відносних величин застосовувався статистичний метод. Широко застосований у роботі описовий метод дав змогу виявити особливості поведінкових настанов як окремих мешканців, так і цілих соціальних груп. Для визначення структурної побудови дослідження використовувався проблемний метод. Методи систематизації та логічного аналізу дозволили викласти емпіричний матеріал в чіткій послідовності та звести його в єдину логічну схему. Разом із фундаментальними методами дослідження в роботі було ефективно використано архівознавчі та джерелознавчі підходи.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі виявленого комплексу джерел та здобутків історіографії комплексно дослідити життя населення Одеси впродовж 1941–1944 рр.: охарактеризувати його демографічний

портрет, визначити соціально-економічне становище, показати динаміку суспільно-політичної активності.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких **завдань**:

- визначити специфіку встановлення румунської окупаційної адміністрації, її діяльності з організації життєзабезпечення Одеси;
- здійснити комплексний аналіз динаміки чисельного та етнічного складу населення окупованої Одеси;
- висвітлити специфіку підтримки румунською окупаційною адміністрацією незахищених верств населення Одеси, увиразнивши показники соціального захисту та пенсійного забезпечення;
- охарактеризувати різні форми співпраці населення Одеси з окупаційною румунською владою;
- показати діяльність радянського партизансько-підпільного руху в Одесі;
- розглянути особливості акцій окупантів зі знищення місцевого єврейського населення в окупованій Одесі (1941–1942 рр.);
- простежити зміни психологічного механізму вибору стратегій виживання жінками Одеси.

Наукова новизна результатів дослідження визначається самою постановкою та розробленням теми, яка досі не отримала належного висвітлення. У процесі її розроблення на основі історіографії та широкої джерельної бази здійснений комплексний аналіз повсякденного життя населення Одеси у 1941–1944 рр.

Зокрема, *уперше*:

- уведено до наукового обігу значну кількість раніше неопублікованих документів, зокрема й румунськомовних, що відображають правове та соціально-економічне становище жителів Одеси означеного періоду;
- проаналізовано соціальний захист малозабезпечених категорій місцевого населення, який здебільшого реалізовувався через діяльність спеціальних відділів соціального забезпечення окупаційної адміністрації;

- реконструйовано фрагменти повсякденного життя, побуту та соціального забезпечення міського населення, його життя та можливості самореалізації в умовах окупації;

- проаналізовано тематику періодичних видань у досліджуваний період;

- висвітлено динаміку демографічних змін в Одесі у 1941–1944 рр.;

- проаналізовано основні заняття жителів міста впродовж 1941–1944 рр.;

- розкрито сутність та особливості окупаційного режиму в Одесі;

- дано оцінку поведінковим мотивам населення Одеси в період окупації, що виявилось в пристосуванні, пособництві та протидії окупаційній владі;

- виявлено взаємозв'язок між політико-правовим завданням румунської окупаційної адміністрації і соціально-побутовими потребами населення, його настроями, ідеями, ставленням щодо політики окупантів;

набули подальшого розвитку:

- відомості про формування й основні напрями діяльності румунської окупаційної адміністрації;

- визначення факторів внутрішньої рефлексії історичного дослідження: наукові концепції соціального розвитку, ідеологічні принципи устрою суспільства, індивідуальні світоглядні та ідеологічні переконання;

- увиразнення особливостей здійснення Голокосту в Одесі в досліджуваний період та питання фізичного знищення окупантами місцевого єврейського населення;

уточнено:

- низку ідеологічно й політично зумовлених тез радянської історіографії, зокрема щодо діяльності комуністичного руху опору; повоєнні статистичні відомості, які відображають кількість знищених окупантами місцевого населення;

- значення терміна «історична рефлексія»,

- деталі соціальних складових буденного життя та побуту людини окупованого міста та якісні показники її життєво необхідного соціального забезпечення;

- категоріальний апарат для класифікації взаємодії мешканців міста з окупаційною владою як активного або пасивного колабораціонізму;
- підходи до вивчення нормативно-правової бази румунської окупаційної влади та її реалізації на теренах південно-західної України;
- особливості підпільного та партизанського руху на території Одеси, роль партизанів та підпільників у боротьбі з ворогом;

Практичне значення результатів дослідження. Основні положення дослідження та викладений у ньому фактичний матеріал доповнюють і поглиблюють знання з історії Одеси в роки Другої світової війни. Матеріали дослідження можуть бути використані для подальших наукових досліджень, при підготовці наукових статей, спецкурсів, лекційних занять та факультативів з історії України для закладів вищої освіти, написанні навчально-методичних посібників. Зібраний та систематизований матеріал буде корисним для істориків і краєзнавців, значно доповнивши джерельну базу регіональної історії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки дисертації обговорювалися і одержали позитивну оцінку на розширених засіданнях кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Основні положення та результати дослідження оприлюднювалися автором у виступах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях, зокрема таких: Краєзнавча науково-практична конференція (м. Одеса, 8 квітня 2021 р.); XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни (м. Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р.); Всеукраїнська наукова конференція з історії України для студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» (м. Одеса, 24 червня 2022 р.); круглий стіл «Російсько-українська війна в аспекті неподоланого минулого: парадигми різного світобачення» (20–21 квітня 2023 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Краєзнавство Півдня України в історичному вимірі та сучасному дискурсі: до 100-річчя заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН» (м. Одеса, 24-

25 жовтня 2023 р.); XIV Буковинська міжнародна. історико-краєзнавча конференція (м. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю, присвячена 220-річчю від дня заснування громади св. Павла в Одесі, «Церква і віра як життєва позиція вільної людини» (м. Одеса, 28-29 жовтня 2023 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення й фактичний матеріал, які містяться в дисертації, відображено в опублікованих автором 12 наукових працях, з яких 5 – у наукових фахових виданнях України, 7 – у збірниках матеріалів і тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Обсяг і структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Дослідження складається з вступу, трьох розділів, поділених на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (565 позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи становить 269 сторінок, з них основного тексту – 204 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

У процесі дослідження повсякденного життя і стратегій виживання населення Одеси у досліджуваний період було опрацьовано великий масив наукових та публіцистичних праць, які безпосередньо або ж у рамках висвітлення дотичних тем, торкалися згаданої проблеми. Усі роботи, які стосуються вказаного питання, можна розподілити на три групи:

- 1) наукові та публіцистичні напрацювання радянських істориків;
- 2) праці європейських, американських учених та дослідників із середовища еміграції, а також наших найближчих сусідів – румунських та молдовських істориків;
- 3) сучасні дослідження українських науковців.

Радянська історіографія майже ніколи не відрізняється різноманітністю підходів до теми окупації. Зрозуміло, що за наявності в будь-якому радянському бланку кадрової анкети питання «Чи перебували ви чи ваші рідні на окупованій території» важко було очікувати художньої, публіцистичної літератури чи офіційних історичних досліджень, у яких життя в окупації подавалося з об'єктивної точки зору. Тому треба відразу сприйняти, що радянська історіографія в цьому питанні була абсолютно залежною від ідеологічних факторів. Із цих причин, за весь період із 1945 по 1991 роки годі було сподіватися, що з'являться великі роботи, у яких буде прискіпливо розглядатися життя звичайної людини в окупаційній зоні.

Зазвичай, історіографія Другої світової війни в радянських істориків умовно поділяється на три періоди: 1940-ві – початок 1950-х рр.; кінець 1950-х – 1985 рр.; 1985–1991 рр. (т. зв. «хвиля публікацій Перебудови»).

Перший період характеризується тим, що більшість друкованих історичних видань була присвячена викриттю злочинів «німецько-

фашистських загарбників та їхніх пособників», набуваючи форми скоріше публіцистичного викладення матеріалу, а не наукового аналізу.

Першим виданням, яке розповідало про життя одеситів у період окупації, була брошура під назвою: «Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області: повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» [421]. Цікаво, що на той момент з'явилися подібні видання тільки про два міста України: Київ та Одесу. До цього про події війни в Одесі крім газетних статей у 1943 р. було опубліковано лише одну невелику книгу «Героїчні оборонці Одеси» [245]. Окремо радянський уряд запустив цілу серію брошур-повідомлень Надзвичайної державної комісії. Одна з майже півтора десятка цих книжок розповідала про Одесу [440]. Але уже невдовзі достатньо великим накладом було видано три томи «Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза». Нас у першу чергу цікавить другий том, який повністю присвячений періоду окупації, румунсько-німецькому адміністративно-політичному режиму та радянському підпільно-партизанському руху [391]. Отже, слід визнати, що серед українських територій Одеська область стала однією з найбільш досліджених на той момент.

Також відомо, що відразу після повернення з евакуації до рідного міста трагедію одеських євреїв почав описувати й вивчати історик С. Боровий, зокрема, підготував велику статтю про геноцид євреїв Одеси для «Чорної книги», але її було опубліковано тільки посмертно в 1991 р. Її значущість безумовна, оскільки написана в перші повоєнні роки дослідником, який знав багатьох із тих, хто загинув і про кого він згадує [239].

У 1950-х роках, коли спогади про війну були занадто свіжими, ми бачимо не дуже великий потік книг та досліджень, які розповідали про окупаційні роки. Якщо десь згадувалися воєнні події в Одесі, то це переважно офіційний

погляд, і використовувати ці праці в нашій роботі майже немає сенсу, але згадати ми їх повинні [243; 483]. У них достатньо поверхово, але згадується сам факт окупації міста і те, що тут було організовано партизанський рух.

Із кінця 1950-х років історики з одного боку почали поглиблене вивчення Другої світової війни, а з іншого боку, посилювалася її міфологізація. Пріоритетними напрямками досліджень стали ті, що акцентували увагу на «всенародній боротьбі українського народу проти німецько-фашистських загарбників», провідній ролі комуністичної партії в організації боротьби проти фашистів та підпільному й партизанському руху на окупованих територіях. Тим не менше, саме в цей час нарешті з'явилася значна кількість наукових робіт, які стосувалися вивчення окупаційного режиму в Україні, а це вже давало можливість нагадувати, що в окупації опинилася велика кількість радянських громадян, вони там жили, працювали, виховували дітей, комунікували з окупаційною владою на різних її рівнях тощо.

Концептуальне об'єднання головних тез усього масиву публікацій відбулося в головних, ідеологічно виважених колективних фундаментальних працях: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» [456], «Історії Української РСР»: «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (том 7) [303] та «История Украинской ССР»: «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945)» (том 8) [457]. Уже на початку 1970-х років вийшла узагальнююча праця під назвою: «Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы» [393]. У цьому довіднику нарешті була дана вся хронологія не тільки оборони і звільнення міста, а й усіх подій, що відбувалися упродовж 907 днів окупації, списки майже всіх підпільних груп і партизанських загонів, короткі довідки про діяльність кожного з них.

У 1960-ті – 1980-ті рр. крім великого масиву книг, які розповідали про воєнні дії навколо Одеси в 1941 р. та в 1944 р., щоб постійно нагадувати про «Місто-герой», з'являється достатньо багато книг, присвячених підпільному та партизанському руху. У ці роки відбувалася активна міфологізація всього, що

пов'язано було з «Великою вітчизняною війною» взагалі і партизанським рухом зокрема. До образу «Міста-героя» дуже вдало докладалася історія спротиву з обов'язковою згадкою катакомб. Це ув'язувалося авторами в єдину картину загальноміського спротиву під керівництвом комуністичних лідерів і офіцерів НКВС. Важливим для нашого дослідження є те, що в цих книгах серед іншого резонує життя простого населення в окупації. Зазвичай акценти робилися на тому, як населення підтримувало партизанів або, як воно потерпало від окупаційної влади. Автори широко використовували спогади свідків, яких на той час було багато, а тому і ці джерела мають свою певну цінність. Зокрема, слід зауважити, що публікації на цю тему в Одесі проходили контроль обласного управління КДБ. Осбливу роль у цій справі відіграв багаторічний керівник управління (1954–1971 рр.) генерал А.І. Куварзін, який до 1938 р., коли він прийшов на службу до органів НКВС, працював журналістом. Він сам написав декілька книг про партизанський рух на Одещині [328; 329], а також сам брався редагувати наукові публікації на цю тематику [355].

Навіть сценарії кінофільмів та художніх книг на цю тему проходили цензуру КДБ. Так у Галузевому державному архіві СБУ зберігається примірник сценарію фільму «Порт» про діяльність одеського підпілля. У тексті сценарію багато подробиць про життя населення міста в окупації. До нього долучена розгорнута рецензія вищезгаданого А.І. Куварзіна, який не підтримував ідею знімати цей фільм [56]. Ще одна справа зберігає листування керівництва республіканського КДБ і Одеського обласного управління з розгорнутими рецензіями на повість П. Ільяшенка «Між життям і смертю» [53, арк. 173–191] та статті того ж таки П. Ільяшенка «В катакомбах» для журналу «Смена». Обидва твори було присвячено підпільникам під керівництвом В.О. Молодцова (Бадаєва). За підсумками рецензування, яке зробив А.І. Куварзін, ці твори надруковані не були [53, арк. 194]. Треба наголосити, що більшість зауважень, які були зроблені в рецензіях, насправді стосувалася фактичних помилок автора.

Формування історичного міту «Одещина – партизанський край» призвело до потужної хвилі публікацій локальних робіт, де штатними авторами були В.Ф. Єгоров і М.І. Зотов [286–289]. Один із них був інструктором обкому партії, другий – полковником у відставці. Зрозуміло, що їхні книги несли в першу чергу ідеологічні сенси. У них «весь народ, як один, піднявся на боротьбу з фашистами», і все населення безумовно підтримувало партизанів, а співпраця з окупантами згадується виключно як зрада, і такі випадки в їхніх книгах вкрай епізодичні і поодинокі. Зазначимо, що це було зроблено в рамках традиційних ідеологічних штампів радянського часу, а також підходу до колабораціонізму у 1941–1945 рр. як до поодинокого та незначного явища.

Не залишали Одесу поза своєю увагою і московські автори [237; 238; 304]. Безумовно, вони теж виконували ідеологічне завдання. Але ми не можемо залишити й ці роботи поза нашої уваги, бо сам факт фокусування історичних пошуків на цих територіях із боку Москви є показовим. Єдине, треба вказати, що в цих роботах майже ніколи не згадуються румуни, а знов головними злодіями є такі собі «фашистські окупанти». Лише інколи можна в текстах зустріти «німецько-румунських» загарбників. Відколи Румунію було включено в коло радянських союзників і до розвалу СРСР розкриття й акцентування «румунського варіанту» окупаційного режиму було небажаним. Тут можна згадати лише публікації А.О. Язькової, у яких вона досліджувала внутрішньополітичні процеси в Румунії до початку війни і етапи формування націоналістичної і фашистської ідеології в оточенні І. Антонеску. Але безпосередньо питання, які стосуються нашої теми, та період після вторгнення на територію СРСР в її роботах майже не згадуються [501; 502].

Із загального ряду радянських істориків треба виділити молдавських дослідників І. Е. Левіта [335; 336] та С. О. Грантича [269], праці яких хоч і відповідали кон'юктурі радянської ідеології, проте містили характеристику системи румунської окупаційної адміністрації в Трансністрії та Бессарабії, наповнені значним фактичним матеріалом, тому зберігають свою актуальність і сьогодні.

Значний поступ у дослідженні життя в окупації було здійснено радянською історіографією в добу горбачовської перебудови. Знаковим для цієї доби став доступ до діаспорної науки, яка мала свої традиції об'єктивного та неупередженого висвітлення подій Другої світової війни. Наприкінці 80-х років уже була змога познайомитися з роботами А. Жуковського [293], де постійно лунала теза про роль Румунії в подіях у Бессарабії, Північній Буковині і межиріччі Дністра та Південного Бугу в 1941-1944 рр.

Зі здобуттям Україною незалежності відкрився новий етап у розвитку саме української історіографії. Із початку 1990-х рр. відбулася принципова зміна в умовах роботи дослідників: відмова від єдиної марксистської ідеології, з'явилася можливість міжнародних наукових контактів, а від цього шанс працювати із закордонними джерелами, стала допускатися методологічна та теоретична різноманітність публікацій, утвердження в історичній науці принципів комплексності, об'єктивізму, історизму, ціннісного підходу. Нарешті поступово почали відкриватися українські і російські архівні сховища, де зберігалися трофейні румунські та німецькі документи періоду окупації.

У 1990-ті роки дослідниками почала активно розроблятися тема колабораціонізму в роки Другої світової війни, у зв'язку із чим залучались матеріали фондів окупаційних років. Однак допоки в ці часи ще не порушувалися питання вивчення самих стратегій виживання населення в умовах окупації, дослідження колабораціонізму ставали важливими для розуміння причин, які змусили частину населення співпрацювати з окупантами, їхні мотивації та їхні ідейні пріоритети. У цей період дослідники по-новому подивилися на багато питань, пов'язаних із німецькою окупаційною політикою. Так у дослідженні Ю. І. Левченко чітко виділяються два періоди, які, на його думку, треба відокремити, щоб аналіз мав більше фокусування. «Перший період історіографії проблеми – 90-ті рр. ХХ ст. – час формування україноцентричної концепції окупаційного режиму і появи перших праць, у яких поверхово розглядаються особливості політики в адміністративно-

територіальних одиницях України. Другий період охоплює кінець 90-х рр. ХХ ст. і триває до сьогодні. Це період становлення україноцентричної концепції, глибокого та об'єктивного вивчення різних аспектів окупаційного режиму та розкриття особливостей реалізації політики в окупаційних утвореннях протягом 1941–1944 рр.» [339]. Фактично ми можемо цю формулу застосувати і до новітніх етапів вивчення теми стратегій виживання населення в умовах окупації – для останніх 30 років, тобто часів незалежності.

Майже криголамну роль у формування україноцентричної концепції дослідження окупаційного режиму виконали праці українських істориків діаспори О. Субтельного [449; 294] та А. Жуковського [293], що побачили світ на самому початку 90-х років. Це був погляд ззовні, якого бракувало більшості українських істориків, які за інерцією ще залишалися в шорах радянської історіографії.

Відразу з'явилися нові цікаві теми. Тут треба відмітити напрацювання М.В. Ковалю про життя етнічних німців [315]. Із цієї роботи видно, що українські дослідники були методологічно готові до вивчення окупаційної періодики, мали необхідний інструментарій і досвід, але не мали можливості подолати ідеологічні заборони, відмовитися від тези про «морально-політичну єдність» радянського народу в роки війни. Табуованість теми колабораціонізму заважала правильно оцінити масштаби й ефективність окупаційної періодики, а також не дозволяла відкрито досліджувати значну частину матеріалів.

Дуже повільно і обережно дослідники підходили до тем, пов'язаних зі стратегіями виживання. Розбирати багатопланові соціальні, економічні, політичні, національні, релігійні та особисті аспекти життя звичайної людини було важче, ніж простими чорно-білими фарбами розмежувати «своїх і чужих» РСЧА і Вермахт, «радянських і фашистів». Тому, ми знаходимо лише поодинокі праці, які концентровано препарують стратегії виживання окремих верств населення. До найбільш глибоких і аргументованих авторів треба в

першу чергу віднести В.І. Кучера [334], О.В. Потильчака [415; 416], Т. Заболотну [296; 298], О.Стяжкіну [446; 447].

Т. Заболотна акцентує свою увагу на щоденному житті в окупації міського населення. Її цікавить побут, форми поведінки, способи заробляння грошей тощо. Багато уваги вона приділяє найбільш уразливій соціальній категорії – міській інтелігенції [297].

Натомість О. Стяжкіна переймається життям жінки на окупованих територіях [446; 447]. Історії жінок, які вона групує за окремими категоріями, дозволяють створити своєрідну класифікацію жіночих доль. Так вона окремо аналізує долі жінок, які опинилися в партизанських загонах, і тих жінок, що залишалися в містах і селах, намагаючись врятувати своїх близьких, дітей, батьків. Перший розділ її книги навіть має назву «Жінки України у повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання». Саме вона в цій роботі точно сформулювала актуальність переосмислення наукового-історичного погляду на жінку на війні і під окупацією зокрема: «Жіночий образ під окупацією вкарбувався у пам'яті (через книги, стрічки, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на чийх плечах залишилися діти різного віку та статі й старі. Власне, у такій історії окупації, особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріли малих дітей, насильство над молодими жінками. Однак часто-густо ці кричущі факти, непересічного страждання подавали не як специфічно жіночі, а як специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці» [446, С. 42]. Роботи О. Стяжкіної достатньо прискіпливо й одночасно обережно торкаються теми так званого «горизонтального колабораціонізму», їм передувала ще одна велика робота групи українських істориків на цю ж саму тему: «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства» [292]. Додамо до списку робіт цього напрямку дослідження О. Мамроцької [352], С. Білівненка [233], О. Кісь [308].

Ще одним способом вижити і забезпечити собі на певний час матеріальні і моральні преференції за нової влади інколи просто співпраця з нею, спроба сподобатися в будь-який можливий спосіб, отримати позитивну реакцію на свою демонстративну лояльність. То ж співпраця з окупантами, або колабораціонізм, може розглядатися як окремий напрям стратегії виживання для достатньо великої кількості населення. Колабораціонізм як добровільна, усвідомлена та навмисна співпраця з ворогом – у нас не дуже вивчене явище в історичній літературі.

Тема співпраці з нацистським окупаційним режимом на території України тривалий час належала до числа небажаних. Тож зняття ідеологічних бар'єрів відкрило шлях до її вивчення. Хтось з учених почав вивчати з історію військових формувань, створених окупантами із числа місцевих мешканців, і лише інколи відволікався на питання цивільної співпраці. До таких дослідників віднесемо І.І. Дерейко [278], А. Ковальчука [316], О. Міхеєва [372], В.О. Шайкан [474; 475]. Остання робить глибокий аналіз соціально-політичних та економічних причин виникнення колабораціонізму, але географія дослідження торкається тільки території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони. Така ж територіальна обмеженість є й у роботі І. Дерейко. Ці дослідники, на жаль, не вивчають процеси військової співпраці на території Трансністрії. Декілька українських учених досліджували питання військового колабораціонізму етнічних українських німців у роки Другої світової війни [301; 311; 414].

У контексті теми дослідження набагато більше нас має цікавити не військовий, а саме цивільний колабораціонізм, бо він в умовах окупованого великого міста мав більше різноманітних проявів. Комплексний погляд на взаємини окупанта і населення висловив В. Горобець: «...люди, якими б не були їхні цінності та погляди, в умовах окупації примусово, добровільно, несвідомо, системно чи несистемно стають частиною практик колаборації з ворогом. Навіть ті люди, які обирали шлях спротиву, у певних ситуаціях і за певних обставин мали необхідність змушено прикидатися лояльними до

окупаційної влади» [267, С. 59]. До когорти дослідників, які почали досліджувати колабораціонізм цивільного населення як одну зі стратегій порятунку, крім згаданих вище В. Горобця [267; 268] і О. Потильчака [415] внесемо таких істориків, як Т. Вронська [254], Л.П. Курочкіна [332], І. Осьмак [398] та В.І. Підгурський [404]. Відокремимо останніх трьох, тому що головне в їхніх виданнях те, що ми вперше бачимо дослідження причин і способів співробітництва місцевого населення з румунською окупаційною владою в Трансністрії та соціально-політичні умови й особливості реалізації колабораційної політики окупаційної влади Румунії на нашій території.

Тож, обмежена кількість наукових публікацій, у яких досліджувалися б саме стратегії виживання населення, а особливо робіт, які розбирали це питання саме стосовно румунської окупаційної зони, вимагає від нас залучати ті видання, які дають необхідні паралелі.

Для розуміння природи, функцій, системи окупаційних режимів на українських землях важко обійтися від ознайомлення з працями П. Рекотова [423], Т. Рендюка [424], І. Ветрова [248; 249], І.Піддубного [405, 406, 407] та збірниками наукових статей та матеріалів, які відображають окупаційну систему [277; 292; 320]

На початку 2000-х років найбільш активно починає розвиватися регіональний аспект досліджень окупації. Вивчення регіональної історії неодмінно вимагало глибоких розвідок в обласних архівах і роботи з регіональною окупаційною пресою. Власне тут зійшлися два взаємні процеси – зацікавленість істориків цією темою і відкриття багатьох засекречених до того фондів обласних архівів і архівів СБУ та МВС. До вже згаданих авторів, які опублікували свої наукові доробки щодо німецької зони окупації, привернули увагу дослідники, які сконцентрувалися на окремих регіонах України. Це роботи Г. Скорейко [434], І. П. Фостія [464], Ф.І. Полянського [413], В.І. Абакумової [210], А.І. Петрової [403], О. Мельничук [358, 359, 360]. Але щодо території Трансністрії тільки декілька авторів концентровано докладали зусиль для вивчення й висвітлення цього періоду. Безумовно, треба

відмітити глибокі і концентровані роботи М. Михайлуци, який усебічно вивчив і проаналізував релігійну політику румунської адміністрації в їхній зоні окупації [361–371]. До того ж цей дослідник у своїх статтях звернув увагу і на військових колаборантів, і на те, як румунська преса реагувала на російські добровольчі формування в Одесі [366; 367]. Потужний дослідницький доробок, пов'язаний із релігійним життям окупованого населення, ми бачимо в таких учених, як В.В. Гордієнко [266], О.Є. Лисенко [343–347], І.М. Грідіна [271].

Трансністрія як зона румунської окупації досить довго залишалася поза увагою дослідників, тому що участь Румунії в реалізації нацистських планів майже всю радянську післявоєнну добу якщо не замовчувалася взагалі, то відтінялася і не дуже заохочувалася. Зрозуміло, що щойно зникла Організація Варшавського договору і почала будуватися новітня українська історіографія, незалежна від радянських догм, з'явилася когорта дослідників війни, які звернули свою увагу на історію тих територій, які з 1914 р. по 1944 р. були під румунським контролем. Ці історики шукали відмінності німецької і румунської системи окупації, вони робили пошуки в регіональних архівах, почали працювати з колегами в Румунії і Молдові, відпрацьовували масив румунської окупаційної періодики. До цих дослідників ми зараховуємо В.Фісанова [459–461], І. Нікульчу [382], О. Новосьолова [386–388], Т. Рендюка [424], Є. Сипко [432], О. Авдєєву [211], С. Богана [236], О. Кравця [319].

Із зазначеного переліку доречно виокремити декількох українських учених. Історик О. Новосьолов майже всі свої наукові праці присвятив політиці Румунії стосовно України, румунській окупації Трансністрії, зокрема питанням політичного статусу цього регіону, а також окремим питанням антиєврейської політики режиму Антонеску в Бессарабії, Буковині та Трансністрії. Систему румунської адміністрації і бюрократії й особливості реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних межах, які були підконтрольні Бухаресту, досліджують Н.В. Терєфера [454; 455] та Ю.І. Левченко [339–341].

Незважаючи на достатньо невеликий проміжок часу (1941–1944 рр.) і не дуже велику територію (межиріччя Дністра і Бугу), історія румунської окупації на наших землях залишає широке поле для дослідників. Деякі з них відходили від загального погляду і обирали шлях поглиблених і концентрованих розвідок. Аналізуючи їх, є необхідність розділити окремі напрями досліджень за їх сферою. Якщо вище ми називали тих дослідників, які давали загальну характеристику подіям, що відбувалися в Трансністрії та на півдні України, то нижче спробуємо розділи сфери їхніх наукових інтересів, задля більш докладного аналізу історіографії нашої теми.

Так питаннями етнічних спільнот у румунській зоні окупації займалися декілька дослідників. Майже всі вони фокусувалися на окремій національності. Так Н. Шевчук та Е. Плесьська сфокусувалися на проблемних аспектах життя місцевих німців [478; 479; 408]. І.В. Моторна [373–378] вперше глибоко дослідила геноцидні практики щодо ромів на території сучасної Одеської області. Крім того у своїх розвідках вона дуже ретельно порівнює трагічний шлях ромського і єврейського населення Трансністрії. У дисертації вона дає розгорнутий аналіз політики румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії, не оминаючи увагою і життя місцевих молдаван, німців, українців та ін.

Значний інтерес в контексті нашого дослідження становлять наукові доробки І.Щупака, присвячені одному з найганебніших явищ часів Другої світової війни – Голокосту, в тому числі й на території Трансністрії [495, 552]. Особливу увагу науковець зосереджує на проблемі українських праведників [492-496].

Ширше етнічно-культурні та національно-політичні питання в період окупації на півдні України і в румунській зоні зокрема, досліджувала у своїй дисертації Н. В. Шевченко. У роботі вона робить глибокий аналіз діяльності національних культурно-освітніх закладів на півдні України в період окупації 1941–1944 рр. і дає оцінку політики румунізації через сферу середньої і вищої освіти. До того ж ця історикиня склала максимально повний список усіх

організацій і інституцій, які реалізовували німецьку та румунську національно-культурну політику в Одесі і інших містах Трансністрії [477]. Натомість О. Осипенко робить комплексне дослідження сільських трудових громад Трансністрії і їхнє життя саме в соціально-історичному аспекті [395]. А Ф. Лук'янов відстежив конструкцію і динаміку румунсько-українських відносин, довівши, що українці в Трансністрії залишалися найбільшою етнічною групою, а румунська влада не могла ігнорувати цей факт [349].

Безпосередньо дослідження проблем окупації міста Одеси 1941-1944 рр. здійснювали В.П. Щетников, І.В. Моторна, С. М. Біліченко, П.Е. Козленко, С. І. Катарага (хоча він більше уваги приділяє подіям у всій Трансністрії, а Одеса згадується як її адміністративний центр) [489; 374; 234; 317; 306]. У роботах В.П. Щетникова ретельно опрацьовано питання економічної складової румунсько-німецької присутності в Трансністрії та питання втрат серед цивільного населення в румунській зоні окупації. І. Моторна свою дисертацію і більшість статей присвятила етнічним групам Трансністрії. У її статтях розглядаються проблеми статусу етнічних громад, депортації румунських ромів, ставлення до місцевих румунів та молдаван, не залишає вона поза увагою й аспекти румунської антисемітської політики. Саме в роботах І. Моторної дається комплексний аналіз національної політики німців і румунів на південноукраїнських територіях.

Окремо треба звернути увагу на декількох одеських авторів і більш докладно дати характеристику їхнім роботам. П'ять томів історичних нарисів, які підготував В.А. Смирнов, повністю побудовані на аналізі матеріалів архівних кримінальних справ одеситів. Декілька десятків імен і їхніх біографій В. Смирнов описує тому, що ці історичні фігури пережили окупацію і були засуджені вже після повернення радянської влади. Із протоколів їх допитів автор здобуває цікаві подробиці існування цих відомих одеситів в окупованому місті і їхній особистий досвід взаємодії із загарбниками, який зрештою привів їх під кримінальну статтю про зраду [437].

На початку 2000-х рр. в Одесі стали з'являтися публікації і книжки О. Черкасова. Крім книг про оборону міста 1941 р. він опублікував цикл книг про окупацію, при чому вони виходили так швидко і з таким обсягом, що цей автор вимушений був ділити їх не тільки на три роки окупації, а навіть на півріччя. Справа в тому, що в той момент Одеський обласний архів виклав у вільне користування окупаційну російськомовну пресу. Саме її статті в хронологічному порядку рясно наповнили книжки Черкасова О. без особливих додаткових коментарів. На жаль, там, де з'являється авторський текст, трапляється багато фактичних помилок і занадто суб'єктивний погляд автора, який відверто симпатизує румунській окупаційній владі [467–469].

Для створення повноцінної, багатогранної й об'ємної картини життя одеситів в окупації треба залучити роботи тих авторів, які досліджують досить вузькі теми. Питання освіти в румунській зоні окупації розглядають Н.В. Шевченко [447], В.І. Остащук [372], а також В.П. Щетников [455]. У їхніх роботах подаються основні нормативні документи, які регламентували систему освіти в 1941–1944 рр. на Півдні України. Дається якісний аналіз шкільної, середньої спеціальної і вищої освіти, кількість школярів і студентів в окремих містах та порівняння цих цифр із радянською довоєнною освітою.

Культурне життя міста і його мешканців окремо не описано в жодному спеціальному виданні, але згадується в книгах М.І. Близнюка [235], В.М. Гайдабури [258] і Є. Сипко [432].

Дослідження окупаційної преси, зокрема регіональної, провели Б.І. Черняков [473], К. Курилишин [331] та російський дослідник І.В. Грибков [270]. При цьому К. Курилишин обмежується аналізом української легальної преси в німецькій зоні окупації, натомість І. Грибков у своїй дисертації згадує майже всі російськомовні газети і журнали, які виходили в Одесі з 1941 р. по 1944 р. і дає їм загальну характеристику. Однак коло залучених до виконання цього завдання джерел вкрай обмежене, бо автором було використано лише ті примірники, які зберігаються в російських архівах або частково згадувалися і викладалися в мережі Інтернет.

Важливим аспектом вивчення життя населення окупованих територій є їх взаємини з партизанами і підпільниками. Справа в тому, що приєднання до підпілля розглядалося як один зі способів виживання в окупації, бо передбачало зближення з якоюсь згуртованою, озброєною і матеріально забезпеченою групою. А на фінальній стадії окупації, ще й гарантувало алібі перед радянською владою, яка поверталася й відразу цікавилася тим, як кожен поведився за відсутності комуністичного контролю. Тому дослідження цієї тематики, безумовно, мають бути у сфері наукових інтересів тих, хто вивчає життя в окупованих містах і селах. Підпільно-партизанський рух на території Трансністрії і Бессарабії досліджували у своїх дисертаційних роботах Н.В. Дейнека та О.В. Новосолов. При цьому останній досить ретельно розглядає питання румунської політики щодо українських земель, основоположні промови І. Антонеску і верхівки румунської держави, дії губернатора Трансністрії Г. Алексяну та взаємини населення й окупаційних адміністративних органів [274-276].

Згадують одеських партизанів у своїх книгах О. Гогун та Є.Г. Горбуров. Їхні роботи цікаві тим, що вони наводять нові на той момент архівні документи про діяльність партизанів і підпільників Одещини [260; 261; 265].

Безпосередньо дослідженням одеського підпілля займався Т. Вінцьковський, який першим з І. Нікульчею почав вивчати український самостійницький підпільний рух [250; 251]. Робота І. Нікульчі в архівах Бухареста і Кишинєва, знахідки, які він привіз до Одеси і якими поділився з колегами, дозволили з різних ракурсів подивитися на історію одеського спротиву. Так деякі документи пояснили деякі суперечливі епізоди діяльності місцевого підпілля. А історію всіх партизанських груп, які місцем дислокації обрали одеські катакомби, якісно вивчали ті, хто працював не тільки в архівах, а й безпосередньо на місцях їхніх стоянок – у шахтах. Тут можна виділити книги В.Я. Юдіна, К.К. Проніна та А.В. Красножона [498; 499; 419; 279].

Окремий значний напрям досліджень представлений науковими доробками, які були сфокусовані на вивченні Голокосту в Трансністрії і на

півдні України. Тут треба в першу чергу відзначити таких вчених, як С.Боровий [239], М.М. Шитюк, Н.В. Сугацька [480], О.І. Круглов [322–326], В.І. Остащук [397], А.Ю. Подольський [410], Ю.С. Фішер [462], І. Щупак [435], Ф. Винокурова [238], В.Щукін [492-497], О. Новосьолов [385].

Так О.І. Круглов у своїх роботах не тільки дає хронологію розвитку трагічних подій щодо українських євреїв, він чітко розрізняє антиєврейську політику німців у рейхскомісаріаті «Україна» і румунів у губернаторстві «Трансністрія», максимально аргументовано зводить статистику жертв на основі документів. У деяких своїх статтях він фокусується виключно на подіях в Одесі, що важливо в контексті теми нашого дослідження, і вводить у науковий обіг велику кількість нових архівних джерел [325; 326].

Двотомну роботу про події в Одесі підготували Я. Верховський і В. Тирмос. Їхній «Город Антонеску» [247] – це страшне місце загибелі десятків тисяч їхніх одноплемінників. Свої пошуки і роботу над книгою вони починали, ще коли жили в Одесі, а закінчували вже в Ізраїлі. Кожна глава книги – це документальне розслідування злочинів румунів і німців щодо місцевих євреїв. У книзі зібрано багато спогадів, а головне, це автобіографічні факти із життя самих авторів. Можливо, зайвими були глави, у яких описується 200-річна історія Одеси, але мабуть через ці історичні екскурси вони додатково хотіли пояснити цінність міста і його мешканців.

Західноєвропейські та американські автори, які не мали ідеологічних обмежень, набагато раніше почали вивчення теми співпраці з окупантами і стратегій виживання населення під нацистською владою. На Заході кількість підходів до проблеми була значно більшою, бо на відміну від радянських істориків, вони мали можливість без перешкод користуватися різними джерелами, зокрема й численними мемуарами емігрантів і учасників колабораціоністських рухів.

Наприкінці 1950-х років дослідно-аналітична кампанія RAND Corporation спільно з Колумбійським університетом провела низку серйозних досліджень з історії Другої світової війни. Роботи А. Далліна (Dallin) з історії Одеси та

румунської окупації, виконані в рамках цього проекту, містять характеристику життя одеситів, аналізують систему румунської окупаційної влади, дають огляд культурних закладів в Одесі у 1941-1944 рр. [516]. Ця книга була написана майже відразу після закінчення воєнних подій, ґрунтується здебільшого на спогадах, не містить архівну джерельну базу, але автор дає все ж таки ґрунтовний аналіз подіям.

Велику цінність становлять бібліографічні та довідкові роботи з окупаційної періодики, виконані у 1950-ті роки співробітниками RAND Corporation у рамках міжнародного War Documentation Project: А. Далліном, його асистентом К. Латуором (Latour), Г. Вейнбергом (Weinberg) та ін. [528; 560].

Питання окремих етнічних груп, зокрема українських німців, вивчали декілька західних авторів. Так М. Бушвейлер (M.Buchsweiler) ще в 1984 р. зробив своє дослідження про німецьке населення України перед війною і безпосередньо на її першому етапі. Майже одночасно з ним цією темою займався його колега І. Фляйшхауер (I.Fleischhauer). Судячи з географії виходу цих двох книг (Штутгарт та його передмістя Герлінген) та років виходу, ці автори не могли не знати один одного. Тому в них викладено синхронний погляд на статус німецької меншини в СРСР, єдине, що суттєво відрізняє ці роботи, це те, що М. Бушвейлер сконцентрувався виключно на українських німцях, а І. Фляйшхауер вивчав політику і ставлення третього рейху до німців усього Радянського Союзу та їхні взаємини з такими структурами, як зондеркоманди. Так у його книзі дається нормативна база, яка зондеркомандам наказувала опікуватися місцевими німцями на окупованих територіях [511].

Не можна проігнорувати декілька російських робіт, які вийшли на початку ХХІ ст. У ті роки російські автори вперше отримали доступ до окремих архівних фондів і цінність їхніх робіт в цьому й полягає: вони ввели в науковий обіг масив нових документів, які потрібні для дослідження нашої теми, але українські вчені позбавлені можливості працювати з архівами нинішнього агресора. Та й для більшості російських істориків, які не

займаються кон'юнктурною працею з міфологізації історії так званої «Великої Вітчизняної війни», архіви недоступні. Із великого масиву досліджень війни деяких російських авторів у першу чергу зацікавила тема колабораціонізму. Ця тема була болюча, ураховуючи кількість радянських громадян, які обрали шлях співпраці із супротивником. Фундаментальними працями тут стали роботи М.І. Семиряги [430], Б.В. Соколова [439], Б.М. Ковальова [313], І.Г. Єрмолова [290], С.І. Дробязко [283; 284].

Серед зарубіжних досліджень, у яких фокус цілеспрямовано наведений на Одесу і Трансністрію, треба відзначити появу у 2013 р. в Москві книжки, яка напряму стосується сфери нашого дослідження, «Одесса: жизнь в оккупации 1941–1944» [392]. Крім розгорнутої статті відомого історика О. Будницького «Одеса в період румунської окупації (1941–1944)» в цій книзі були надруковані спогади трьох емігрантів, які жили в Одесі в ці роки: М. Февра, Я. Петерле, М. Мануйлова. Саме ці спогади і є головною цінністю цієї збірки.

За наповненням оригінальними документами і спогадами, що стосуються нашої теми, треба відмітити дослідження німецького історика Е. Волька. Це єдина робота, у якій розглядається життя румунської зони окупації з німецької точки зору [565].

Набагато більше робіт були присвячені темі Голокосту на наших територіях. Їй присвятили свої дослідження такі західні історики: А. Єнгрик, Е. Стейнхард, Я. Т. Гросс [510; 522; 272]. Останній не тільки досліджував трагедію єврейського народу, але й події в зоні окупації через соціальні процеси, намагаючись розібратися з питанням добровільної співпраці місцевого населення з окупантами [527]. Фундаментальні дослідження зробили і продовжують працювати над темою Шоа співробітники ізраїльського інституту «Яд Вашем». На жаль, тривалий час вони більше уваги приділяли трагедії польських євреїв. Із початку 90-х років почали з'являтися роботи про Голокост на території СРСР, але Трансністрія була в них висвітлена достатньо слабо. Тим не менше треба відмітити праці І. Арада, А. Шнеєра, П. Агмона, Й. Маляра [212; 482; 232]. Багато уваги війні і трагедії

євреїв присвятив Т. Снайдер, але його робота висвітлює більш широкий спектр питань.

Не могли обійти Одесу своєю увагою румунські та молдовські історики. Трагедію єврейського населення під румунською владою, усі етапи реалізації антисемітської політики, страшну статистику Голокосту і географію місць антиєврейських акцій докладно розглядають декілька румунських авторів. У першу чергу це потужна праця М. Карпа з красномовною назвою «Чорна книга страждань євреїв у Румунії 1940-1944». Це було одне з перших у Румунії великих досліджень на цю тему, і на 1996 р. не всі в румунському суспільстві готові були спокійно обговорювати цю тему. Цей автор дає чітку хронологію подій Голокосту і докладно наносить на мапу місця виконання акцій. Треба відмітити його роботу і цифрами жертв серед єврейського населення. Усі наведені припущення (а абсолютно точних цифр майже ніколи вивести неможливо) М. Карп завжди обґрунтовує. Із цією темою працювали Р. Іонід, С. Додик, Ж. Анчел, А. Стоинеску, Д. Шандру. Монографія Р. Іоніда «Історія Голокосту в Румунії. Винищення євреїв та ромів під режимом Антонеску 1940–1944» («Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944») дає можливість ознайомитися з великим масивом нових архівних джерел, допомагаючи проаналізувати роль румунського керівництва в Голокості. Серед іншого в ній показуються інструменти системи смерті депортованого населення. Усю вину Р. Іонід покладає на І. Антонеску, який мріяв звільнити країну від євреїв. Ж. Анчел теж здійснив глибокий і об'ємний аналіз тих документів, які зберігаються в румунських архівах, у першу чергу масив, що стосується знищення єврейського населення. У цього румунського дослідника в 1998 р. вийшли три томи дослідження під назвою «Трансністрія», у яких із хронологічною точністю розбираються всі події в цій зоні румунської окупації: від її створення до ліквідації в 1944 р. [507-509]. Треба згадати дослідження Флоріана А., у яких фокус зроблено на трагічних подіях, що відбувалися на Буковині, та особливостях реалізації антиєврейської політики в цьому регіоні.

Це важливо для порівняння двох окремих територій України, які перебували під румунською владою [514; 463; 529; 513; 516; 280].

Також треба вказати роботи молдовського вченого єврейського походження І. Левіта. Тему Голокосту він почав досліджувати ще за радянських часів із початку 80-х років. Підсумком його багаторічної роботи стало фундаментальне двотомне видання «Шоа – Холокост – Катастрофа: «Єврейский вопрос» в политике диктатуры И. Антонеску» [337; 338]. Румунський історик О. Трашка не тільки дає хронологію першого року окупації, але й публікує документи, що доводять керівну роль самого І. Антонеску в знищенні єврейського населення Одеси. Особливо докладно він розглядає події, які відбувалися в місті 22–23 жовтня 1941 р. відразу після вибуху будівлі, у якій загинули румунські і німецькі офіцери й солдати. Саме цей акт призвів до катастрофічних наслідків і хвилі терору в місті [399].

Для нас важливим є вивчення самої системи румунської адміністрації в Трансністрії і в Одесі зокрема. Як побудована була адміністративна ієрархія, які персони в ній працювали, яка кількість румунів приїхала до Одеси, щоб реалізовувати окупаційну політику, скільки співробітників середньої та низової бюрократичної ланки набиралися з емігрантів або місцевих кадрів. Усі ці питання розглядаються у двотомному виданні 2006 р. А. Голопенція. Серйозні книги на цю саме тему видали О. Веренка та В. Солонарь [525; 526; 564; 554].

Не можна залишати поза увагою і роботи, які були сконцентровані на воєнних діях Румунії в Другій світовій війні. По-перше, окупаційна влада складалася в тому числі з військових, особливо тих, хто служив у 10-й дивізії, яка дислокувалася в самій Одесі. По-друге, крім цивільної міської адміністрації містом керували і представники різних військових служб і це суттєво впливало на життя звичайних містян. У такому контексті дивилися на події 1941–1944 рр. на фронті та не залишали в стороні організацію окупаційної політики у своїх фундаментальних роботах Г.Бузату та Р.Соловей [512; 513; 556; 555]. Остання, вивчає питання діяльності уряду Г.Алексяну в

соціальної та культурної сфері. Ця молдавська дослідниця уважно вивчила національний склад губернії і зробила висновок, що румунська влада достатньо добре ставилася до місцевого слов'янського населення, а свій негатив витрачала тільки на євреїв та ромів.

Таким чином, ми можемо підкреслити, що окупаційний період у історії України в цілому та Одеси, зокрема, викликає гострий інтерес науковців. Однак ґрунтовного комплексного дослідження демографічних процесів, соціальних трансформацій, стратегій виживання мирного населення на під час Другої світової війни мало. А коли ми говоримо про вивчення життя мирного населення саме в румунській зоні окупації, то на сьогодні не існує жодного серйозного дослідження, яке було б сфокусовано саме на цьому аспекті.

1.2. Джерельна база дослідження

Аналізуючи перелік джерел, використаних нами для написання дисертаційного дослідження, то варто наголосити, що умовно ми можемо розділити їх на дві групи: опубліковані та неопубліковані.

Говорячи про першу, слід підкреслити, що важливим джерелом для написання дисертації стала румунська окупаційна преса, у першу чергу російськомовна. На території Трансністрії виходило не менше 20 газет та журналів російською мовою, з яких 19 видавалося в Одесі. За кількістю найменувань газет російською і їх накладами Одеса у 1941–1944 роках була найбільшим центром видання на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях [270].

Максимальна кількість одеських видань сьогодні зберігаються в фондах Державного архіву Одеської області та Одеської національної наукової бібліотеки. Головними джерелами стали підшивки наймасовіших окупаційних видань: орган одеського муніципалітету «Одесская газета» та орган губернаторства Трансністрії «Молва».

На сьогодні є доступ майже до 350 номерів «Молви», що видавалася з 01.12.1942 р. до 20.02.1944 р. «Одеська газета», яка мала більший наклад та

декларувалася як щоденна, зберіглася в архівах у більшій кількості примірників – близько 600 з 26.10.1941 р. до 17.03.1944 р. Публікації в цих двох виданнях дають можливість відслідковувати щоденну хроніку життя Одеси з другого тижня окупації (26 жовтня 1941 р. вийшов перший номер «Одеської газети») і фактично до втечі румунів і німців (останній номер «Молви» - 20 лютого 1944 р., «Одеської газети» - 17 березня 1944 р.).

Ступінь збереженості газет можна оцінити як задовільний. Деякі фонди мають втрати по окремих примірниках «Одеської газети» та «Молви», але це компенсується підшивками в інших архівах та інформацією з однотипних видань. Багато матеріалу, такого як вирізки з газет та нотатки, які було направлено до редакції, списки кореспондентів зберігаються в Державному архіві Одеської області (фонд «Редакція газети „Одесская газета” - орган примарії Одеського муніципалітету, м. Одеса» та фонді «Редакція газети „Немец в Транснистрии” - орган фольксдойче миттельштелле „СС” Зондеркоманд „Р” БК XXV, м. Одеса») [161].

Серйозну допомогу з постійним доступом до окупаційної преси надав проєкт компанії Архівні інформаційні системи (АІС) «LIBRARIA», на якому є онлайн доступ майже до 400 різних видань української історичної періодики. Завдяки тому, що цей проєкт здійснюється в співпраці з бібліотеками, архівами та науковими інституціями в Україні та за її межами, їхній архів періодики можна вважати одним із найбільших в Україні. Саме там є примірники таких рідкісних одеських видань, як «Буг» (198 номерів періоду 01.02.1943 – 02.11.1943 рр.) та «Одеса» (287 номерів періоду 08.09.1942 – 31.10.1943 рр.).

В Одеському архіві зберігається 5 примірників газети «Нове слово» (Одеса), що виходила в 1942-1943 рр. та мала постійну рубрику про життя міста; сатирична газета «Смех» (6 номерів тільки 1942 р.); журнал «Мир», який більше схожий на звичайну газету з двох сторінок, друкував хроніку світових подій тих років, але інколи в ньому виходили і великі за обсягом статті про життя мешканців міста. На жаль, збереглося менше десяти його

номерів. Ще в нашому розпорядженні є журнал «Детский листок» (Одеса), 1942-1944 рр. Він видавався при Румунській православної місії. Декілька примірників зберігаються в приватних колекціях М.Пойзнера та А.Дроздовського. Така ж ситуація з наявністю екземплярів одеського щотижневого літературно-художнього журналу «Колокол» – на сьогодні знайдено лише 5 примірників різних номерів: три за 1942 рік і два за 1943 р.

Закритість архівів, особливо фондів періоду окупації довго не дозволяли працювати з румунською періодичною пресою. Тільки після 2007 р. автор зміг почати роботу з тими фондами, які залишалися в обмеженому доступі. Частково допомагала служба в міліції і доступ до режиму таємності. Останні 15 років фактично не було обмежень до всіх архівів України, тому головними джерелами стали фонди Галузевого державного архіву СБУ, Архіву Управління СБУ в Одеській області, Державного архіву одеської області та можливість отримувати матеріали інституту «Яд Вашем» (Ізраїль), Національного архіву Румунії (Arhivele Naționale ale României); Румунського національного військового архіву (Arhivele Militare Naționale Române); Архіву Румунської інформаційної служби (Arhivelor Serviciului Român de Informații) (SRI) (Румунія); Національного архіву Республіки Молдова (Arhiva Națională a Republicii Moldova) (Молдова).

Не менш цінним для нашого дослідження є мемуарна спадщина. Спогади та щоденники можна умовно розділити на ті, що писалися безпосередньо щодня в роки війни, емігрантські спогади, радянські і ті, які збиралися вже за часів незалежності. Ми постійно маємо пам'ятати, що ці джерела страждають суб'єктивністю, і автори свій особистий портрет завжди намагаються прикрасити, уникаючи неприємних епізодів. Крім того інколи помічаються фактичні помилки: неточні дати, неправильно вказані прізвища або деякі епізоди мають викривлений фактаж, бо розповідаються з чужих слів. На цьому робить акцент історик В. Горобець: «Зазвичай мемуарні джерела більше, ніж інші наративи, тяжіють до тенденційності, вирізняються підвищеною

суб'єктивізацією та ідеалізацією інформації, що пов'язана з особою мемуариста» [268]. Тому подібні джерела потребують додаткової перевірки.

До першої групи мемуарних записів зараховуємо щоденні нотатки, які велися авторами безпосередньо з 1941 р. по 1945 р. Тут найбільш докладними можна назвати особисті хроніки А. Оржеховського та В. Швеця [339; 446]. Ці два інтелігенти майже щодня з 1941 р. по 1944 р. фіксували події свого життя в окупованому місті. У їхніх записах збережено точність хронології і емоційність. Ще два щоденники одеситів були знайдені в мережі Інтернет і долучені до дослідження [199; 195]. Меншими за обсягом (по одному тоненькому зошиту), але більш емоційними і не менш цікавими виявилися спогади, які випадково потрапили в особисту колекцію автора. Це записки М.А. Гудзь та Т.В. Пестель [194; 198].

Друга група спогадів, які ми використовуємо, це ті, що писалися авторами, які покинули Радянський Союз і з різних причин жили за кордоном. Тут частіше ми бачимо антирадянські висловлювання, а інколи відверто негативне ставлення до більшовиків і симпатії до румунів. У дослідженні використані такі спогади Я.Петерле, М. Мануйлова, Е. Тверського [401; 458; 453]. Відокремити треба спогади міського голови Одеси Г. Пинті. Він не тільки пережив війну, але й вижив, уже після війни залишив свої спогади, які нещодавно дозволили видати його нащадки [420].

Третя група спогадів характерна тим, що автори, переживши окупацію, наважилися про це писати в радянські післявоєнні часи. Вони дуже обережно обирали теми своїх розповідей і тому в них присутній «радянський» погляд, бо будь-який інший не міг би з'явитися. Виняток складають спогади, які писалися після війни, але пролежали до того часу, коли після розвалу СРСР їх друкували вже нащадки авторів. Це окрема і багата інформативно колекція опублікована після розвалу СРСР. Максимально точними і насиченими важливими для нас фактами є спогади В.Бекерського, М.Бродського, Л.Дусмана, Д.Стародинського, Л.Сушона [231; 240; 285; 441; 452]. Останні четверо пережили трагедію Голокосту.

Першим іноземним автором, який фіксував стан міста і спілкувався з тими, хто пережив окупацію, став кореспондент ВВС О. Верт. Він приїхав до Одеси відразу після повернення радянських військ у квітні 1944 р. Пізніше його спогади увійшли в окрему главу «Одеса: особисті враження» однієї з найкращих книг про події на Східному фронті «Росія у війні 1941-1944» [246]. Ця праця не втратила своєї актуальності, бо це був перший іноземний журналіст у звільненій Одесі, який не мав необхідності підлаштовувати свої записи під вимоги радянської цензури. Варто зауважити, що перше видання його книги в СРСР було тільки для службового користування, а друге, розраховане на широке коло читачів, скорочено на 200 сторінок.

У 1951 р. в Аргентині в одному з емігрантських журналів були опубліковані спогади про Одесу М. Февра. Їхня реалістичність заснована на тому, що він перебував в Одесі в листопаді-грудні 1943 р., коли був у службовому відрядженні від берлінської газети «Нове слово». А талант журналіста і життєвий досвід дали змогу ретельно і точно зафіксувати подробиці життя міста і його мешканців [458].

Особливу цінність для нашого дослідження мають численні збірники матеріалів та документів, які відображають політику окупаційних режимів та їх наслідки для населення українських земель [383; 393; 409; 412]. І. Ветров головним предметом своїх історичних пошуків обрав військово-економічну політику Німеччини на українських землях. Він зібрав значний масив програмних документів лідерів Третього рейху з питань економічної експансії та цифри грабежів – того, що було вивезено з України нацистами. Нас у першу чергу там мають зацікавити документи, які дають розуміння ставлення до місцевого населення і взаємин із ним. Велику допомогу в питанні ознайомлення з усім спектром документів періоду окупації надає фундаментальне видання «Архіви окупації. 1941-1944», яке видав Державний комітет архівів України [213].

П. Козленко, який створив музей Голокосту в Одесі і все життя вивчає трагедію одеських євреїв, зібрав великий комплекс документів, що стосуються

етапів знищення євреїв, а також матеріалів функціонування румунської міської і губернської адміністрації. У його книзі є не тільки хронологія життя міста в окупації, а фокусується увага на ставленні містян до антиєврейської варварської політики окупантів [317]. Крім того П. Козленко знайшов і видав особисті спогади примаря Одеси (1941-1944 рр.) Г. Пинті [420]. Це унікальний історичний документ, який дозволив подивитися на події в місті очима його тодішнього очільника.

Документи з особистої колекції опублікував у двох великих за обсягом альбомах М.Б. Пойзнер. Цей одеський дослідник і колекціонер тривалий час збирав і зберігав оригінальні документи, фотокартки, пресу, щоденники одеситів. Майже всі його знахідки вперше побачили світ у цих двох альбомах. На жаль, серед документів надруковано декілька «румунських наказів», які насправді є стилізованими підробками вже кінця 90-х років, про що колекціонер не знав, але це не робить роботу М. Пойзнера менш цінною [411].

Окрему групу складають записи, які робилися автором безпосередньо в Одесі в рамках реалізації проєкту «Хранителі часу». Їх було зібрано більше десятка, безпосередньо спілкуючись з тими, хто пережив окупацію. Усі ці спогади теж використано в цій роботі.

Нашим завданням стало змінити спектр «радянського» погляду, розширивши його на ті категорії, які не викликали свого часу такого позитивного і зрозумілого резонансу. При цьому не зводити рівень дослідження до конкретних особистих історій, щоб мати поле для відстеження тенденцій і поведінкових груп. Висловлені нами судження базуються на аналізі усних історій окремих особистостей як представників різних етнічних, соціальних, політичних та гендерних спільнот, які пережили окупацію Одеси. Водночас залучення значно ширшого кола історичних матеріалів надало змогу сформулювати ґрунтовні та комплексні висновки.

Говорячи про неопубліковані джерела, то не менш важливою складовою при написанні дисертації були архівні документи. У першу чергу, це

неопубліковані матеріали Державного архіву Одеської області. На сьогодні цей масив складає 988 фондів (52 561 справа).

Для дослідження системи румунської окупаційної адміністрації та її взаємин із місцевим населенням необхідно вивчати саме ті фонди, де концентровано зберігаються накази губернаторства та примарії, циркуляри, постанови та інструкції дирекцій примарії м. Одеса. Більшість документів, особливо внутрішнє листування і взаємини з Бухарестом, - румунською мовою. Але ті накази, які влада намагалася донести до населення, видавалися трьома мовами: румунською, німецькою та російською. Важливою є можливість персоніфікації осіб, які складали керівництво міста та області. Саме завдяки документам цих фондів ми дізнаємося прізвища всіх заступників примаря і списки всіх дирекцій та їх керівників [114]. Неочікуваним було знайти майже весь реєстр наказів та розпоряджень по всьому спектру життя у фонді префектури поліції. Це відразу спростило роботу над нормативною базою окупантів, бо копії майже всіх наказів були сконцентровані у двох папках [152; 153]. До таких же цікавих фондових знахідок слід віднести лише дві папки, що складають фонд із назвою: «Одеська друкарня газети „Одесская газета” - орган примарії Одеського муніципалітету, м. Одеса» [160; 161]. Але в них збережено по одному примірнику всіх надрукованих наказів, а це випадково дало дуже гарний стан цих надважливих документів. Крім того в цих же ж папках зберігаються унікальні театральні та циркові афіші періоду окупації.

Розуміння того, яким чином відбувалося економічне життя (торгівля, комерційна діяльність тощо) міста та його мешканців формується не тільки зі спогадів та з переглядів приватних оголошень в газетах, але й документів дирекцій губернаторства Трансністрії (м. Одеса). Там зберігаються накази, постанови та циркуляри губернаторства, а також відомості про випуск продуктів підприємствами та споживання їх окупаційними військами і населенням.

Культурне життя Одеси контролювалося дирекціями культури губернаторства Трансністрії (Фонд Р-2249) та дирекцією культури примарії Одеського муніципалітету (Фонд Р-2274). Це більше 1000 справ у губернській канцелярії і 397 справ у міській, у яких крім нормативних документів є списки установ, підвідомчих дирекціям культури, листування про видання журналів і газет, листування з закладами освіти та підвідомчими установами, програми навчання шкіл та закладів вищої освіти, списки викладачів, співробітників бібліотек та кінотеатрів. Крім того в цьому фонді зберігаються відомості по зарплатні бібліотекарям, учителям та викладачам університету, які дають розуміння рівня достатку «бюджетників». Ще більше інформації про фінансування закладів освіти і життя студентів та викладачів ми дізнаємося зі справ окремого фонду «Одеський університет Дирекції культури губернаторства Трансністрії м. Одеса» та фонду «Одеський Політехнічний інститут Дирекції культури Примарії Одеського Муніципалітету».

Достатньо важко відокремлювати деякі унікальні соціальні групи і знаходити підтвердження іншого ставлення до них із боку влади. Для цього інколи треба відпрацювати великий обсяг архівного матеріалу. Так серед 89 справ фонду «Патронажної Ради соціального опікунства Примарії Одеського муніципалітету» були знайдені декілька сотень прохань про матеріальну допомогу тих одеситів, що її потребували, між якими чітко виділяються прохання репресованих та розкуркулених радянською владою осіб про призначення їм окремих пенсій та допомоги [119]. У цьому ж фонді зберігаються відомості про заробітну платню робітникам патронажної ради і 30% надбавки до зарплатні місцевим молдованам. Майже все, що треба зрозуміти про життя такої великої категорії містян, як пенсіонери, сконцентровано в документах пенсійного відділу дирекції піклування примарії Одеського муніципалітету. Там зберігаються і прохання про взяття на облік і списки тих, хто отримував пенсії при окупантах [162].

Одним із найцікавіших фондів для розкриття теми нашої роботи є фонд дирекції забезпечення примарії м. Одеса (Р-2276). Він є одним із найбільших,

де об'єднано 1594 справи. Крім постанов і розпоряджень у ньому зберігається наказ про організацію торгівлі в місті [121, арк. 1–3], постанова про ставки за право користування торговельними точками на базарах міста [121, арк. 18–19], загальний звіт торговельного відділу [124, арк. 4–9] (ураховуючи, що він був зроблений не для газетної агітації, а для внутрішнього розуміння кількості працюючих торговельних точок, йому можна довіряти і складати розуміння скільки одеситів долучилися до приватної торгівлі). Цей самий фонд зберігає найцікавішу статистичну інформацію – списки муніципальних хлібних магазинів та дані на видачу хлібних карток, за якими одесити отримували пшоно або хліб [124, арк. 7–8; 125, арк. 17, 19–21].

Загальна кількість працездатних мешканців міста з ретельним обліком їх віку та професій було зібрано в об'ємні таблиці, що зберігаються у фонді «Відділ праці дирекції праці губернаторства Трансністрії» [140]. Там зібрані: звіти управління праці з категоріями обліку і кількості робочих та службовців; облік обов'язкових годин відпрацювання в трудових таборах; звіти роботи лікарсько-контрольної комісії, яка надавала дозволи на звільнення від цих обов'язкових громадських робіт [140].

Життя окремих етнічних груп згадується в багатьох справах і окремих документах, тому що місцеві молдовани і румуни працювали в різних установах міста, а преференції, які вони отримували, ми знаходимо, якщо напроти звичайної відомості про видачу зарплатні бачимо примітку «молдаванські 30%». Те ж ми бачимо, коли проблема стосується питання євреїв – у фонді будь-якого управління раптом з'являється запит про наявність серед робітників їхнього напряму вцілілих євреїв. Майже єдиний концентрований «національний» фонд Державного архіву Одеської області це фонд Р-2295 «Фольксдойче миттельштелле «СС» зондеркоманда «Р» БК XXV м. Одеса». У 78 справах цього фонду зберігається історія життя місцевих німців з 1941 р. по 1944 р. Майже всі документи за деяким винятком викладено німецькою мовою: відомості про облік німців, які відкрили власну справу; списки місцевих німців; плани господарств німецьких колоній,

матеріали для газети «Німець в Трансністрії» за 1942 – 1943 рр. [141–144]. Окремо облік роботи з німецькою молоддю зібрано у фонді «Товариство німецької молоді Трансністрії фольксдойче Миттельштелле „СС” Зондеркоманд „Р” БК XXV м. Одеса» [143; 144].

Дуже цікавим у контексті нашої теми виявився фонд медико-санітарної дирекції примарії Одеського муніципалітету. Серед 257 справ було знайдено щомісячні бюлетені про стан медицини та смертності (із кількістю медичних закладів, аптек, діагнозами та причинами смерті) [132–135], кількість дітей-інвалідів та старих, що утримуються в лікарнях за кошти місцевого бюджету [132–133], відомості про кількість комуністів, які працювали в медичних закладах [134]. Заяви про допомогу від громадян літнього віку, самотніх матерів та дітей – окрема папка з поясненнями і відповідями, де відкриваються цілі людські долі і особисті трагедії [137].

Документи перепису населення Одеси 1942 р. зберігаються у фонді «Префектура поліції міста Одеса губернаторства Трансністрія» [152; 153]. Цей фонд достатньо великий – 461 справа, але більшість одиниць зберігання – це відомості заробітної платні поліцейських та їхні особові справи. Цікавим є і вивчення кримінальних справ, бо вони дають розуміння рівня і видів злочинності серед місцевого населення [154]. Не менш цікавим є бюлетені про політичний настрій населення, що зберігаються серед документів «2-ї поліцейської дільниці префектури міста Одеси» [155]. У цьому ж фонді була знайдена цікава «Інструкція щодо визначення населення румунської крові» від 4 березня 1944 р. [155].

Списки розстріляних одеситів, зокрема учасників підпільного та партизанського руху, зібрано в декількох фондах. Наприклад у фонді генерального інспекторату жандармерії губернаторства Трансністрія були нарешті знайдені точні дати розстрілів партизанів і формулювання судових вироків по їхніх справах [146]. Списки політичних та кримінальних злочинців, накази та розпорядження губернаторства з питань утримання, охорони, переведення з однієї в'язниці до іншої та багато іншої цікавої інформації

зібрано в 27 справах фонду інспекторату в'язниць губернаторства Трансністрія [147–151] та особливо фонду Р-2355 «Одеська центральна в'язниця інспекторату в'язниць губернаторства Трансністрія, м. Одеса» [156–159]. Усі ці матеріали дозволяють зрозуміти румунську пенітенціарну систему і кількість ув'язнених, які до неї потрапили.

Серед списків ув'язнених аж до 1944 р. трапляються окремі єврейські прізвища [159]. Крім того загальну картину єврейського життя і Голокосту ми складаємо, по краплині вибираючи документи з абсолютно різних фондів. Наприклад, «Особлива справа паспортного столу 9-ї поліцейської дільниці міста Одеса»: список євреїв, які проживали на території 9-го району Одеси, з зазначенням точної адреси мешкання, повного складу сім'ї, статі, віку власників квартир і кількості кімнат [152–154]; свідчення про неєврейську національність жителів Одеси [155, спр. 63, арк. 29]; списки євреїв, які мешкали на території 2-ї поліцейської дільниці міста Одеса [155, спр. 24, арк. 1-17]; матеріали про підсумки перепису населення Одеси за етнічним принципом [155, спр. 252, арк. 29].

Важливим для роботи став фонд ДАОО, де зберігається фонд із назвою: «Документи і матеріали з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. на території Одеської області. Підпільно-партизанський рух на Одещині» [98–112]. Це 358 справ, у яких є матеріали майже по всіх партизанських, підпільних, антифашистських групах, що діяли на території Одеської області.

Не менш важливими для досліджуваної теми є фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У першу чергу, дослідників, які займаються історією Одеського регіону, мають цікавити справи розсекреченого фонду 62, опис 3 [17–61]. Треба бути уважними, бо цей фонд чомусь має дивну назву «Партизани», «Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941-1945 рр. колишньої Ізмаїльської області». Насправді, з 86 томів, які там зібрані, тільки декілька дійсно стосуються колишньої Ізмаїльської області. Решта – це списки підпільників, рапорти про проведену роботу, службові розслідування причин провалів агентури, накази

про відправлення груп у тил ворога, румунські трофейні документи, протоколи допитів зрадників і провокаторів тощо. Привертають увагу справи про «псевдопартизанські групи» [19; 21–23; 55; 60], коли перед поверненням радянських військ у 1944 р. окремі мешканці міста домовлялися між собою, що вони будуть гуртом доводити радянським органам свою участь у підпільній боротьбі. Було викрито 6 таких груп.

Цікавими є матеріали, де зібрані списки місцевих комуністів, яких залишали органи НКВС для підпільної роботи в Одесі, [27; 32; 37; 51] та матеріали розслідування причин ліквідації всього підпільного Одеського обкому [37].

Матеріали по одеському підпіллю зберігаються й у фонді: «Українського штабу партизанського руху» Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ) [2–5]. Концентровані звіти і матеріали з виявлення зрадників зібрано у двох папках, які знаходяться в матеріалах 3-го Українського фронту. «Листування оперативної групи Представництва по Одеській області з ЦК КП(б)У, Одеським обкомом КП(б)У, райкомаами партії з питань партизанської і підпільної діяльності на території області» [6] та «Листування оперативної групи Представництва ЦШПР по Одеській області з органами НКДБ з установаження осіб зрадників батьківщини в партизанських загонах і підпільних організаціях Одеської області» [7]. Корисною стала знахідка «Повідомлення Одеського обкому партії секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову про становище в м. Одеса, звільненому від німецько-румунських окупаційних військ від 13 квітня 1944 р.» [1].

Матеріали про зрадників одеського підпілля, колаборантах і тих, хто співпрацював з окупантами, зберігалися в архівно-кримінальних справах Архіву СБУ в Одеській області. В останні роки відбулася передача більше ніж 15 тис. таких справ на зберігання до Державного архіву Одеської області, що значно полегшало доступ до цих матеріалів. Саме там знаходяться справи про етнічних німців, які отримували статус «фольксдойче», що по закінченню війни майже завжди призводило до покарання радянською владою [167–169].

Але найбільш цікаві справи про зрадників, у протоколах допитів яких ми і знаходимо купу подробиць про життя окупованого міста, залишаються в обласному архіві СБУ [83–87]. Треба визнати, що до початку великого вторгнення він теж був максимально відкритий для роботи дослідників. Саме там були відпрацьовані матеріали по професурі університету та артистах одеських театрів [64; 71; 76].

Важко обійтися в роботі без румунських та молдовських архівів. У національному архіві Республіки Молдова (Arhiva Națională a Republicii Moldova – ANRM) нам цікавий фонд 706 «Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини та Трансністрії». Серед його документів ми знаходимо «Інформаційні доповіді про морально-політичний стан мешканців Бессарабії», «Договір між Румунією та Німеччиною з питань адміністрації Трансністрії» [171] та «Схему організації Бессарабії, Буковини та Трансністрії (1941)» [170]. Крім того, там зберігається багато агентурних доповідей про стан настроїв серед населення Трансністрії, що важливо для розуміння життя пересічного мешканця Одеси.

Національний архів Румунії (Arhivele Naționale ale României) зберігає багато важливих документів про етапи знищення єврейського населення. Це повідомлення генерального штабу армії про інтернування євреїв Одеси в гетто [179], десятки щоденних повідомлень генштабу про інтернування євреїв Одеси в табори [180], листування І. Антонеску з Г. Алексяну [181] і т.ін.

Фонди архіву Румунської інформаційної служби (служби розвідки) (Arhivelor Serviciului Român de Informații) (SRI) зберігають таємні доповіді служби ССІ та розвідки, в першу чергу, про діяльність одеського підпілля та боротьбу з ним. Крім того, у цьому архіві зберігаються матеріали трибуналу над керівниками румунської окупаційної адміністрації Одеси і Трансністрії. Це декілька томів фондів SRI (Rel. 19 та 20. D. 40011, 39181, 21401) та матеріали про події після підриву будівлі, у якій було розміщено штаб 10-ї дивізії та комендатуру окупантів [185].

Документи Румунського національного військового архіву (Arhivele Militare Naționale Române) цікаві, коли аналізуємо взаємини військових і цивільного населення. Саме тут ми знаходимо всі матеріали, які пояснюють роль румунської армії в терорі після знищення вибухом колишньої будівлі НКВС 22.10.1941 р., кількості загиблих румунських солдатів і офіцерів, а також наслідки цього акту для звичайних містян [186]. Там зберігаються і матеріали про участь армії у вирішенні «єврейського питання». Дуже цікавими є схеми організації військового командування м. Одеса, схеми організації поліції в місті, інформація про всі табори військовополонених та кількість тих, хто в них утримувався.

Робота у фондах інституту «Яд Вашем» (Ізраїль) дала не тільки потужний матеріал із питань Голокосту в Трансністрії, але й цікаві документи, які розповідають про щоденне життя одеситів у роки війни. Наприклад там зберігаються копії післявоєнних протоколів допитів одеських адвокатів: Бродського, Дяконова, Лукашева, Соколова. У цих об'ємних протоколах є цікава інформація про організацію румунських каральних органів в Одесі, корупцію в них і те, як це позначалося на ставленні місцевих мешканців до окупаційних властей.

Незважаючи на достатньо вузьку тему, джерельна база дослідження вийшла в цілому досить широка та має значний фактичний потенціал. Подальшого ґрунтовного розроблення потребують архівні фонди румуномовних джерел, що знаходяться в молдовських, румунських та українських архівах. Саме введення їх у науковий обіг та висвітлення маловідомих фактів про період окупації 1941-1944 рр. роблять можливим висвітлення питання життя населення Одеси під румунсько-німецькою владою і позбавитися від багатьох історичних стереотипів.

Таким чином, аналіз джерельної бази, яка складається з архівних матеріалів, опублікованих документів, спогадів, періодики воєнних часів, збірників документів та матеріалів, засвідчив, що вона є репрезентативною як за видовими характеристиками, так і за змістом, та є достатньою для

всебічного ґрунтового висвітлення становища мешканців Одеси в умовах румунської окупації 1941–1944 рр., їх сприяння ворожого режиму, способів адаптації та виживання у складних умовах Другої світової війни.

1.3. Теоретико-методологічна основа та методи дослідження

Друга світова війна й досі залишається дискусійною і суперечливою темою для дослідників різних країн. Загальна історіографія цієї тематики нараховує величезну кількість монографічних досліджень, наукових статей, збірників документів тощо. Звісно, що кожне покоління істориків, вивчали світову війну 1939–1945 рр. крізь призму власних дослідницьких оптик і теоретико-методологічних підходів. Однак наступні генерації науковців намагалися переосмислити дослідницькі напрацювання попередників та запропонували власне бачення і розуміння тих подій.

Теоретико-методологічна база, яка використовувалася для виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань, представлена комплексом методологічних підходів, методів та принципів наукового пізнання. Вони визначили специфіку історичного дослідження в контексті наукового пошуку взаємозв'язку історії із сучасністю.

Слід указати, що при написанні дисертації автор намагався дотримуватися загальнонаукових принципів об'єктивності та історизму. Останній передбачає вивчення історичних подій та їх оцінювання на підставі моральних понять і цінностей відповідної епохи, а не сучасності. Цей принцип дозволив відтворити складні й багатоманітні реалії румунського окупаційного режиму в Одесі, з урахуванням взаємозв'язку і взаємозумовленості з тогочасними подіями.

Для оцінювання подій, що відбувалися в окупованій Одесі використано принцип об'єктивності, який передбачає аналіз лише достовірно перевіреної інформації, залучення об'єктивних суджень, неупереджених світоглядних та суспільно-політичних поглядів для уникнення будь-яких елементів політичної кон'юнктури та заідеологізованості. Цей принцип допоміг розглянути предмет

дослідження з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей, критично аналізуючи літературно-джерельну базу.

Важливу роль у вивченні повсякдення міського населення окупованої Одеси відіграв аксіологічний принцип пізнання або принцип ціннісного підходу. Саме цінність як «сенса, що лежить над усім буттям» за Г.Ріккертом, зазнала найбільшого випробування в критичних умовах виживання. При цьому якраз важкі умови окупації виявили стійкість чи слабкість традиційних цінностей: релігії, держави, права, моралі, мистецтва, науки, які є за своєю природою об'єктивні. У звичних умовах це ті явища дійсності, що мають позитивне значення для особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, вони містять елемент загальнолюдського, який відбиває докорінні інтереси людського буття. Тому важливо простежити рефлексії населення підкупованих земель на визначення ціннісних пріоритетів у особистих поведінкових траєкторіях і стратегіях виживання, значимості для кожної окремо взятої людини, передбачає порівняння з ідеалом, нормою. Через оцінкові судження виживання міського населення в умовах окупації розглядається як явище, значуще для сучасної діяльності.

Особливе значення для вивчення та розуміння стратегій виживання багатотисячного населення окупованого міста має спеціальний інструментарій, яким послуговується соціальна психологія - соціальне настановлення [376]. Це поняття передбачає наявність або відсутність комунікації, узгодження, соціальної консолідації. За роки радянської влади в Одесі уже сформувалися сталі соціальні настановлення, які відіграли важливу роль у формуванні ідентичності особистості, визначенні належності до певного групового суб'єкта, виробленні соціальної самоповаги через зіставлення себе з іншими тощо. Одеса була одним з найбільших міст УРСР, але тут сформувався особливий тип регіонального чи локального патріотизму, особливого одеського фльору, який не зовсім корелювався з українськими традиціями. Таким чином особливо важливо простежити які сталі настановлення

виявилися чинником, який дав змогу переважній більшості одеситів проявити адаптивність до нового політичного режиму, щоб вижити.

Історичне пізнання на сучасному етапі розвитку переорієнтовує дослідницьке мислення, розглядаючи історичні явища та процеси із застосуванням нового комплексу методів їх вивчення. Для виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань використовувалися загальнонаукові (логічного й теоретичного рівнів) та спеціально-історичні методи.

У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові методи: дедукції, індукції, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, системний тощо. Завдяки їм вдалося уникнути несуттєвого і випадкового, охопити значний обсяг емпіричного матеріалу, забезпечивши обґрунтування теоретичних положень дисертації, проілюструвати й аргументувати конкретними фактами загальні поняття (критичне ставлення до різних поглядів на окремі прояви румунського окупаційного режиму в місті, верифікація наявної джерельної бази тощо).

Цілісне висвітлення було забезпечено завдяки методам узагальнення, аналізу та синтезу (аналіз різних тематичних кількісних показників, зокрема щодо визначення чисельності жителів регіону в роки румунської окупації, зокрема різних етнічних груп, загального числа знищеного місцевого населення, узагальнення та систематизація виявлених документів і матеріалів, для формулювання обґрунтованих висновків, отриманих при вивченні першоджерел та літератури за результатами проведеного дослідження).

Для виконання поставлених завдань під час дослідження було застосовано також і інші методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний, методи історіографії та джерелознавчого дослідження тощо).

При складанні таблиць та обробленні числових відомостей, на основі яких визначалися якісно-кількісні показники дослідження застосовувався статистичний метод. Він надав можливість систематизувати у вигляді таблиць

національний та етнічний склад населення Одеси в досліджуваний період. Описовий метод у роботі також широко застосовувався.

Для фіксації певної часової давності історичних явищ та процесів на підставі виділення якісно визначених типів було застосовано історико-типологічний метод. Для отримання наближеного до достовірного результату було використано порівняльно-зіставний метод (зіставлення думок істориків щодо проблеми під час аналізу стану наукової розробки та джерельної бази дослідження, критичний аналіз документів, різних за своїм ідейно-політичним змістом і спрямованістю, формування відповідних положень і висновків, визначення локальних особливостей румунської окупаційної політики).

Проблемно-хронологічний метод застосовано для окреслення основних складових проблеми, дослідження їх у часовому вимірі, демонстрації ступеня впливу цих подій на життя мешканців м. Одеса в умовах окупації (розгляд періоду 1941–1944 рр. у лінійно-тематичному та часовому взаємозв'язках, формування структури наукового дослідження). Для визначення структурної побудови дослідження використовувався проблемний метод.

Для викладення матеріалу в чіткій послідовності та зведення його в єдину логічну схему використовувалися методи систематизації та логічного аналізу. Разом із фундаментальними методами дослідження в роботі було ефективно використано архівознавчі та джерелознавчі підходи і методи аналізу джерельної бази. Застосування цих методів надало змогу провести цілісний аналіз усього періоду історіографічного процесу, що має свої особливості й відмінності, а також ретельну роботу зі збирання всіх доступних джерел, у результаті чого постала можливість їх узагальнити й зробити висновки щодо стану розробки досліджуваної теми.

Сьогодні історики все частіше звертаються до теоретичної проблематики, яка знаходиться в центрі дослідження інтердисциплінарного поля взаємодії між психологією та історіописанням [244]. Для нас це має особливо важливе значення в контексті виявлення рефлексій одеситів на окупацію. При цьому варто наголосити, що такий підхід дає змогу відійти від традиційного

висвітлення способів виживання як постійного протистояння з ворожими органами влади. Таким чином ми отримуємо кардинально відмінну картину важливої історичної епохи в історії великого міста та його мешканців під час Другої світової війни. Вона суттєво від відрізняється від традиційного психоісторичного ракурсу інтердисциплінарної комунікації по вісі «психологія-історіописання». Тому окремо слід акцентувати увагу на використанні методу психоаналізу для проникнення в глибини мотивацій людської поведінки в критичних умовах та обставинах, емоційного стану окремо взятих особистостей. З одного боку, психоісторія досліджує складність і непослідовність людської поведінки, що дає змогу простежити внутрішні інтенції пересічних одеситів в умовах окупації. Емпіричну основу склали анекдоти та чутки, які поширювалися тодішньою спільнотою, незважаючи на важкі умови існування. Важливими в контексті проблеми виживання населення Одеси є психоаналітичні дослідження соціальних груп, які передбачають більш широке розуміння предмета «психоісторії» [282]. Студіювання психоісторії соціальної групи включає звернення до соціальної дійсності як чинника, що опосередковує індивідуальні та групові психічні травми, що викликані важкими випробуваннями війни. У рамках цього напрямку стає можливим вивчення мотивації групової поведінки, яка уже стала нормою в передвоєнні роки.

Отже, методологічна основа дослідження стала тим підґрунтям, яке забезпечило упорядкованість, ефективність та якість наукових пошуків. Застосування указанного наукового апарату надало можливість значною мірою оптимізувати процес дослідження, підвищити його рівень, а також результативність і якість роботи взагалі. Використання різних принципів та методів під час проведення наукового дослідження, визначення проблеми та вибір адекватних підходів склали методологію наукового пошуку.

Однак, на наш погляд, необхідно більш детальніше окреслити методологічні підходи, які ми застосовувалися до джерел усної історії, адже

вона була важливим нарративним джерелом для написання дисертаційної роботи.

Зазначимо, що застосування принципу об'єктивності в нашому дослідженні тісно пов'язано із широкою проблемою «суб'єктивності усного історичного джерела», яка давно й активно обговорюється [286]. Як об'єкт дослідження мемуари та життєві історії вперше використали американські соціологи В. Томас і Ф. Знанецький, які, розглядаючи історії для аналізу соціальних змін, за допомогою біографічного методу провели фундаментальне дослідження з використанням різних методів, опублікувавши в результаті ґрунтовну працю «Польський селянин у Європі та Америці» [515].

Проект «Хранителі часу», який було організовано автором як директором громадської організації «Суспільство та історична спадщина», дав можливість записати декілька десятків інтерв'ю, з тими, хто пам'ятав окупацію. Використовувався змішаний тип інтерв'ю: нарративний і реконструктивний. При цьому спочатку старих людей просили згадати щось цікаве зі свого дитинства, або перші дитячі спогади, потім розповісти про батьків, освіту, їхні дитячі ігри. І після того, як людина занурювалася в час ми починали задавати питання, які стосувалися війни, окупації і того, як вони проживали ці роки. Реконструктивний аналіз цих інтерв'ю в комплексі з тими документами, які були застосовані, дав більш дрібну та прискіпливу картину.

Незважаючи на інституалізацію усноісторичної методики [294], в історичній науці України все ще залишається нерозв'язаною низка питань, одним з яких є проблема суб'єктивності, що зумовлена, перш за все, специфікою структури процесу «створення» усного історичного джерела – інтерв'ювання. Процес інтерв'ювання проходить за підготовлених дослідником умов, за визначеною схемою та певними соціокультурними іманентними установками інтерв'юера та респондента, що, у свою чергу, зумовлює в середовищі «письмових» істориків появу вкрай скептичного ставлення до усних історичних джерел. Головною лінією звинувачення з їхнього боку є саме яскраво виражена суб'єктивність.

Унаслідок високого ступеня суб'єктивності та емоційного заряду джерел усної історії, їхньої хронологічної «розмитості» та фактографічної ненадійності, впливу офіційного дискурсу на пригадування, а також через самоцензурування респондентів ці інтерв'ю варто порівнювати і між собою, і з документами тієї епохи.

З одного боку, проблемою історичного дослідження є ненадійність пам'яті людини як механізму фіксації та збереження інформації, це спотворює об'єктивність та науковість історичного знання; з іншого боку, оскільки історію роблять і пишуть люди, то невід'ємною складовою самого історичного процесу є його рефлексія. Водночас принцип ціннісного ставлення необхідний для підтримання історією свого соціального статусу й виконання нею функції соціальної пам'яті та виховної функції. Відповідно осмислення моральної складової історичної рефлексії є надзвичайно важливим та перманентним процесом.

Тому потребує уточнення значення терміна «історична рефлексія», який певним чином трактує природу історичного пізнання.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – обернення назад) є засадовим принципом історії, який репрезентує особистий досвід людини-оповідача [406]. Вона полягає в самопізнанні людини, її самоусвідомленні через співвіднесення елементів мислення й дійсності, тобто це процес, у якому свідомість сама себе бачить у минулому [229]. Тут важливо розуміти, що існує різниця між життям і досвідом, простим фактом життя і абстрактною опосередкованістю рефлексії. Рефлексія передбачає прояснення науковим дослідженням своїх передумов, і сучасне історичне знання з його підвищеною увагою до методологічних проблем, безумовно, рефлексивне. Синтезуючи різні підходи до розуміння рефлексії, можна стверджувати, що в історичному пізнанні вона спрямована з одного боку на осмислення дій учасника історичних подій – респондента (зовнішня рефлексія), з іншого – на осмислення істориком своїх власних дослідницьких дій (внутрішня рефлексія).

Внутрішня рефлексія нашого історичного дослідження зумовлена та визначена такими факторами: наукові концепції соціального розвитку, якими ми керувалися під час відбору, аналізу та тлумачення історичних фактів; ідеологічні принципи устрою суспільства, які ми сприймаємо як точку відліку у своєму сприйнятті минулого; індивідуальні світоглядні та ідеологічні переконання.

Таким чином, сприймаючи історичну дійсність, яку відображає респондент через власні усні оповідання, для встановлення об'єктивності отриманої інформації нами було застосовано спеціальну методику – інтерв'ювання. Інтерв'ю як комунікативний акт дозволяє виявити певні факти життя респондента, що мали вплив на його соціально-психологічну природу та форми відображення історичної дійсності. Зовнішня рефлексія дослідника щодо оповідної частини відбувається через постановку запитань, формалізуючи текст оповідача. Отже, у процесі дослідження ми задавали тематику бесіди, тримаючи баланс між інформацією і рефлексією, формуючи певну конструкцію розповіді з подальшим проведенням наукового аналізу та тлумачення отриманого усного джерела. Відповідно до методологічної традиції історичного інтерв'ювання [563, с. 12–13], ми дотримувалися таких структурних компонентів для більшості усних розповідей: 1) перелік подій, про які розповідатимуть; 2) окреслення контексту розповіді; 3) з'ясування конкретної події, про яку слід розповісти; 4) міркування (рефлексія) над подією, про яку розповіли (оцінка/аналіз); 5) виголошення результату; 6) повернення до сьогодення.

Описані особливості джерел усної історії від дослідника вимагають більшого ступеня виваженості. Проте слід зауважити, що саме такі усні свідчення надають змогу відповісти на цілу низку специфічних запитань, які ставлять соціальні історики та історичні антропологи. Для аналізу інтерв'ю в роботі було використано методи звуження інтерпретації (втрата особистісного) і розширення інтерпретації (зокрема аналіз наративу і дискурс-аналіз) [431].

Багатоскладовий комплекс співвідношення суб'єктивних і об'єктивних елементів у такому історичному джерелі, як усна оповідь, пояснюється перш за все специфікою пізнавального процесу при дослідженні суспільно-історичних явищ. У свою чергу, внутрішня рефлексія респондента, який виступає носієм історичної інформації, і зовнішня рефлексія інтерв'юера, який є суб'єктом пізнання, фіксуючи «створення» нового історичного джерела, рівною мірою детермінують процес історичного дослідження у визначених межах індивідуальних та соціальних установок світосприйняття.

Отже, рефлексія (внутрішня і зовнішня) надала змогу перейти від описовості усного історичного джерела через аналіз і усвідомлення подій до подальшого їх включення в певну історичну парадигму.

Підхід, застосований у поданому дослідженні, ґрунтується на перехресному аналізі як офіційних документів, так і неофіційних та усноісторичних матеріалів при максимальному врахуванні специфіки джерел.

Комплексне використання загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, яке покладено в основу дисертації, надало можливість повністю виконати завдання й досягти поставленої мети.

Висновки по розділу 1

З'ясовано, що питання становлення та функціонування окупаційних режимів у часи Другої світової війни знайшло доволі значне висвітлення в історичній науковій літературі, але стратегії виживання населення в окупації потребує ґрунтовного і всебічного висвітлення, хоча останнім часом з'являється дедалі більше антропологічно зорієнтованих досліджень. На сьогодні не існує жодного наукового дослідження, присвяченого вивченню життя мирного населення саме в румунській зоні окупації і в Одесі зокрема.

Для всебічного вивчення стратегій виживання громадян в окупаційний період залучено широке коло джерел, які ілюструють як офіційне радянське бачення, так і позицію румунської окупаційної влади. Основою роботи є репрезентативна джерельна база, що складається із численних справ і матеріалів із українських державних архівів, обласних управлінь СБУ та

деяких установ, збірників опублікованих документів, а також усних оповідей осіб, які пережили окупацію.

У ході дослідження виявлено джерела, що раніше не вводилися в науковий обіг, насамперед із архівних фондів колишніх радянських спецслужб. Поряд із тим, уже відомі джерела у роботі інтерпретуються у світлі нових методологічних концепцій. Міждисциплінарний підхід, який застосовано в дослідженні, було реалізовано через використання категоріального апарату та науково-дослідного інструментарію інших суспільно-гуманітарних наук. Дисертація ґрунтується на комплексі загальнонаукових і міждисциплінарних, спеціально-історичних і конкретно-історичних методів, якими широко послуговується сучасна історична наука.

Значну увагу приділено методам інтерпретації усної історичної матеріалів. Наголошується, що співвідношення суб'єктивних і об'єктивних елементів у такому історичному джерелі, як усна оповідь, пояснюється перш за все специфікою пізнавального процесу при дослідженні суспільно-історичних явищ. У свою чергу, внутрішня рефлексія респондента, який виступає носієм історичної інформації, і зовнішня рефлексія інтерв'юера, який є суб'єктом пізнання, фіксуючи «створення» нового історичного джерела, рівною мірою детермінують процес історичного дослідження у визначених межах індивідуальних та соціальних установок світосприйняття. Внутрішня і зовнішня рефлексія надала змогу перейти від описовості усного історичного джерела через усвідомлення подій та їх аналіз до подальшого їх включення в певну історичну парадигму.

РОЗДІЛ 2.

НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

2.1. Діяльність румунської окупаційної адміністрації з організації життєзабезпечення Одеси

30 серпня 1941 р. в Тягині (Бендери) було підписано угоду між німецьким і румунським командуванням. Документ, підписаний німецькою стороною, що була представлена генерал-майором А. Гауффе, керівником німецької військової місії в Румунії, і, відповідно, бригадним генералом Н. Тетерану, який представляв Румунію, отримав назву «Угода про безпеку адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом (Трансністрія) та між Бугом і Дніпром (регіон Буг-Дніпро)». Договір передбачав, що безпека, управління та експлуатація Трансністрії з економічної точки зору повинні проводитися румунською державою, а адміністрація і економічна експлуатація території між Бугом і Дніпром – німецькою стороною.

У цьому документі не йдеться про анексію або включення Трансністрії до складу румунської держави, а лише про військову окупацію [171]. Згідно із цією угодою, при керівникові румунської адміністрації в Трансністрії повинен був знаходитися представник німецького командування, який виконував консультативні функції. До цього, 19 серпня 1941 р., з'явився декрет № 1 прем'єр-міністра і кондукетора Румунії: «Про встановлення румунської адміністрації на тимчасово окупованій території УРСР між Дністром і Бугом», у якому, зокрема, установлювалося, територія, окупована між Дністром і Бугом, за винятком району Одеси, що межує на півночі лінією Могилів-Жмеринка, входить до складу румунської адміністрації. Було призначено представником прем'єр-міністра в Трансністрії з наданням йому всіх повноважень Георгія Алексяну, якому наказувалося вживати всіх заходів для нормальної роботи адміністративних органів і для продовження всіх видів діяльності відповідно до отриманих вказівок. У Трансністрії організовуються

такі дирекції: а) адміністрації та шляхів сполучення; б) агрокультури та економіки; в) освіти, культів і пропаганди; г) охорони здоров'я; д) фінансова дирекція. Марка була єдиною монетою в обігу на території Трансністрії. Резиденцію управління Трансністрією визначено м. Тирасполь [171].

Таким чином, до складу Трансністрії були включені землі Вінницької, Одеської, Миколаївської областей з правого берега Бугу і частина Молдавської РСР з лівого берега Дністра. Уся територія України була поділена союзниками на такі частини: дистрикт Галичина, рейхскомісаріат Україна, зона військової адміністрації під владою Німеччини та губернаторства Бессарабія, Буковина і Трансністрія під владою Румунії. І якщо землі Бессарабії, сучасної Молдови і північної Буковини повноцінно ввійшли до складу Румунської держави, то доля Трансністрії для Антонеску до самого кінця залишалася невизначеною. Фактично, тут з осені 1941 р. і до березня 1944 р. було встановлено режим військової окупації, хоча на чолі генерал-губернаторства був цивільний чиновник – професор-юрист Г. Алексяну. Він підпорядковувався безпосередньо кондукетору та президії ради міністрів Румунії.

У своєму дослідженні П. Рекотов доводить, що формально Трансністрія до складу Румунії не входила і до неї ставлення було не таке, як до території Бессарабії та Північної Буковини. Тим не менше, координацію та управління окупаційною адміністрацією в губернаторствах здійснював створений при кабінеті міністрів так званий «Військово-цивільний кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії». Як стверджує дослідник, адміністративний устрій практично був однаковим у трьох новоутворених губернаторствах. При цьому румунські правителі на території трьох губернаторств запровадили законодавство Старого королівства, а всі посади префектів та преторів довірили його уродженцям [423].

О. Новосьолов стверджує, що політичний статус Трансністрії в 1941–1944 рр. був зумовлений військово-політичними реаліями часу. Керівництво Румунії, уникаючи чітких та однозначних формулювань, зуміло, згідно з німецько-румунською угодою від 30 серпня 1941 р., отримати мандат на

здійснення економічної експлуатації території між Дністром і Південним Бугом. Політика окупаційного режиму, яка здійснювалася в Трансністрії, свідчить, що ця територія була надзвичайно важливою для Румунії як із військово-політичної, так і з економічної точок зору. Але остаточне вирішення питання статусу відкладалося до часу, коли буде здобуто повну перемогу над СРСР [386].

19 серпня 1941 р. Антонеску видав вказівки для адміністрації провінції Трансністрія. Цей документ наказував, що управління провінцією буде здійснюватися префектами округів, преторами і мерами, а безпеку гарантуватиме жандармерія, що підкоряється префекту [171]. А останній указ про створення провінції Трансністрія був підписаний маршалом І. Антонеску 17 жовтня 1941 р. – на наступний день після захоплення Одеси. Цей указ передбачав управління містом румунською адміністрацією з подальшим перетворенням його на столицю Трансністрії [171].

17 жовтня 1941 р. органи управління Трансністрії переїхали з Тирасполя до Одеси, де й розташувалися аж до січня 1944 р., коли в результаті наближення лінії фронту управління губернаторством Трансністрія перейшло від цивільного до військового румунського командування. А 18 березня 1944 р. німці наполягли на передачі території Трансністрії під своє командування. Після цього і до остаточного їх вигнання із цієї території тут господарював уповноважений верховного головнокомандування німецької армії генерал Аулебу.

Із перших годин окупації Одеси до формування повноцінних цивільних органів управління все собі підпорядкувало румунське військово-командування. Пізніше воно теж дуже сильно втручалось до справ управління містом, а між військовими і цивільними чиновниками періодично виникали конфлікти. Це добре простежується за наказами, які регулярно публікувалися в місцевій пресі. Саме від того, який орган видавав їх, стає зрозуміло, наскільки часто військові починали регулювати абсолютно цивільні питання, і як часто це шкодило встановленню нормального укладу життя в місті.

Примар Одеси Г. Пинтя у своїх спогадах так охарактеризував свої взаємини з військовими: «У моїй рішучості йти шляхом відновлення міста і забезпечення нормального життя населення я потребував допомоги військових властей, яким і був підпорядкований з самого початку. Замість згоди між нами з'явилися тертя. Військові виходили з того, що мають справу із чужим, ворожим населенням, яке потрібно підпорядковувати силою. Я передбачав, що маю справу з мирним, спокійним населенням, добре ставлення якого можна було завоювати доброзичливістю і дружнім до нього ставленням: діаметрально протилежні підходи. А оскільки тоді влада належала військовим, моя боротьба була вкрай важкою» [420].

Верховною владою в Трансністрії було губернаторство. Для облаштування штаб-квартири в Одесі Г. Алексяну обрав будинок Воронцовського палацу.

Губернаторство складалося з 9 дирекцій: адміністрації; культури; індустрії; харчової промисловості; монополій; економіки; праці; механізації сільського господарства; дирекція. Крім того, пізніше з'явилися такі органи: земельна палата губернаторства Трансністрії; дирекція із завідування лісами; комісаріат губернаторства з організації праці; відділ національної пропаганди Трансністрії при дирекції культури.

Цим органам були підпорядковані за напрямками всі підприємства, установи та сільські господарства на території між Дністром і Бугом. Провінція займала площу приблизно в 40 тис. км² з населенням 2 327 тис. осіб. На території Трансністрії було створено 13 повітів: Ананьївський, Балтський, Березовський, Дубосарський, Голтський, Ямпільський, Могилівський, Очаківський, Одеський, Овідіопольський, Рибницький, Тираспольський, Тульчинський [540, с. 86, 87]. На чолі кожного повіту стояв префект. Префект був начальником цивільної адміністрації в повіті і начальником повітової поліції. Префектура повіту підпорядковувалася безпосередньо губернаторству.

Для порівняння нагадаємо, що німцями з метою виконання завдань окупації була створена своя система органів окупаційного адміністрування:

рейхсміністерство східних окупованих територій, рейхскомісаріат Україна (РКУ) та військова зона окупації. РКУ поділявся на генеральні округи, а ті – на гебітскомісаріати (штадткомісаріати). Гебітскомісарам належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Лише органи поліції безпеки та СД перебували поза їхнім контролем. Як указують у своїй роботі О.М. Гончаренко, М.П. Куницький, О.Є. Лисенко «Система органів місцевого управління на території рейхскомісаріату Україна та «військової зони». 1941–1944 рр.» [263]: адміністративний апарат РКУ складався із 4-х головних управлінь: центральне, політичне, господарське й технічне.

Центральне управління мало 9 відділів: особового складу, економічного, фінансів, заготівель та постачання, архівного, житлового, харчування, обліку, головного бюро. У складі політичного управління перебувало 14 відділів: загальний, економічної, трудової та соціальної політики, поселенської, культурної політики, жіночий, юнацтва, праці, загальної пропаганди, науки та мистецтва, ветеринарний, медичний, фінансовий, юридичний, загального керівництва. У складі господарського управління функціонували відділи промисловості, харчування й сільського господарства, лісозаготівель і полювання, ціноутворення, банків та грошей, обігових коштів та валютної політики, установ і права. У складі технічного управління працювали відділи доріг, водного господарства, водного транспорту, гірничого будівництва, висотного індустріального будівництва, шляхів сполучення. До складу генеральних комісаріатів входили канцелярія, політичний відділ, промисловості, сільського господарства й харчування, відділ преси й пропаганди, фінансів, торгівлі, шкільний, транспортний, юридичний, медичний, опалювальний та силікатний.

Організаційна структура гебітскомісаріатів охоплювала відділи: загальний, адміністративний, політичний, господарський (промисловий), фінансовий, технічний, праці та соціального забезпечення, продовольства та сільського господарства, реєстратура та службову телефонну службу.

Рейхсміністерство східних окупованих територій можна вважати органом першого, РКУ – другого, генеральні округи та гебітскомісаріати – третього управлінського рівнів [263].

Місцеве управління РКУ складалося з районних, міських та сільських управ. Вони повинні були займатися вирішенням місцевих проблем. Фактично вони слугували додатком до органів німецької влади. Місцеві управи РКУ не мали типової організаційної структури, і залежали від особливостей і потреб регіонів та особистого бачення німецьких управлінців.

Науковці зауважують: «Основними принципами, якими керувалися представники німецької окупаційної адміністрації, стали мінімізація управлінських витрат та максимальна ефективність діяльності адміністративного апарату, безапеляційність, суворість та безжалісність у спілкуванні з підкореним народом, використання його потенціалу винятково для потреб рейху, досягнення поставлених завдань будь-якими засобами, високий рівень самостійних дій німецьких місцевих управлінців, виправдання можливих помилок нагальною потребою й необхідністю діяти задля перемоги» [263, с. 17–20].

Щодо Одеси, то верховною владою безпосередньо в місті була примарія, на чолі якої стояв міський голова (або примар) Г. Пинтя. У зв'язку з тим, що будівлю одеської мерії на Думській площі було сильно пошкоджено бомбою, то нове міське керівництво зайняло будівлю на Приморському бульварі, 9, звідки здійснювалося управління Одесою через відповідні дирекції. Сам Пинтя оселився в будинку Толстих на Сабанєєвому мосту, 4 (сучасний Будинок учених).

Про те, хто здійснював цивільне управління містом з осені 1941 р., ми можемо дізнатися з постанови №12 від 23 листопада 1941 р. муніципалітету м. Одеса, підписаної міським головою Г. Пинтею. Починаючи з 24 листопада 1941 р. керівництво та контроль над роботою управлінь (дирекцій) муніципалітету м. Одеси розподілено між ним і помічниками міського голови таким чином: помічник міського голови В.Кіореску керував такими

дирекціями: фінансовою, постачання та експлуатації промислових підприємств; помічник міського голови Е.Сінікліу керував такими дирекціями: інвентарною, водопровідною та каналізаційною, електротехнічною, трамвайною, земельною; помічник міського голови К.Відрашку керував такими дирекціями: експлуатації рухомого і нерухомого майна та шкільно-культурної; помічник міського голови проф. М.Заєвлошин керував такими дирекціями: медико-санітарною і суспільним доглядом та відділами актів цивільного стану та нотаріальним; помічник міського голови проф. В. Кундерт керував такими дирекціями: інженерно-технічною та очищення міста і транспортною. Помічники міського голови наділялися правом вирішувати поточні питання та підписувати у довірених їм дирекціях усе листування, крім видаткових документів та актів про відчуження міського майна, які вирішувались та підписувались тільки міським головою особисто. Ним же керувалася адміністративна дирекція (управління) [207, від 26.11.1941].

Треба визнати, що Пинтя мав досить стабільну команду. Для порівняння можемо подивитися наказ щодо реорганізації міського управління в 1943 р. Відповідно до цього наказу, з 10 травня 1943 р. примара Одеського муніципалітету Г.Пинтю підвищено до чину генерального примаря муніципалітету, а помічників примаря В.Кіореску, Є.Сінікліу, К.Відрашку, М.Заєвлошина і В.Кундерта підвищено до чину примарів секторів [207, від 25.05.1943]. А вже 25 травня Пинтя підписав постанову за №578, відповідно до якої у примарії Одеського муніципалітету засновано такі 5 секторів: 1) економічний (керівник В.Кіореску), який мав у своєму віданні дирекцію постачання; 2) комунальних підприємств (керівник Є.Сінікліу), який мав електротехнічну дирекцію, дирекцію водопроводу та каналізації, дирекцію трамваю, дирекцію дач, парків та садів; 3) культури та комунального майна (керівник К. Відрашку), який мав дирекцію культури, дирекцію експлуатації нерухомості, інвентарну дирекцію; 4) цивільного стану (керівник М.Заєвлошин), який мав дирекцію цивільного стану; 5) технічний (керівник В.Кундерт), який мав технічну дирекцію. Сам Г.Пинтя відтепер називався

«генеральний примар» замість «міський голова», а примари секторів назвалися примарями [207, від 26.05.1943].

27 травня 1943 р. ця постанова була доповнена наступним розпорядженням за № 5184, підписаним генеральним примарем Г. Пинтею. Відповідно до цього розпорядження, під прямим керівництвом генерального примаря залишалися такі дирекції: 1) адміністративна; 2) фінансова; 3) медико-санітарна; 4) оздоровлення міста та транспорту; 5) патронажна рада та бюро соціального захисту. Примар економічного сектору В. Кіореску керував окрім дирекції постачання ветеринарно-зоотехнічною дирекцією, а примар сектору культури та комунального майна керував і юридичною дирекцією [207, від 16.10.1943 р.].

Ми бачимо ті ж прізвища. Вищезазначені Кіореску, Сінікліу і Відрашку прибули з Румунії, М. Заєвлошин і В. Кундерт були з Одеси. Серед управлінців і чиновників Одеси у 1941-1944 рр., крім румунів, бачимо колишніх емігрантів і бессарабців (Бессарабія до 1918 р. входила до складу Російської імперії, і ці люди знали російську), багато хто з них до революції мешкали в Одесі або вчилися тут у гімназіях та університеті.

Колишнім росіянам складно жилося в еміграції на території Румунії. Повернення в російськомовне середовище, затребуваність тут у справі позбавлення від більшовиків були для них дуже важливі. Але навіть серед цієї лояльної категорії румуни проводили відбір, і ті, кого вони пускали до Одеси, призначалися на посади начальників відділів, ставали перекладачами і представниками в різних установах.

Створюючи систему управління містом, нова влада не відразу підбрала потрібну структуру. Радянська була відкинута із самого початку, але моментально її ліквідувати було неможливо. За 20 років усе місто і його підприємства вже були підлаштовані під соціалістичну систему управління, яка кардинально відрізнялася від румунської. У попередників румуни запозичили досить жорстку централізацію. Стара дореволюційна система не

підходила, тому що місто з тих пір розширилося і сильно змінилося. Застосувати 100% румунську структуру управління теж не виходило.

За свідченням Пинті, весь чиновницький апарат міста складався з 12600 службовців, 40 з яких були з Румунії, а також вихідці з Бессарабії, які добре знали російську мову. Він не уточнює дату цього складу, вважається, що це було вже в період «розквіту», тобто в 1943 р. [420, с. 21].

Поширеним явищем стали хабарництво і корупція на всіх рівнях і в усіх напрямках. Крім тотального хабарництва в органах управління і силових структурах міста і губернії, чиновники або самі, або через підставних осіб (яким допомагали своїм заступництвом) займалися всілякою торгівлею і комерцією. Реакція на всі заборони була неадекватною. Зрештою Пинтя не витримав і почав вимагати, щоб такі чиновники надали йому «в триденний строк відповідні заяви про те, що якщо в майбутньому виявиться подібний випадок, то чиновник, який займається торгівлею особисто або через інших осіб і не подав такої заяви, буде звільнений» [207, від 22.07.1942 р.].

Нескладно переконатися, що це розпорядження також не набуло належної чинності, як і постійна боротьба з хабарництвом. Ось, як приклад, спроба Пинті, про яку пише «Одеська газета» 27.01.1942 р.: «Я був проінформований анонімними листами про те, що в Одеській міській управі деякими чиновниками практикується система отримання різних грошових сум за виконання ними обов'язків по службі, звертаюся до населення міста з проханням доводити до мого відома в письмовій або усній формі по кожному подібному випадку для того, щоб я міг вжити якнайсуворіших мір покарання щодо винних» [207, від 27.01.1942 р.].

Або таке повідомлення німецької агентури від 09.03.1944 р.: «За багатьма заявами, посилилося хабарництво в румунських установах Одеси. Кажуть, що в румунську поліцію для прописки або візування паспорта неможливо пройти, якщо не витратити 10 марок на хабарі поліцейським та чиновникам. Ті, хто не може дати хабара, повинні втрачати декілька днів для стояння в чергах. Дійсно, біля всіх поліцейських дільниць щодня з раннього ранку стоять

довжелезні черги. Щоб більше заробити на хабарах, поліцейські чиновники вдаються до трюків. Раптом оголошують у натовпі, що сьогодні прийому не буде, а прийом за певну винагороду проводять. Населення цим дуже обурене» [105].

Чиновник фінансового управління одесит М.Мануйлов так писав про це: «Крім того, за короткий час існування румунської цивільної адміністрації виявилось, що румунські чиновники, незалежно від рангів, страшні хабарники. Населення поступово звикло при зверненні до румунського чиновника відкрито тримати в руці п'ять-десять марок, які чиновник без докорів сумління клав собі в кишеню ... Аби не допустити на адресу більшовиків будь-яких компліментів, я разом із тим маю констатувати, що населення відвикло від будь-яких хабарів, тому безцеремонність румунів у цьому питанні вселяла до них недовіру і повну неповагу.

Мені відомий випадок, що стався в день іменин заступника міського голови В. Біля будинку В. розмістився оркестр, і різні торговці носили податі цьому сучасному сатрапу. Квартира заступника міського голови представляла з себе якийсь універсальний склад найрізноманітніших речей, від тортів аж до цінностей. Як згодом ми встановили, хабарництво в Румунії є нормальним явищем і не карається» [353, с. 134].

Як правило, усі основні питання життя міста регламентувалися одноосібними розпорядженнями міського голови, які повинні були відповідати актам, що видавав губернатор та центральні органи влади. В окремих випадках збиралися наради всіх керівників (директорів) різних дирекцій і всіх віцепримарів. А питання, які вимагали з'ясування додаткових обставин і висновків фахівців, попередньо розглядалися спеціальними комісіями, а вже потім надходили на розгляд Пинті.

Ставлення жителів міста до нової влади не було однаковим у різні періоди окупації. Спочатку це була настороженість і підозрілість. Навіть щодо тих одеситів, які за різних обставин відразу пішли на службу до органів міського управління. У них спочатку бачили зрадників або агентуру окупантів. Коли ж

життя міста увійшло в більш спокійну стадію і стало відроджуватися, городяни змушені були почати комунікувати з новими чиновниками для вирішення всіх своїх побутових, робочих, комунальних і соціальних проблем. А оскільки велика частина городян себе не відносила до борців, а залишалася просто обивателями, то вони поступово прийняли нову владу і спокійно з нею співіснували. Деякі, особливо спритні, відразу ж стали налагоджувати з румунами контакти, шукати можливості за хабар або добре ставлення поліпшити житлові умови, відкрити бізнес, отримати краще місце.

У спробах розібратися, як управлялося місто і губернія румунами, доводиться визнати, що в кінцевому підсумку цивільне управління було побудовано цілком звично навіть для сьогоденного часу. Напевно, такими ж органами і структурами тоді керувалася більшість румунських і європейських міст. А ось присутність військової влади і всього, що це супроводжувало, не могло принести містянам відчуття спокою і мирного часу. І навіть у самих окупантів сильно різнилися уявлення про те, як необхідно налагоджувати життя в місті і взаємодіяти з населенням. До того ж, Трансністрія і сама Одеса сприймалися новими господарями, як зона, яка мала згодом увійти до території Румунії, а до цього повинна була пройти своєрідний етап «адаптації».

2.2. Демографічні зміни в Одесі періоду окупації

Сьогодні у вітчизняній історичній науці не існує жодного дослідження, яке б давало адекватну й точну оцінку змін у демографічній ситуації Одеси часів Другої світової війни. І це при тому, що цілком зрозумілими є основні причини зміни в цей період складу та кількості населення міста. Комплексне визначення факторів і динаміки змін демографії під впливом воєнних дій є актуальним у нашій країні і сьогодні, коли майже такі ж фактори безпосередньо впливають на склад населення у східних і південних регіонах України, де йде війна. Крім того, цікавими стають самі методики підрахунків,

ураховуючи відсутність документів про окремі категорії та групи населення в тих особливих умовах.

Фундаментальне видання «Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» [390] наводить кількість вивезених із міста роялів та піаніно, але не дає чіткої інформації про людські втрати. Аналогічна картина спостерігається й у масштабній праці [393]. За радянських часів цінність людського життя була надзвичайно низькою – влада це демонструвала, улаштовуючи голод і репресії. Це проявлялося в діях вищого військового командування під час воєн, коли брак військових ресурсів та озброєння, низький рівень військової підготовки компенсувалися людською масою. І, нарешті, навіть у недбалому ставленні істориків до людських втрат: кількість загиблих трактувалася джерелами на догоду комуністичній партії, не зважаючи на те, що за кожною цифрою стояла чиясь особиста трагедія. Тож у дослідженнях радянських авторів концентрувалася увага на кількості загиблих під час оборони міста бійців та учасників підпільного та партизанського руху.

Проте в сучасній історичній науці бракує комплексних досліджень, які б розглядали динаміку демографічних змін в Одесі упродовж 1941–1944 рр., об'єктивні і суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Тож саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює обґрунтування актуальності запропонованої теми. Суха мова цифр допомагає зрозуміти, який вплив на чисельний склад населення міста Одеси мали війна та окупація. При цьому вкрай важливо зауважити давно назрілу необхідність уточнити деякі існуючі попередні статистичні дані з огляду на відкриття цілої низки архівних фондів.

Щойно сформованим органам окупаційної адміністрації для організації життя міста і контролю за населення потрібно було розуміння його чисельності, національного і соціального складу. Уже наприкінці листопаду Дирекція одеського РАЦСу розпочала оформлення всіх актів цивільного стану: народження, шлюбу та смерті. За наказом муніципалітету, через відсутність нотаріальних контор спочатку саме РАЦС проводив реєстрацію

всіх підписів і документів, які потребували нотаріального оформлення. Окрім іншого, нотаріальні контори проводили загальну реєстрацію, яку розпочали в Трансністрії ще до окупації Одеси. Ще 25 вересня 1941 р. в Тирасполі цивільний губернатор окупованих Румунією земель Г. Алексяну підписав наказ № 16, згідно з яким усі мешканці території зобов'язані були в 15-денний строк з дня оприлюднення цього наказу зареєструватися в комунальних примаріях за місцем проживання. Реєстрація проводилася в окремій книзі для запису населення зі зазначенням: імені, по батькові і прізвища, місця та дня народження, імені батьків, час проживання в комуні (місті, селі) і акту, що засвідчує особу (паспорт або свідки). Діти до 16 років і дружина реєструвалися під номером глави сім'ї. Одночасно з реєстрацією примари мали видати посвідчення про це; ці посвідчення підтверджували особу кожного. Посвідчення ці повинні мати всі записи з книги реєстрації населення, а також і відмітні прикмети обличчя. Особи, які не зареєструвалися у зазначений термін, вважалися підозрілими. Ніхто не міг виїхати з місцевості проживання без належного посвідчення, виданого примарією [107, арк. 17].

Через відсутність нових бланків, мешканці отримували румунські штампи до своїх радянських паспортів. Щоб отримати повну інформацію про нові території, населення та захоплене майно Г. Алексяну видав наказ № 25, що приписував провести інвентаризацію майна державних та приватних установ та підприємств, а також перепис всього населення. Керували цим процесом делегати Бухарестського центрального статистичного інституту. Відповідно до цього наказу Одеський міський муніципалітет сформував комісії, відповідно до районів, дільниць та секторів. Ці комісії працювали в місті одночасно 22–24 січня 1942 р. Вони обійшли всі установи та підприємства і зробили тотальний інвентарний перелік будівель та обладнання. Перепис населення проходив по квартирах, причому переписувачі самі заповнювали бланки з відповідними питаннями.

Оперуючи результатами саме цього перепису, окупаційна адміністрація опублікувала інформацію щодо окремих виявлених категорій: «До перепису

пенсіонерів у місті. Проведений відділом громадського нагляду Одеського муніципалітету перепис осіб, які мають право на отримання пенсій, 4 березня повністю завершений. Зареєстрованими виявилися 17305 осіб. Днями списки пенсіонерів будуть спрямовані муніципалітетом пану цивільному губернатору для підтвердження на виплату пенсійних сум» [207, від 13.03.1942 р.]. Отже, можемо брати за основу ці дані, але, звісно, вони далеко не точні. Адже частина осіб пенсійної категорії не реєструвалася з огляду на ризики для свого життя чи свободи. Більш докладно це питання буде розглянуто в пункті 2.3.2.

Ще одне джерело статистичної інформації – відділення організації праці при комісаріаті губернатора. У квітні 1942 р., за даними цього відомства, 106310 осіб повинні були відпрацювати трудову повинність. Серед них 3087 фахівців вищої кваліфікації, 3073 фахівці середньої кваліфікації, 11837 конторських службовців та 41740 чорноробів. Дві третини склали жінки. Отже, ідеться про доросле працездатне населення, яке повинне було здійснювати певні примусові роботи в умовах окупації. (Додаток А).

Загальний рахунок було знову оголошено в газеті: «Згідно з останніми відомостями, зібраними у зв'язку з розподілом хлібних карток за лютий і березень місяці ц.р. – за винятком євреїв, які повинні вважатися евакуйованими, – кількість населення в м. Одесі визначається приблизно в 252000 осіб» [207 від 29.10.1941 р.].

Ураховуючи, що в січні 1942 р. одеські пенсіонери не могли очікувати джерел доходу окрім пенсій, і вони самі йшли на реєстрацію, можна вважати ці дані вартими уваги. Щодо працездатного населення румунська окупаційна адміністрація сама була зацікавлена в його точному підрахунку. Хоча офіційно для румунської окупаційної адміністрації не мала принципового значення національна належність населення, проте в документах ця ознака фіксувалася. У 1942 р. місто складалося з представників ще багатьох національностей, як то вірмени, греки, караїми, латиші, чехи, татари, грузини, італійці, естонці, литовці, французи, турки, угорці та ін., але їхнє етнічне походження, на відміну від євреїв чи ромів, не впливало серйозно на загальні обставини життя.

Найбільш важким було становище українських євреїв. Достатньо документів і досліджень, які доводять, що щодо них політика румунської окупаційної влади диктувалася доктриною етнократичної держави і внаслідок цього передбачала тотальне знищення місцевого єврейського населення. «Ставлення до євреїв була зрозумілим і стало продовженням політичних процесів та втягнення Румунії до сфери впливу Німеччини. Голокост євреїв Буковини та євреїв Старого королівства, Бессарабії чи Трансністрії диктувався доктриною етнократичної держави. Роздумом до проблеми депортації євреїв є проведення паралелей відношень уряду до єврейського населення з самої Румунії та євреїв з Трансністрії, які мали кардинальний характер, від утримання в таборах до фізичного винищення. Тобто більш вороже ставилася до радянських євреїв, підкреслюючи не лише свою антисемітську політику але і презирливе ставлення до євреїв, які начебто всі без винятку, були комуністами» [374, с. 115]. Використання румунами термінів «евакуація євреїв», «переселення у північні райони» ніяк не змінювала зміст їхнього трагічного фіналу. Таким чином усі їхні зусилля, принаймні тих, хто мав сили та можливість якось інакше поводитися, ніж рухатися в колоні на смерть, були спрямовані на: знищення або підробку документів; втечу за межі гетто; тимчасове переховування на нелегальному становищі; поодинокі випадки взаємодії з підпіллям; інші сценарії порятунку. Проте шансів вижити в євреїв майже не було, про що свідчать страшні цифри: за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 р., а потім не змогли евакуюватися з міста [117, арк. 11]. Більш докладно трагедію одеських євреїв буде розглянуто в підрозділі 3.3.

I. Антонеску вперше порушив питання щодо запровадження заходів проти ромів ще на засіданні ради міністрів 7 лютого 1941 р. Унаслідок цього постала низька розпоряджень, де головним механізмом румунського уряду стала депортація ромів із території Румунії до Трансністрії [555, с. 166-167]. На сьогодні в архівах не знайдено жодного документа про взаємини окупаційної влади та ромів безпосередньо в Одесі. Уважаючи, що згідно з

переписом 1942 р. їх нараховувалося лише 5 осіб, можемо дозволити не вважати їх репрезентативною окремою групою.

На відміну від ромів одеські караїми були більш чисельною групою, яка викликала увагу дослідників як така, що могла потрапити під репресії за етнічною ознакою. Такі випадки траплялися в Другу світову війну на території Радянського Союзу. Але в Одесі румуни і німці не чіпали караїмів. Більше того, є окремі свідчення, коли ставлення до них було більш толерантним [196].

Найбільші привілеї від нової влади, безумовно, отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани.

За межами Німеччини етнічні німці сприймалися гітлерівським урядом як представники вищої раси, які мають бути використані на нових територіях як союзники в здійсненні окупаційної політики. Для роботи з німецьким населення Трансністрії було створено окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався Головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче міттельштелле» «Volksdeutsche Mittelstelle» VOMI (ФоМі). З серпня 1941 р. VOMI взяло на себе «відповідальність» за етнічних німців на окупованих територіях Радянського Союзу. Спеціальне командування «R» під керівництвом оберфюрера СС (з 1943 р. бригаденфюрер) Г. Гофмеєра розташувало свій штаб у Ландау [565, с. 90].

На території Трансністрії і в Одесі з'явилися накази німецького оперативного командування тилу групи армій «Південь», в яких проголошувалося, що «громадяни німецької національності (фольксдойче), які мешкають у районах, зайнятих військами, перебувають під захистом німецької армії. На тих, хто наважиться посягнути на їхнє життя або на їхню власність, очікує покарання». І ще: «Військові установи зобов'язані надавати допомогу у вирішенні справ, які стосуються фольксдойче» [315, с. 17]. Таким чином місцеві німці цим статусом отримували «захист Німецького уряду», але не ставали при цьому «райхсдойче» – громадянами Німеччини. Тільки 18 травня 1943 р. Гітлер видав наказ, який надавав імперське громадянство тим етнічним німцям, які служили у вермахті, військах СС та німецькій поліції [315, с. 20].

У лютому 1942 р. одеських місцевих німців нараховувалося 6072 особи [117, арк. 11]. Коли місто зайняли румуни, окупантами було створено окремий підрозділ ФоМі саме для роботи з одеськими німцями. Він розташувався на Новосельського, 61 [142]. Там склалися списки, проводився облік та організовувалась замість радянських видача нових паспортів – аусвайсів «Фольксдойче». 12 грудня 1941 р. між губернатором Трансністрії Алексяну і оберфюрером СС Г.Гофмеєром було досягнуто угоди про становище німецької фольксгрупи в Трансністрії [565, с. 117]. Пункт 2 цієї угоди вказував: «Тільки ВоМі визначає, хто є етнічним німцем. Кожному етнічному німцю видається посвідчення особи до 28 лютого 1942 р. Тільки етнічний німець може бути власником такого посвідчення» [565]. Далі в ньому були розписані всі права німецького населення Одеси і Трансністрії за розділами: керівництво, адміністрація, культурні проблеми етнічних німців, робота, податки [565, с. 117–121].

Ще одна німецько-румунська угода про становище етнічних німців у Трансністрії з'явилася пізніше. Її було підписано відповідно 14 і 30 серпня 1942 р. Алексіану і Гофмеєром. Там також підтверджувалися пріоритетні права ФоМі у всіх питаннях роботи з фольксдойче. Ця угода також встановлювала, що якби румунська влада робила арешт фольксдойче, то протягом 24 годин вони повинні були повідомити про це ФоМі. Крім того, політичними підозрюваними чи заарештованими фольксдойче могли займатися виключно ФоМі. Місцевим німцям також надавалося право займати в Одесі відчужені у них за радянських часів квартири, які, як стверджувалося, були зайняті євреями. Меблі, залишені в таких квартирах після їхніх колишніх власників, могли купуватися німцями за помірну плату за взаємною згодою і на користь румунської влади [565, с. 118].

Максимальну кількість фактичного матеріалу про життя одеських етнічних німців нам дають документи фонду Р-2295 Державного архіву Одеської області. Так справа №2 складається з 34 аркушів «Списків німців-підприємців, німців що мешкають у IV районі м. Одеси» [141]. Список 42-х

приватних підприємців-фольксдойче 4-го району Одеси показує, що у 1942 р. вони володіли у місті: ковбасною фабрикою, фабрикою з виробництва лимонаду, деякими питними закладами та магазинами, електромеханічною майстернею, буфетом та їдальнею [141, арк. 16, 17]. Справи №32 та №33 на 95 та 9 аркушах відповідно зберігають «Абонементні картки на отримання патефонних платівок для німців, що мешкали на території Трансністрії» [143; 144]. Родини одеських німців, яких мобілізували до лав вермахту, отримували додаткову матеріальну допомогу. Згідно з відомостями видачі цих грошей, вони видавалися родинам кожних 10 днів і складали від 20 до 60 марок. При цьому списки з одеськими адресами зберігають декілька сотень німецьких прізвищ [143]. У тому ж фонді Одеського архіву №Р-2295 збереглися німецькі «Списки бідних «патронованих дітей», багатодітних жінок та осіб, що жертвували на їх утримання» [144]. Із них ми отримуємо цікаву інформацію про організацію соціального захисту етнічного німецького населення міста в період окупації. Так по 4-му району Одеси в другій половині 1943 р. числилися 63 багатодітні жінки, кожна з яких мала від 4 до 14 дітей [144, арк. 1–3].

Фольксдойче мали більшу свободу руху, їм легше видавали різного роду перепустки. А в німців, які мешкали в приміських селянських колоніях, ще були податкові пільги. Це все впливало на рівень їхнього життя та покращувало їхній загальний стан у період окупації [141]. У спогадах одесита Юрія Клімова згадується: «Навесні (1942 рік – *Прим. авт.*) торгівля пішла краще, з'явилося багато приїжджих молдован та німців із навколишніх сіл. Це були привілейовані люди на той час. Молдаванська та румунська мови дуже подібні між собою і це дуже допомагало молдаванам спілкуватися з румунською адміністрацією. Німці-колоністи були зараховані німецькою окупаційною владою до «volksdeichs» і теж наділені привілеями для торгівлі та проїзду до міста. Що казати, на двох великих міських ринках Одеси – ніде яблуку впасти від жвавої торгівлі» [197].

«На сьогодні серед документів Держархіву Одеської області, які належали ФоМі СС, не виявлено таких, які містили б факти участі фольксдойче у злочинних акціях проти місцевого населення у Трансністрії. Доцільно продовжити вивчення цієї теми, розширюючи коло документальних джерел. У даному випадку, можна було б обмежитися наступним загальним зауваженням про те, що в злочинній війні, розв'язаній нацизмом, люди різних національностей виявляли як схильність до компромісу зі злочинним режимом (вимушено або добровільно), так і готовність до самопожертви у боротьбі проти нього» [479, с. 371].

В Одеському обласному архіві зберігаються сотні кримінальних справ 1944–1945 років із протоколами допитів цих німців. Вони всі дуже схожі – арешт німця в селі чи місті та питання слідчого НКДБ: «Коли Ви прийняли німецьке підданство, відмовившись від радянського підданства, і чим це було зумовлено?» Відповідь: «Німецьке підданство «Фольксдойче» я прийняв разом зі своєю матір'ю та іншими членами нашої сім'ї влітку 1942 року. Сестра Кліментіна теж мала німецький паспорт не «Фольксдойче», а «Райхсдойче», бо була одружена з німецьким офіцером» (із протоколу допиту Вернера Івана Івановича, 1924 р.н., коваля села Зельц Роздільнянського району) [169, арк. 14]. Такі ж епізоди життя етнічних німців Трансністрії і Одеси ми знаходимо в багатьох справах: архівна кримінальна справа №019139 Ф.В. Фриделя [167]; архівна кримінальна справа №15511-п М.В. Томаса [168]; архівна кримінальна справа №019139 І.І. Вернера [169] та ін.

Окупаційний режим позитивно сприймала переважна більшість німецького населення Трансністрії. Проте таке ставлення не було загальним на сто відсотків. Для фольксдойче у планах Гітлера відводилася роль соціально-етнічної опори. Проте насамперед вони повинні були пройти перевиховання в націонал-соціалістичному дусі. У деяких дослідженнях трапляється теза про те, що фольксдойче отримували ті чи інші привілеї за принципом належності до німецької етнічної групи, а не обов'язково за певні послуги окупантам [315, с. 18]. Отже, можемо визначити, що більшість етнічних німців Одеси

користувалася тими пільгами і можливостями, які надавало їм їхнє походження, для того щоб полегшити своє життя в умовах окупації.

Зважаючи на наступ Червоної армії, німецьким командуванням було прийнято рішення про переселення етнічних німців на Захід. І виконувало це рішення, не враховуючи бажання самих фольксдойче. У лютому-березні 1944 р. близько 125 тис. етнічних німців як біженці вирушили з Одеси і Трансністрії у бік Німеччини [521, с. 124].

Румунський історик М. Попп указував, що на території між Дністром і Південним Бугом проживали близько 250 тис. молдован, які максимально сконцентровані були в селах уздовж Дністра [544, с. 26]. Втрати населення першого року війни зменшили кількість мешканців, які назвали себе молдованами в Трансністрії до 198 тис. Це доводить перепис населення в грудні 1941 р. Також він стверджував, що в Трансністрії об'єднане румунське і молдовське населення складало 8,4% [525, с. 33]. А в самому місті Одеса за румунським переписом у лютому 1942 р. ця об'єднана етнічна група займала далеко не найвищу сходинку демографічного списку – 2911 осіб (1,1%) [175].

Але окупанти відразу почали реалізовувати політику пріоритету цієї нації. Саме на них, як на опору уряду на нових територіях, робилася ставка. Бажання румунської влади зрозуміло: таким чином вони доводили, що це історично їхня територія і вони прийшли «захищати своє населення». «Румунський уряд розумів, що необхідно акцентувати свою національну політику саме на цю етнічну громаду в краю, саме це населення мало б стати опорою уряду на тимчасово окупованій території. Молдовани стали етнічною групою румунського населення» [374, с. 118].

Для молдовського населення відразу почали створювати пільгові умови. Усі, хто визнавався новою владою місцевими румунами (молдованами), отримували 30% надбавку до зарплатні. У платіжних відомостях різних одеських підприємств ця надбавка інколи навіть мала назву «молдаванські» [134]. При цьому це було не тільки декларовано постановою губернаторства Трансністрії №38199 від 10.04.1943 р., а й здійснювалося на практиці. Так,

переглядаючи фінансові звіти і відомості заробітної платні робітників та службовців медико-санітарної дирекції примарії Одеського муніципалітету, можна простежити цю надбавку регулярно в декількох документах на прізвища: Попа М. (рентгенолог), Сорочану А.Л. (лікар-терапевт), Бивол, Котовський, Урубчан, Царалунга (медична сестра) та ін. Так оклад останньої складав 150 РККС, до цього додавалося ще 50 (як молдованці) віднімалося 10 – податку і 5 – пенсійного збору і на руки вона отримувала 135 РККС [134, арк. 65, 71, 75, 118, 120, 199].

Зрозуміло, що багато одеських етнічних молдован із задоволенням вказували свою справжню національність і приймали ці пільги нової влади. Як заявляв губернатор Г. Алексяну у 1943 р., у Трансністрії із самого початку була створена матеріальна та духовна протекція для румунськомовного населення. Усі ці зусилля були спрямовані «не лише на полегшення трансністрійським румунам умов життя, але й на відновлення їхньої національної самосвідомості» [565, с. 89-90]. Наказ губернатора Г. Алексяну № 6 від 7 жовтня 1941 р. вимагав відкрити школи по всій території Трансністрії. Мову викладання після наради сільських громад мав остаточно встановлювати префект. Зрозуміло, що дуже скоро в школах почалося викладання румунської мови і діти не мали права не вивчати її.

Румунський уряд створював максимально привілейоване становище для цієї етнічної групи. А. Далін констатує, що для місцевих молдован і румунів було б нерозумним не користуватися цим. Їм надавали привілеї при розподілі товарів, забезпечували соціальний стан і політичний статус, вони ставали більш недоторканими для покарання тощо. Але якщо раніше більшість одеситів – немолдован – добре ставилась до молдовського населення, то тепер почали ставитися вороже, частково через заздрість [517, с. 197–198].

Щодо ставлення до слов'янських народів, зокрема до українців, росіян, болгар і поляків, усі документи свідчать про те, що в окупованому місті вони мали набагато нижчий статус. Їхнє становище не можна порівнювати зі ставленням окупаційної влади до румунів та німців як привілейованих народів.

Слов'янське населення окупанти розглядали як необхідний робочий ресурс, який має бути повністю підкорений новим господарям. У разі лояльності до окупантів формально їм нічого не загрозувало, але достатньо важко називати умови їх існування «абсолютно сприятливими». Проте при порівнянні становища російського й українського населення міста можна виділити деякі відмінності. Чітко простежується негативне ставлення до української мови. У школах міста викладання велося російською. Професор М. Михайлуца у своїх дослідженнях історії церкви в Трансністрії доводить, що під час окупації румуни виступали проти утворення та існування українських церков на цій території [362]. Г. Алексяну видав префектам 4 березня 1942 р. таємне розпорядження про заборону будь-якої діяльності, яка б могла спричинити відродження незалежної України. Як стверджує М. Михайлуца, така релігійна політика стратегічно повинна була призвести до кінцевої анексії цих земель Румунією, а все місцеве населення губернаторства, і в першу чергу українське, отримували лише один вибір – Румунську православну церкву з її патріархом і священним синодом [362, с. 79].

Перспективи для українського населення Трансністрії чітко визначаються при вивченні деяких програмних документів румунського керівництва. Так, на засіданні ради міністрів Румунії 8 липня 1941 р. І. Антонеску заявив: «...я за прискорене виселення всього єврейського елемента з Бессарабії та Буковини, який має бути викинутий за кордоном. Я також за прискорене виселення українського елемента, який не має що тут шукати...» [546, с. 45]. А 11 грудня 1941 р. персоналу Міністерства внутрішніх справ Румунії була представлена доповідь під назвою «Українська проблема». У цьому документі давалася аналітична характеристика співвідношення кількості румунського і слов'янського населення на окупованих територіях і в самій Румунії, а також пропозиції щодо примусового переселення етнічних румунів зі сходу від Південного Бугу на територію Буковини, Бессарабії та Трансністрії, а українців навпаки – на схід [515, с. 200–202]. Починаючи з 16 грудня 1941 р. І. Антонеску декілька разів порушував ці питання під час засідань ради міністрів

Румунії [558, с. 472]. Лише поразка у війні гітлерівської коаліції не дозволила цим планам реалізуватися.

Можемо зробити висновок, що одесити вимушені були будувати стратегію свого виживання в умовах окупації відповідно до запису в графі «Національність» у паспорті. На найвищих сходинках цієї цинічної «расової піраміди» окупанти розташували німців, румунів та молдован. Нижче в них мали знаходитися українці, росіяни, поляки і представники інших етнічних груп багатонаціональної Одеси. А за межі цієї піраміди були виштовхнуті приречені євреї та роми.

Окупація Одеси тривала 907 днів і призвела до різкого зменшення кількості міського населення. Головними чинниками стали: Голокост єврейського населення; примусова відправка на роботи до Румунії та Німеччини; боротьба окупантів із партизанами та підпіллям; покарання за кримінальні злочини; підвищення рівня природної смертності; втеча колаборантів із відступаючими румунськими та німецькими військами; примусова евакуація місцевих етнічних румунів та німців у 1944 р.

Остаточні чисельні демографічні підсумки румунсько-німецької окупації залишаються нез'ясованими. До цих питань додаються проблемні питання відсутності нормального радянського перепису населення у 1944 р., невідома цифра мобілізованих до радянської армії у 1944 р. та кількість містян, що залишили Одесу разом з окупантами. Крім того, важливим є з'ясування рівня репресій НКВС перших місяців після повернення в Одесу радянської влади. За даними Мартиролога в 1944 р. в Одесі органами НКДБ було заарештовано 2829 осіб, репресивних рішень по ним прийнято 1161, рішень про розстріл – 24. У 1945 р. заарештовано – 1217; покарано – 1407; розстріляно – 21. У 1946 р. арештів – 568; вироків – 640; розстрілів – 0 [312].

Голова Одеського міськвиконкому Б.В. Давиденко в 1944 р. писав: «300 тисяч застали, коли повернулися. Населення виросло за рахунок тих, що прибували з інших областей під час окупації. Були тут із Дніпропетровська,

Криму, Миколаєва, Києва, Вінниці... Прийшлого населення було тридцять тисяч» [111, арк. 15].

Отже, така складна статистична картина населення Одеси напередодні та під час окупації 1941–1944 рр. формувалася під впливом об'єктивних чинників, що супроводжували не тільки воєнні дії та окупацію, але й зумовлювалася природним прагненням населення знайти способи виживання і дати перспективу своїм рідним. Але разом із тим остаточний підрахунок населення Одеси та його структури – це все ще складна наукова проблема, тому що недостатньо достовірних документів. Особливо пильної уваги потребують дані, наведені у звітах Надзвичайної державної комісії про збитки та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). Тим більше, що вони традиційно вважалися безумовно точними. Окремо зауважимо, що все ще залишаються «білими плямами» цифри щодо біженців 1941 р. із західних та південних районів, кількості мобілізованих до лав Червоної армії у 1941 р. чоловіків. Безумовно стає зрозумілим факт: велике місто під час Другої світової війни замість функції захисту і безпеки стало простором ризику, втрат і жертв.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1939 р., в Одесі проживало понад 604 тис. осіб. Після цього аж до 22 червня 1941 р. інших переписів не було, тому пропонуємо вважати це число відправною точкою нашого дослідження. Тим більш що на ці дані посилається Б. П. Давиденко у своїх «Спогадах голови Одеського міськвиконкому про оборону міста»: саме це число фігурувало на перших екстрених воєнних зборах обкому. Цю інформацію він коментує таким чином: «На початок війни було 650.000, не враховуючи частин гарнізону. Коли почалась оборона, у нас було приблизно 750.000. Тисяч 80-100 до нас прийшло з Молдавської області, Ізмаїльської та Західної України, а також із північних районів нашої області» [111, арк. 15]. Таким чином, від початку війни населення міста на деякий час навіть збільшилося.

Далі від нього ж декілька слів уже стосовно евакуації: «Розпочали ми евакуацію після 22 липня, тобто після першого масованого нальоту ворожої авіації на місто Одеса. Населення евакуювалося і пішки, і машинами, і залізницями, і пароплавами. Офіційно евакуацію було оголошено 8 липня. Спочатку населення не бажало евакуюватись, і евакуація відбувалася надзвичайно погано. Як я пам'ятаю, першу партію евакуйованих відправили спеціальними ешелонами 10 липня... Залізничне сполучення поступово переривалося, а остаточно Одеса буда відрізана 8 серпня» [111, арк. 15].

У книзі Я.Верховського та В.Тирмос підрахунок наявного населення здійснений таким чином: була взята кількість карток на хліб, виданих населенню на 01.09.1941 р., і додана кількість людей, евакуйованих до цієї дати. «25 серпня 1941 року населенню було видано 360 тисяч карток на хліб. З іншого боку, згідно з проведеними рахунками, до 1 вересня 1941 року з Одеси було евакуйовано близько 240 тисяч людей. 360 та 240 тисяч, доповнюючи один одне, як раз складають ті 600-610 тисяч мешканців довоєнної Одеси» [247, с. 455]. Цифри евакуації, на які спирались ці автори, збереглися в архівних фондах Одеського міськкому Компартії України, на які дана праця також спирається.

Далі треба зрозуміти, які соціальні явища вплинули на демографічні зміни в період з 22.06.1941р. до 16.10.1941 р. – період оборони Одеси.

Природно, що збільшення чисельності населення міста було зумовлено в першу чергу припливом великої кількості біженців та прибуттям військ, що були задіяні в обороні міста. На зменшення населення впливали: мобілізація чоловіків на фронт, евакуація мирного населення, особливо родин партійних працівників, загибель містян від бомбардувань та обстрілів, репресії громадян, які не були лояльними до радянської влади тощо.

За приблизними підрахунками на період оборони Одеси до міста прибуло близько 80-100 тис. осіб. Тут слід зауважити нетипову для Радянського Союзу відсутність 100% обліку, особливо з урахуванням обов'язкової паспортизації і реєстрації, що характеризує тотальний хаос перших місяців війни.

Щодо військових, то статистика тут більш надійна. Згідно з дослідженням А.С. Юновідова «Оборона Одеси. 1941 рік», Приморська армія за період з 20 червня по 6 жовтня втратила 40427 осіб (з них 4397 загиблими, 24 218 пораненими та 9747 зниклими безвісти) [500]. Ці дані фактично сходяться з даними А. Горбатюка, який стверджує, що за період оборони Червона армія втратила 16578 загиблими і зниклими безвісти та 23690 пораненими [264, с. 265].

Кількість військових, які брали участь в обороні міста – 34,5 тис. на початку та 86 тис. – у кінці. Ми не відносимо їх до постійного населення міста, але враховувати мусимо. При цьому бойові втрати особового складу підрозділів постійно компенсувалися маршовим поповненням, яке не завжди вносили в загальний облік, і ми виносимо ці цифри за рамки дослідження.

На жаль, нам не вдалося встановити кількість мобілізованих на фронт у перші тижні війни. Ця інформація була таємною, тому в одеських архівах її просто немає. Можемо лише припустити їхню кількість – не менш ніж 100 тис. «Із 22000 членів і кандидатів, що входили до складу одеської міської парторганізації, на фронт пішло 20000 осіб. Комсомол дав фронтові 73000 своїх членів» [253, с. 100].

Додамо ще безпартійних, але зробимо необхідне зауваження: більшість цих воїнів не залишилась обороняти місто, але була відправлена на інші фронти. Також нам відомо, що за 73 дні оборони Одеси додатково в рамках мобілізації та добровольцями на оборону міста пішли ще 16743 особи.

Окремими рядком демографічних втрат ідуть жертви бомбардувань міста німецькою та румунською авіацією – 1429 осіб. Поіменні списки наведено в книзі А. І. Горбатюка, навіть з адресами проживання. В акті НДК ця цифра складає 1707 осіб [96, арк. 50].

Важкого демографічного удару завдала евакуація. Точну кількість евакуйованих морем жителів Одеси можна знайти документах, що зберігаються в Державному архіві Одеської області – 189 тис. осіб: у липні – 46 тис., у серпні – 58 тис., у вересні – 67 тис., у жовтні – 18 тис. Сюди не

входять неповнолітні члени сімей, а також окремі військовослужбовці та їхні командири. Разом із цими категоріями через Одеський порт морем було вивезено близько 300 тис. осіб [111]. Із дрібними огріхами цифру евакуйованих морем збирають Я. Верховський та В. Тирмос: «Як видно з наших підрахунків, проведених на базі рапортів Управління Чорноморським пароплавством, з 8 липня по 31 серпня 1941 р. офіційним порядком було евакуйовано 240992 особи. У липні це число склало 153280, а в серпні скоротилося до 87712. Це скорочення було викликане тим, що в липні більш ніж 95 тисяч покинули місто по суші, а в серпні, коли кільце почало стискатися, це число склало тільки 40 тисяч. Що стосується евакуації морем, то вона залишалася приблизно на тому ж рівні: 57970 осіб в липні та 58000 – в серпні, тобто 1870 за добу» [247, с. 455].

Варто згадати, що ця масштабна евакуація не проходила зі 100% успіхом: кораблі тонули, люди гинули. Так на пароплаві «Більшовик» загинуло від 2 до 17 осіб, а на пароплаві «Ленін» – близько 5000. Ми не будемо заглиблюватися у подробиці цих подій, тому що на наше дослідження вони не впливають: на той момент, коли людина сідала на пароплав, вона вже була записана як «евакуйована».

Щодо евакуації військ Приморської армії відомо, що ця операція досі вважається унікальною і одною з найбільш успішних за часів Другої світової війни. Згідно з Юновідовим, за період з 1 по 16 жовтня з міста було вивезено морем 86 тис. військовослужбовців та 15 тис. осіб мирного населення. Цю ж цифру навів у своєму дослідженні А.В. Неменко [380]. У статті Я.М.Штернштейна «Робітники Одеського порту в обороні міста в 1941 році» наводиться цифра у 18 тис. осіб мирного населення, евакуйованого за перші 15 днів жовтня [483]. Цифри Штернштейна відповідають дійсності: по іменних списках в обласному архіві можна порівняти цифру у 18368 осіб. Важливо також підкреслити, що наведені вище цифри стосуються саме мирних громадян, які були евакуйовані морем.

Американський історик О. Даллін [517, с. 8] склав таблицю щодо кількості того, що вивозилося через Одеський порт, і того, що прибуло за 73 дні оборони міста в оточенні:

Отже, станом на 22.06.1941 р. кількість населення складала 604 тис. На початок оборони міста – близько 750 тис. Віднімаємо мобілізованих, але додаємо біженців та війська. Евакуйовано морським та сухопутним шляхом за 4 місяці – не менш ніж 324 тис. мирних громадян. Репресовано органами НКВС – 1416 осіб. Загинуло від румунських бомбардувань – 1429.

Таким чином, згідно з нашими підрахунками, на 16 жовтня 1941 р. в місті залишилося приблизно 340 тис. – 350 тис. осіб. При цьому зважаємо на погрішності, які визначалися міграцією між містом і селом, покинутими бійцями, дезертирами та тими, хто залишився свідомо. Варто зважити на підрахунки Б.П. Давиденка, який вів власну статистику і стверджував, що в місті залишилося 250-280 тис. [111]. Він дійшов цього висновку, виходячи з кількості хлібних карток, виданих населенню.

Отже, станом на 16.10.1941 р., коли почалася румунська окупація Одеси, у місті залишилося від 347378 до 356000 осіб. Для отримання цих даних використовуємо методика прямого обрахунку наявного населення і жертв терору перших днів окупації:

- 272 378 – населення цілком (за румунською версією перепису 23.01.1942 – 01.02.1942), включно з уцілілими в гетто на Слобідці 33885 євреїв;

- 2-3 тис. – жертви Шоа та інших масових акції. За багатьма свідченнями, хаотичні розстріли по місту йшли з перших годин після входу румунських військ до міста (кількість загиблих при цьому підрахувати неможливо, але після цього акції масового знищення неєврейського населення майже не трапляються);

- 5 тис. осіб (євреї) – жертви акції в с. Дальник;

- 23 тис. євреїв і військовополонених вбито у Порохових складах;

- близько 5 тис. осіб, здебільшого євреї, розстріляні в результаті реакції окупаційної адміністрації на теракт у комендатурі на вул. Енгельса. Відомо,

що масове знищення населення міста почалося після теракту 22 жовтня 1941 р., під час якого загинуло 67 румунських військових, зокрема 16 офіцерів. Це була настільки резонансна подія, що вже наступного дня з'явився наказ Антонеску, згідно з яким 23 жовтня 1941 р. мали бути розстріляні: за кожного офіцера та цивільного чиновника по 200 більшовиків, за кожного солдата по 100 більшовиків [207, від 26.10.1941 р.]. Виконання цього карального заходу передбачало знищення 8300 осіб, фактично ж було знищено близько 5 тис. При цьому міський голова Г. Пинтя у своїх мемуарах писав, що кожен із п'яти полків, розміщених у той час в Одесі, отримав команду повісити 90 осіб [420, с. 23];

- 40 тис. (48 тис. за різними джерелами) осіб відправлено до табору смерті у с. Богданівка.

Загалом: 75 тис. – 84 тис. євреїв та військовополонених.

Упродовж січня – лютого 1942 р. євреїв зі Слобідського гетто щоденно відправляли на знищення. Тому чисельність населення зменшувалася в середньому на 1 тис. осіб (точні щоденні цифри знаходяться у звітах окупаційної влади) [116]. За даними рапорту румунських військових, з 12 січня по 17 лютого 1942 р. на північ області з гетто було відправлено 33101 євреїв із 33885 [175], які там перебували.

Таким чином, за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 р., а потім не змогли евакуюватися з міста.

Дуже важко відокремлювати міських євреїв і тих, що опинилися на території Трансністрії. Улітку 1941 р. багато бессарабських євреїв, відходячи з військами, опинилися в самій Одесі. Реєстрацію їх ніхто не вів, тож вони змішалися з місцевим населенням. Одеських євреїв знищували не тільки на території міста, а майже відразу румуни намагалися їх «евакуювати» в села області. Тому нам важливо розуміти питання скільки саме було вбито євреїв у Трансністрії. Так румунський дослідник Р. Іонід вказує, що з 146 тис. румунських євреїв, що перейшли Дністер у 1941 р (та декілька тисяч у 1942 р.)

залишились в живих на 1943 р. 50741. За його підрахунками, близько 25-30 тис. осіб загинули в Одесі, здебільшого це були українські євреї, 75 тис. вбитих в Голтському повіті, щонайменше 28 тис. загинули в Березівці і 10-13 тис. людей, що перейшли через Буг і там загинули від рук німців [529]. Ю. Фішер – 130 тис. вбитих місцевих євреїв та 87 тис. румунських [462]. Ж. Анчел у своїх трьох томах «Transnistria» зводить цифру 280 тис. вбитих місцевих євреїв [509].

Варто також пам'ятати, що, незважаючи на закінчення бойових дій у районі Одеси по завершенню оборонної операції, населення міста продовжувало скорочуватися ще й за рахунок страт і загибелі учасників радянських груп опору, реальних чи вигаданих шпигунів, з якими боролася окупаційна влада. Крім того, виносилися численні вирoki кримінальним злочинцям. Але, зрозуміло, головною причиною різкого зменшення чисельності населення міста став Голокост.

Також необхідно вказати такі цифри втрати населення:

- 3394 – інтерновані румунами з міста до концтаборів кримінальні злочинці (невідомо, яка частина з них була розстріляна);

- 345 партизан і підпільників (у «Книзі пам'яті України» [312] вміщено прізвища 312 вбитих у місті за весь період окупації партизан і підпільників, але нещодавно знайдено документи знищеної окупантами групи Кузнецова-Калошина – 33 особи).

Невідомою залишається кількість вивезених до Німеччини остарбайтерів. Якщо період румунського правління був у цьому аспекті відносно спокійним, тому що румунська адміністрація намагалася вивозити молодь для праці у самій Трансністрії, то передача міста під німецький контроль значно змінила ситуацію. Уже в 1944 р. було організовано масове і дуже поспішне вивезення одеситів як робочої сили до Німеччини. На жаль, поки що не знайдені документи, які могли б розповісти про ці події докладніше.

Усі наведені факти та підрахунки викликають обґрунтовані сумніви у даних «Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню

злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників», які завжди вважалися бездоганними та активно використовувалися в наукових публікаціях. Згідно із цим актом, цілком по області було «закатовано» 253054 особи, з яких 48564 – відправлені до гетто [96]. В іншому місці комісія наводить інші цифри: 279651 осіб, з них «у рабство» – 56101 [97]. Таку кількість жертв комісія також не називає остаточною, але пізніше нової інформації так і не надала. У цих самих рапортах є кількість саме по Одесі – 54162. Напевно, саме тому, що ця цифра не була остаточною, вона не збігається з нашими підрахунками.

До втрат міського населення цього періоду варто включити також тих, хто в останні місяці окупації вирішив залишити місто разом з окупантами. Це одесити, які співпрацювали з румунською владою; ті, хто відкрив свій бізнес та не бажав знову залишитися під законами «соціалістичного ладу»; жінки, які одружилися з румунськими чиновниками й офіцерами. Крім того окупанти примусово вивозили етнічних німців, евакуювали болгар, румун, молдован.

Значний інтерес для нашого дослідження мають інформаційні носії з іншого боку війни. Ідеться про румунські джерела. В одній із перших публікацій румунської преси в другому числі «Одесской газеты» від 29.10.1941 р. про чисельність населення йдеться так: «Знищуючи продовольство, більшовики тим самим організували розправу над 400-тисячним населенням міста, свідомо прирікаючи його на голод» [207, від 29.10.1941 р.]. Чи можемо ми вірити цим цифрам? Імовірно, що ні, бо жодних обчислень населення румунська влада в цей час ще не проводила.

Але вже наприкінці січня 1942 р. румуни провели повний перепис населення міста. За офіційним даними цього перепису, у січні 1941 р. – лютому 1942 р. в муніципії Одеса проживало 272 378 осіб [117, арк. 11]. Ураховуючи, що для румунів у цей момент населення міста цікавило вже як трудовий ресурс, потенційні платники податків, до певної міри – тягар (пенсіонери, інваліди, соціально незахищені верстви), а також сприймалося як

загроза (комуністи, колишні військові або працівники НКВС, підпільники та ін.), румуни ретельно поставилися до цієї реєстрації.

Отже, можемо стверджувати, що початок війни позначився на стабільності кількісного та якісного стану населення Одеси. Факторами його зменшення у 1941 р. стали: мобілізація чоловіків до Червоної армії; евакуація в тиліві райони СРСР; загибель від обстрілів та бомбардувань міста; репресії НКВС. Факторами стабілізації і збільшення кількості містян були: завезення військ до Одеського оборонного району; прихід біженців із південних та південно-західних районів.

Більшість цих кількісних показників потребує уточнення чи ретельних підрахунків, але сьогоднішня документальна база дозволяє оперувати тільки запропонованими цифрами.

Важливо ще вказати на «якість» тих, хто виїхали з міста. Ми розуміємо, що в перші дні добровольцями на фронт пішли найкращі чоловіки. Подібні процеси ми наочно бачили в 2014 р. та в останні дні лютого 2022 р. і можемо робити порівняння. Далі, ми говоримо про те, що хвилі мобілізації позбавили місто значної кількості чоловіків призовного віку. Щодо евакуйованих треба враховувати, що їдуть ті, хто готовий до такого радикального рішення та його реалізації, ті хто готові рятувати родину і прораховує ризики, уміє досягати мети. Вони готові відірватися від звичних побутових умов. А це теж демонстрація окремих якостей. Залишаються, ті в кого є об'єктивні нездоланні причини (важкохворі рідні, службові обов'язки, накази залишитися); інертні; ті що наївно вірять, що «все буде добре»; ті, хто не вважав німців чи румунів потенційними ворогами.

2.3. Організація підтримки румунською окупаційною адміністрацією незахищених верств населення Одеси

Вивчення питань організації і роботи органів соціального забезпечення і піклування румунської міської влади в Одесі в 1941–1944 рр. у першу чергу дозволяє зрозуміти фактори виживання населення в період окупації, глибину

та якість взаємин населення і «нових господарів», механізми формування лояльності до окупантів. Структура соціального законодавства, уся нормативна база, чисельність тих категорій, що підпадали під його дію у межах міста Одеса – столиці окупованого й адміністрованого Румунією губернаторства Трансністрія, дає великий простір для наукового пошуку.

Питання соціального та пенсійного забезпечення місцевого населення окупованих територій тривалий час залишалося поза увагою не тільки широкого суспільного інтересу, але й науковців. Адже саме цей блок досліджень періоду Другої світової війни балансує на тій психологічній межі, коли необхідність відповідної оцінки досліджуваного явища може сприйматися як спроба реабілітації окупаційної влади. При цьому увагу привертає використання нормативної бази румунських органів патронату і пенсійного забезпечення та статистичних звітів, що дало можливість виявити деякі суперечності та механізми затягування реєстрації літніх людей, а як наслідки – відтермінування самих пенсійних виплат.

Кількість самотніх пенсіонерів, інвалідів, дітей-сиріт, домогосподарок, що залишилися без годувальника у часи війни в умовах окупованого міста завжди зростає та складає високий відсоток населення. Тому спрямувати науковий погляд на саме ці категорії є актуальним, тим більше в сучасних історичних реаліях України. Комплексне з'ясування всіх обставин взаємодії влади і населення, способів їхнього виживання, умови існування в особливих умовах окупованого міста стають цікавим предметом дослідження. У сучасній історичній науці відсутні комплексні дослідження, які б розглядали систему соціального захисту та служб патронату населення в Одесі упродовж 1941–1944 рр., об'єктивні і суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Тож саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює обґрунтування актуальності запропонованої теми.

Підкреслюючи відсутність спроб реабілітувати діяльність окупаційної влади, виникає необхідність дослідити цей аспект життя міста, бо він дає

розуміння стратегії виживання міського населення в період окупації. Наявність у Державному архіві Одеської області великого масиву фондів Р-2275 (патронажної ради соціального опікунства примарії Одеського муніципалітету – 89 справ), Р-2253 (дирекції охорони здоров'я губернаторства Трансністрії – 393 справи), Р-4198 (пенсійного відділу примарії – 2 справи), Р-2285 (медико-санітарної дирекції примарії Одеського муніципалітету – 257 справ) дають широке поле для дослідження вказаного питання.

23 листопада 1941 р. міський голова Одеси Г. Пинтя своєю постановою №12 встановив систему міських органів та їх керівництво. Так помічник міського голови професор М. Заєвлошин призначався керівником медико-санітарної дирекції та громадського піклування [207, від 26.11.1941 р.]. Пізніше, уже розпорядженням примарії Одеського муніципалітету від 27 травня 1943 р. ця постанова була доповнена розпорядженням за № 5184, де генеральний примар Г. Пинтя за собою залишав керівництво медико-санітарною дирекцією, дирекцією оздоровлення міста та транспортів, патронажною радою і бюро соціального захисту [207, від 29.05.1943 р.].

Під час окупації в Одесі під підпорядкуванням медико-санітарної дирекції функціонували: інвалідні будинки №№ 1, 2, 3, 4; сирітський будинок; будинок немовлят; будинок розумово відсталих дітей; нічліжний будинок; товариство сліпих; товариство глухонімих; благодійні їдальні №№ 1, 2 [131, арк. 236].

У лютому 1943 р. в Одесі під службою соціального забезпечення функціонувало 16 закладів зі штатом у 352 особи. З них: притулків – 7 (для дітей – 4, для старих та калік – 3); 2 їдальні; 8 товариств; 2 дитячі консультації; 1 нічліжний будинок. У цих закладах знаходилося: 394 дітей (з яких 76 у будинку немовлят, 270 – у сирітському будинку, 48 – у будинку дефективних дітей); 313 старих; 102 безпритульних (з яких: у будинку безпритульних – 26, у нічліжному будинку – 76). У їдальнях отримували харчування 3700 бідних, яким було видано – 106414 обідів. Товариство сліпих забезпечувало існування 89 членів, товариство інвалідів – 123, товариство глухонімих – 118. Дитячі консультації надали консультації та провели відвідання за місцем мешкання

5144 дитини. Молочні кухні надали 29496 порцій [129, арк. 61–62]. У червні 1943 р. ці заклади були передані у новостворену дирекцію піклування.

Важко встановити, скільки мешканців міста – сиріт, дітей із бідних або неповних родин, старих і хворих вижили завдяки функціонуванню таких закладів. Але без цього їхня доля точно була б набагато важчою.

30 листопада 1941 р. «Одеська газета» сповістила населення, що міським головою були створені їдальні для бідних. Харчування в них стали видавати виключно особам таких категорій: 1) особи похилого віку які потребують допомоги - від 60 років і старше; 2) сироти до 16 років; 3) вдови, які потребують допомоги, маючи на своєму утриманні дітей молодше 11 років; 4) хворі молодше за 60 років, непрацездатні; 5) інваліди. Ці обіди відпускалися виключно по бонах, що видавали у міській управі [207, від 30.11.1941 р.].

Розпорядження відділу піклування [130; 132] зберігають звернення про прийом дітей до сирітських будинків та старих до будинків пристарілих. Причому звернення роблять самі матері, які не в змозі годувати своїх дітей, або сусіди чи просто випадкові люди, які знайшли дитину і намагалися її таким чином урятувати. Щодо хворих і безпомічних старих, то здебільшого вони самі зверталися по допомогу до цієї дирекції з проханням забрати їх до богадільні. Інколи за них це робили сусіди чи знайомі. Після цього відбувалося інспекційне дослідження умов мешкання заявника та приймалося відповідне рішення – у переважній більшості найдених в архіві документах ця відповідь була позитивною і особа відправлялася до відповідного закладу. Інколи, у декількох випадках інспектор рекомендував організувати для родини безоплатні обіди у їдальнях для бідних [130, арк. 156, 189].

Так в архівній справі №15 зібрано 437 таких документів періоду від 8 травня до 28 червня 1942 р. [132]. У справі №16 збереглося 453 документи з 18.05.1942 по 27.06.1942 рр. В архівній справі №2 цього ж самого фонду – 372 документи періоду з 2.05.1942 по 23.10.1942 рр. Це саме звернення заявників, акти обстеження матеріального стану та умов мешкання чиновниками відділу патронату медико-санітарної дирекції муніципалітету та направлення до

відповідного закладу. Інколи до цього були ще прикладені письмові свідчення сусідів заявника.

Тексти заяв дуже схожі. Можна навести декілька прикладів:

«Пану Карпову від Пампушко Марії Михайлівни (Ремісницька, б. 8. кв. 26). Прохання. Благаю вас влаштувати моїх дітей до притулку, сама я хвора легенями, ніде не працюю. Чоловік мій 1938 рік з п/п Тімірязєв заарештований як ворог народу і до сих пір невідомо де. Я з дітьми гину з голоду. Не залиште моє прохання, обстежте і влаштуйте, щоб мої діти не опухали з голоду. Матір Пампушко» [132, арк. 3].

«Пану Примарю Карпову від Урбанської С.О. (Вел. Арнаутська, 27). Прошу помістити в дитбудинок сироту хлопчика. Батько забраний в 1937 р (заарештований НКВС), мати втратила розум і невідомо де, а хлопчик залишився один сиротою без батька і без матері. Тому прошу вас, пане Карпов, помістити сироту, тому що я стара 57 років, інвалідка і непрацевдатна» [132, арк. 12].

У 29 випадках у заявах вказується, що хтось із батьків дитини був репресований у 1937–1938 рр. [130, арк. 113, 153, 193, 225, 289; 132, арк. 3, 10, 12, 34, 63, 89, 239, 265, 266, 320, 330, 355, 437; 133, арк. 3, 33, 35, 115, 195, 238, 325, 357, 399, 415, 447]. У більшості інших заяв від жінок вказується, що її чоловік був мобілізований і де він, вона не знає. Важливим є те, що для румунської патронажної служби факт мобілізації чоловіка до Червоної армії не ставав причиною для відмови в допомозі його родині. У досліджених архівних справах таких випадків ми знаходимо багато десятків.

Ситуація, коли жінка залишається сама з дітьми, є найбільш типовою для того часу. Частими є заяви жінок про те, що вона з дитиною голодує, але вийти на роботу не може, бо їй немає з ким залишити малих дітей. Тому просить прийняти їх в сирітський дім, а вона матиме можливість працевлаштуватися.

Цікавими і водночас трагічними були окремі випадки. Так після прохання Мамонової Зінаїди, щодо прийняття її дитини до сирітського будинку, інспектором було проведене обстеження умов за місцем мешкання:

«Обстеженням встановлено таке: чоловік Мамонової Вольський повернувся з полону 3 тижні тому. У теперішній час обидва безробітні. Їхнє прохання: тимчасово прийняти їхню дитину до сирітського дому, поки вони влаштуються на роботу. Уважаю, оскільки повернувся батько дитини, можна залишити дитину біля них, але, зважаючи на важкий матеріальний стан, надати їм одноразову грошову допомогу» [130, арк. 220].

«Акт. 1943 р. 6 квітня. При обстеженні Г. Мацієвської Марії Федорівни, за національністю росіянка, православна, законний чоловік був мобілізований при першій мобілізації і відправлений на фронт. Перший лист було отримано з Тирасполя, другий з Мінська, від якого залишилося двоє дітей: Анатолій 1937 р.н. і донька Жанетта 1938 р.н. Третя дитина – Віктор – прижилася поза шлюбом від румуна Румунської армії. Подружилася в надії прогодувати всіх дітей, але той виїхав на фронт і прізвища його не знає. Метрики дітей і паспорт – все є в порядку. Проживає з милосердя сусідів. Роботи постійної не має і користується випадковими роботами. Обтяжена трьома дітьми, улаштуватися на роботу куди-небудь не може і тому всі речі продані і проїдені. Кімната порожня. Немає абсолютно нічого. Діти всі роззуті і роздягнені. При обстеженні були присутні сусіди (список із трьох осіб і підписи). Ураховуючи крайню бідність, уважаю за необхідне всіх трьох помістити в сирітський будинок» [130, арк. 207].

«Акт обстеження пані Задорожної Грецька пл., буд. №1. У кімнаті обстеження пані Задорожної не було. Вона живе на антресолях. У кімнаті стіл, ліжка, стільці, шафка. У кімнаті чисто. Дівчинка років 5 пильнує кімнату. Опитування сусідів (прізвища і адреси) показав таке. Чоловіка в Задорожної немає, живе з трьома дітьми. За квартиру не платить 8 місяців. Займається вечорами проституцією, діти розуміють і вечорами сидять на тротуарі під вікнами. Речі всі продані, аж до подушок. Пані Задорожна, малограмотна жінка, жила на кошти чоловіка-п'яниці. У сварках із дружиною він її часто називав «повією». Сама Задорожна любить солодко поїсти, про дітей не дбає. Мешканці дають дітям залишки їжі. Діти роздягнені й босі. Уважаю, що дітей

потрібно відібрати в матері, зважаючи на її легковажну поведінку. 14.10.1942 р.» [130, арк. 85–86].

Інколи трапляються заяви жінок, які навіть після позитивного висновку інспектора щодо розміщення їхньої дитини або всіх дітей до сирітського будинку, пишуть зустрічну заяву, у якій відмовляються віддавати їх.

Акт обстеження закінчувався рекомендацією про розміщення у відповідний заклад з обов'язковою санітарною обробкою особи. Додатково інколи проводилося медичне обстеження, яке підтверджувало наявність інвалідності чи вказаної в попередній заяві хвороби, про що видавалася окрема довідка. В одній із таких довідок, коли оглядали дитину, яку підібрали на вулиці, присутня фраза «Ознак ритуалу немає» [133, арк. 110]. Таким чином румуни докладали зусиль, щоб до притулку не потрапила єврейська дитина.

Серед інших є документи, коли одесити звертаються з проханням віддати їм когось із дітей на утримання. У цих справах є 7 таких випадків.

Заяви та акти щодо літніх людей виглядають теж є досить схожими одна на одну: «До відділу піклування пану Карпову від Даниленко Дар'ї, вул. Ремісницька №23/13. Звернення. Покірно прошу Вас прийняти мене до богадільні, тому що я зовсім самотня, мені 74 роки, інвалід (сильно кульгаю). Прошу не відмовити у моєму проханні. 19.05.1942 Даниленко» [132, арк. 16].

«У відділ піклування примарії від Сориша Олексія, Слобідка, вул. Польова б.7. Мені 68 років, народився у 1874 р. Хворію серцем, не маю ніяких коштів та служби. Прошу прийняти мене до богадільні. 11.05.1942 р.» [132, арк. 19].

«Пану міському голові міста Одеси від Доризо Софії Олексіївни, 72 роки, потомственої почесної дворянки, росіянки, православної, вдови доктора Доризо, яка мешкає на Малій Арнаутській буд. 21 кв. 17. Прохання. Прошу надати мені місце в богадільні. Я самотня. Була педагогом. Будинок, де жила на Грецькій вул. 12, зруйнований бомбою. Я залишилася на вулиці, без усього. На зиму мене прихистили зовсім чужі люди. У теперішній час я повинна

звільнити дармовий кут. Працювати не можу по віку та по хворобі» [132, арк. 19].

Ретельне вивчення цих документів дозволяє підрахувати, що тільки за травень-жовтень 1942 р. до сирітських будинків було прийнято не менше ніж 460 дітей (з них 5 – «дефективних»), а до інвалідного дому – 148 літніх людей [130; 132; 133].

Зрозуміло, що така велика кількість звернень припадає саме на весну-літо 1942 р., тому що саме в цей період уже повноцінно запрацювали міські служби окупантів, люди, отримавши інформацію з газет та інших офіційних джерел, передавали одне одному, що з'явилася можливість таким чином врятувати себе, близьких або принаймні покращити своє становище. І населення, яке пережило важку першу зиму, коли не вистачало ані пального, ані продуктів харчування, ані ліків і т. ін., намагалося скористатися такою можливістю.

Треба зауважити увагу, що в розділі «Демографія» щомісячних бюлетенів медико-санітарної дирекції муніципалітету м. Одеса, крім загальної цифри новонароджених, кількості смертей померлих при пологах жінок та немовлят, обов'язково вказувалася кількість народжених румунів та німців, як окремих категорій [129, арк. 40].

Ще в таких щомісячних бюлетенях знаходимо згадки про жебраків і безпритульних. Так у лютневому бюлетені 1943 р. збереглася інструкція, згідно з якою «заборонено бродяжництво та жебракування. Районні лікарі зобов'язані проводити обстеження у своїх районах особливо у святкові дні, повідомляти чинам поліції про виявлені жебраків, викликати машину з гаражу дирекції і доставляти жебраків у пропускник дезінфекційної станції. Пропускник зобов'язаний був тримати доставлених не більше 24 год. за цей час робити вибірку і направляти у відповідні притулки або за місцем проживання» [129, арк. 56–57]. У липні того ж 1943 р. наказом губернатора Алексяну була продемонстрована «турбота про жебраків та безпритульних дітей». Для цього були вжиті заходи для ізоляції «професійних жебраків та подібних категорій, а також безпритульних дітей Одеси та відправлення їх у

провінцію». Вони повинні були бути інтернованими в с. Барабой Одеського повіту, а безпритульні діти перевезені до притулків у поселеннях Дунки, Бершадь, Ольгопіль Балтського повіту та в с. Окни Дубосарського повіту [207, від 08.07.1943 р.].

Окремим питанням можна винести пенсійне законодавство та забезпечення, яке детально буде розглянуто в наступному пункті.

Сьогодні у вітчизняній історичній науці не існує жодного дослідження, яке б давало оцінку пенсійного законодавства Трансністрії, кількості пенсіонерів Одеси та рівня їх матеріального забезпечення в період румунсько-німецької окупації 1941–1944 рр. І це при тому, що ця категорія складала не менше 20 тис. осіб (7,2 % населення міста). Комплексне з'ясування всіх обставин взаємодії влади і населення старших вікових категорій, способів їх виживання, умов існування в особливих умовах окупованого міста стають важливим і актуальним предметом дослідження. Радянську історіографію в цьому контексті варто розглядати як заангажований, заідеологізований і заполітизований погляд на румунську окупацію.

Проте й у сучасній історичній науці бракує комплексних досліджень, які б розглядали систему пенсійного забезпечення населення в Одесі упродовж 1941-1944 рр., об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Тож саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює обґрунтування актуальності запропонованої теми.

Населення будь-якого окупованого міста радянської території в роки Другої світової війни, зі зрозумілих причин здебільшого складало жінки, діти та пенсіонери. Якщо приймати, що велика кількість мертвих людей будь-якої категорії на вулицях міста, зокрема і останньої, не входить в плани нових господарів, вони вимушені були вживати заходів задля забезпечення населення прожитковим мінімумом. Румунська влада, яка тотально знищила єврейське населення Одеси, не планувала знищення його християнської частини. Принаймні перебіг подій 1941-1944 рр. не дозволяє робити висновок,

що планувалася чи виконувалася якась політика позбавлення Одеси і Трансністрії від місцевого християнського населення. Це населення скоріше сприймалося як ресурс приєднаних територій. І його намагалися зберегти. Зокрема немає жодного документа чи факту масового знищення літніх категорій громадян. Але проблема їх забезпечення з урахуванням достатньо великої кількості літніх громадян для румунської влади стає гострою вже в перші місяці окупації. Далі ми можемо відстежувати, як румуни демонструють намагання заспокоїти цю категорію і формалізувати процес їх матеріального забезпечення [216].

Перша згадка про необхідність вирішити це питання знаходиться в «Одеській газеті» №20 від 24.12.1941 р. У статті за підписом «А.Н.» та назвою «До питання про виплати пенсій» зокрема вказано: «Рятуючись втечею з Одеси, більшовицька влада не подбала про те, щоб виплатити хоча б за останній місяць суми, які належать пенсіонерам. Таким чином зараз стоїть питання про виплату пенсій як за минулий час (з дня припинення виплати пенсії радянською владою), так і надалі. Питання це достатньо складне: річ у тому, що із чесними працівниками (інвалідами праці, старими) за часів радянської влади отримували пенсії численні дармоїди, які надавали свого часу різні послуги політичного характеру більшовикам, працювали секретними співробітниками НКВС тощо. Перегляд складу пенсіонерів – справа необхідна, але, за умовами, що склалися, довготривала. Тим часом багато пенсіонерів опинилися в критичному матеріальному становищі і потребують невідкладної допомоги. Тому пан губернатор Трансністрії проф. Алексяну розпорядився тимчасово, аж до встановлення нових розмірів та категорій пенсій, виплачувати кожному пенсіонеру 25 % від суми раніше отримуваної ним пенсії щомісяця; виплата ця вважатиметься авансом, який обчислюватиметься з дня припинення виплати пенсії радянською владою. З того ж дня буде встановлена виплата постійної пенсії. Наразі терміново треба скласти іменні списки всіх пенсіонерів із встановленням розмірів раніше одержуваної пенсії та термінів останньої виплати. Про порядок складання

таких списків та про те, яка саме установа їх складатиме та виплачуватиме за ними пенсійні суми по м. Одесі, міський муніципалітет запитав пана губернатора Трансністрії. Після отримання відповіді буде негайно розміщено у нашій газеті відповідне повідомлення» [207, від 24.12.1941 р.].

Наказом губернатора №25 від 21.11.1941 р. були створені облікові комісії та відділи центрального статистичного інституту, які повинні були виконати повний перепис населення та майна у своїх населених пунктах.

За офіційним даними цього перепису, у січні 1941 р. – лютому 1942 р. в муніципії Одеса проживало 272378 осіб [175]. Загальний рахунок було знову оголошено в газеті: «Згідно з останніми відомостями, зібраними у зв'язку з розподілом хлібних карток за лютий і березень місяці ц.р. – за винятком євреїв, які повинні вважатися евакуйованими – кількість населення в м. Одесі визначається приблизно в 252000 осіб» [207, № 44, 1942 р.].

Ми можемо оперувати результатами саме цього перепису, бо окупаційна адміністрація опублікувала інформацію щодо окремих виявлених категорій, відповідно до якої «проведений відділом громадського нагляду Одеського муніципалітету перепис осіб, які мають право на отримання пенсій, 4 березня повністю завершений [226]. Зареєстрованими виявилися 17305 осіб. Днями списки пенсіонерів будуть спрямовані муніципалітетом цивільному губернатору для підтвердження на виплату пенсійних сум» [207, № 51, 1942 р.]. Таким чином, можемо брати за основу ці дані, але, звісно, вони далеко не остаточні. Адже частина осіб пенсійної категорії не реєструвалася з огляду на ризики для свого життя чи свободи. Крім того, певна частина людей пенсійного віку була не змозі фізично з'явитися до реєстрації, не була своєчасно повідомлена, свідомо заховалася від реєстрації (члени партії, колишні співробітники радянських органів) і т.ін.

Таким чином, якщо прийняти кількість міського населення Одеси без євреїв у лютому 1942 р. у 240000 [175], то пенсіонери склали не менше 7,2%. Для порівняння: згідно з матеріалами Всесоюзного перепису 1939 р. загальний відсоток громадян у віці від 60 років по всьому СРСР складав 6,6%. В

Одеській області цим переписом їх нараховано було рівно 6% [242]. Таким чином, можемо вважати кількість пенсіонерів міста 17305 майже реальною, а може трохи заниженою, і реальною буде – близько 20000 осіб. Це припущення цілком зрозуміло, якщо ми загальну пропорцію зменшення населення будемо корегувати всіма обставинами, які додають воєнні дії та евакуація. Зрозуміло, що більшість чоловіків була на фронті, в евакуацію вивозилися в першу чергу ті, хто становив цінність для оборонної промисловості та економіки, ті, хто фізично міг долати великі відстані тощо. Тому загальний відсоток пенсіонерів в окупованому радянському місті буде вище, ніж у мирний час.

10.02.1942 р. «Одеська газета» повідомила, що міський голова Г. Пинтя звернувся до губернатора Алексяну із запитом про виплату пенсій колишнім радянським пенсіонерам. Після чого була отримана вказівка від губернатора «скласти списки всіх пенсіонерів з заповненням відповідних анкет. Міським головою видана вказівка відділу громадського піклування муніципалітету про виконання цієї роботи» [207, № 38, 1942 р.].

Після цього румуни відкрили по місту 5 пунктів реєстрації пенсіонерів. Усіх, хто мав право отримувати пенсії, запрошували в ці пункти, куди треба було з'явитися з такими документами: 1) про стаж; 2) про заробітну платню за останній рік роботи; 3) про інвалідність; 4) метрична довідка або документ, що доказував дату народження; 5) похоронне свідоцтво для нащадків та б) право успадкування [207, № 39, 1942 р.].

Наприкінці березня процедура обліку були призупинена, а населенню повідомили: «Згідно з роз'ясненням губернатора Трансністрії професора Алексяну, подальший облік колишніх пенсіонерів та видача їм пенсійних документів по м. Одеса завершено. Усі особи, які отримали до 16 жовтня минулого року документи на право пенсії, уважаються пенсіонерами; надалі оформлення пенсіонерів проводитиметься на основі загальноприйнятих у Румунії законів про права на пенсію та допомогу» [207, № 52, 1942 р.].

Мабуть, у цей час службовці відділу громадського піклування зіткнулися з багатьма зверненнями тих, хто був позбавлений пенсії радянською владою,

тому що за два тижні після останнього повідомлення з'являється ще одне, яке стосувалося виключно «царських пенсіонерів»: «Міський голова Г. Пинтя звернувся до губернатора Трансністрії проф. Г. Алексяну з питанням про долю колишніх царських пенсіонерів, тобто чиновників царського часу, офіцерів та ін. осіб, які отримували пенсію в дореволюційний час, але позбавлені її радянською владою. Губернатор Трансністрії роз'яснив, що всіх цих осіб, які мають відповідні документи, необхідно зареєструвати, що й буде зроблено відділом громадського піклування Одеського муніципалітету. Про терміни реєстрації буде повідомлено в нашій газеті» [207, № 65, 1942 р.].

Пізніше датами цієї реєстрації були встановлені 18, 19 та 20 травня. При собі треба було мати пенсійну книжку або документ, що доводив отримання пенсії в царські часи і паспорт [207, № 80, 1942 р.].

У фонді Р-4198 Державного архіву Одеської області збереглися тільки дві справи Пенсійного відділу дирекції примарії Одеського муніципалітету. Там є відомості обліку цієї категорії і щоденні звіти районів. Так пенсійний відділ 5-го району міста доповідав що «за 18-20 травня у них було зареєстровано 25 пенсіонерів царського часу» [162]. Далі йдуть їх списки.

Декілька разів протягом червня-серпня 1942 р. в «Одеській газеті» з'являлися маленькі повідомлення, що муніципалітет звертався до губернатора про прискорення виділення коштів на виплату пенсій. Таких повідомлень знайдено шість. Текст статей фактично повторюється: «Ряд пенсіонерів подали на ім'я міського голови Одеського муніципалітету запити з проханням врахувати їхнє тяжке становище та полегшити їм існування. Пенсіонери ще раз просять міського голову звернутися до губернатора з проханням про прискорення виплати пенсії, та забезпечити пенсіонерів паливом, гасом, хлібом, продуктами харчування та довідками про знижку на квартирну платню. З усіх цих питань міським головою нарівні зі службовцями муніципалітету вжито необхідних заходів, а в питаннях, що залежать від муніципалітету, прохання передано відділу громадського піклування медико-

санітарної дирекції» [207, № 138, 1942 р.]. Але на це ані відповіді, ані самих пенсій не видно до серпня 1942 р.

Нарешті, у серпні 1942 р. у пресі з'являється таке повідомлення: «Муніципалітет м. Одеси нещодавно надав пану губернатору Трансністрії доповідь із приводу становища пенсіонерів, повідомивши про те, що до цього часу не була виплачена жодна пенсія на тій підставі, що муніципалітет не має у своєму розпорядженні необхідних фондів. Оскільки згідно з постановою губернатора Трансністрії, пенсії мають сплачуватись із фондів губернаторства, то муніципалітет просив надати в його розпорядження відповідну суму для того, щоб виплачувати пенсії. На цю доповідь муніципалітет отримав відповідь, що питання про пенсії буде вирішено одночасно з виданням нових правил для виходу на пенсію, які набудуть чинності з 1 вересня 1942 р.» [207, № 170, 1942 р.].

Базові основи окупаційного пенсійного законодавства було викладено в наказі №78 головного військового командування військового управління цивільного губернатора Трансністрії та за підписом Алексяну вийшли 21 серпня 1942 р. Документ цей дуже великий, тому дамо лише тези з нього, щоб зрозуміти, як румуни збиралися організувати соціальні виплати.

Пенсії мали видаватися на підставі цього наказу до остаточного затвердження положення про пенсіонерів та всіх, хто має на те право, за винятком осіб, які отримували пенсії з центральної пенсійної каси Румунії. Було затверджено мінімальний розмір пенсії: на селі у 10 марок та у містах з 20 марок на місяць. Максимальний – 200 марок на місяць. Право на пенсію отримували усі чиновники, офіцери, особи духовного звання, службовці, робітники, які працювали як за царського режиму, так і за радянської влади.

Пенсії відрізнялися по двох категоріях: 1) пенсія за інвалідністю, 2) пенсія за вислугу років.

Пенсію по інвалідності мали змогу отримувати всі працівники у трьох випадках: а) коли хвороба була пов'язана з каліцтвом або травмою, а також із

захворюванням, яке виникло на службі або виробництві; б) під час служби, але не під час виконання службових обов'язків; в) з інших причин.

Особи цих категорій розбивалися на три групи: а) інваліди, нездатні зовсім до праці; б) нездатні продовжувати роботу за своєю професією та в) можуть працювати, але за іншою спеціальністю. Інваліди першої категорії отримували 100% пенсії, що їм належить, і плюс 20% надбавки. Інваліди другої категорії отримують 75% та інваліди третьої категорії отримують 50% пенсії. Право на пенсію набувалося стажем працівника, який мав бути не менше 10 років, а за кожен рік роботи понад 10 років друга та третя категорії отримувала по 3% додатково за кожен рік служби, але не більше ніж на 100%.

Оклад зарплатні, з якого обчислювалася пенсійна сума, брався середньомісячний протягом року роботи працівника, за розрахунком еквівалента 10 крб. = 1 марка.

Особи, які отримали інвалідність під час служби, але не через неї, одержували ті ж суми, що й пенсіонери, які отримували за вислугу років. Верхній вік для працівників, які перебували на службі, для чоловіків та жінок встановлений у 57 років. Після цього віку працівник автоматично переводився на пенсію, причому максимальний стаж роботи 10 років.

Для працівників, які перебували на важких роботах, таких як: шахтарів, льотчиків, моряків, кочегарів, службовців залізниць, максимальний вік встановлювався в 50 років при 10-річному стажі роботи, а кожні додаткові 5 років роботи за цими професіями зараховувався за 10 років. Кожен, хто пропрацював 25 років, мав право піти зі служби та отримувати пенсію за вислугою років, а жінки, які досягли 57 років і мали дітей, мали право звільнитися та перейти на пенсію за наявності 15-річного трудового стажу.

Якщо годувальник сім'ї помирає із причин, що залежали від роботи, його спадкоємці отримували 100% належної йому пенсії, і якщо він помер із незалежних від підприємства причин, то пенсія виплачувалася відповідно до прав годувальника сім'ї на отримання пенсії. Спадкоємцями вважалися вдова, діти віком до 16 років, а якщо вони навчалися – до 18 років. Якщо спадкоємці

були нездатні до праці, вони отримували її довічно, як і батьки. При загибелі годувальника сім'ї не з провини підприємства – за одного спадкоємця сплачувалося 50%, при двох – 75% та при трьох 100%. Круглі сироти отримували усі 100%.

Спадкоємці загиблих від репресій або у боротьбі з радянською владою одержували 100% його останнього заробітку, плюс 20% надбавки.

При тимчасовій непрацездатності робітника та тяжкій формі захворювання йому виплачувалася протягом 6 місяців допомога, а потім він переводився на пенсію. Жінки після пологів отримували допомогу у розмірі двомісячного окладу. Втрачали право на пенсію засуджені за кримінальні злочини та засуджені за дії, спрямовані проти державного режиму Трансністрії.

Видача пенсій мала здійснюватися через пенсійні каси муніципалітету. Для покриття витрат на утримання пенсіонерів працівники повинні були виплачувати зі своєї зарплатні 5% щомісяця; 5% виплачувало підприємство та 1% вносився із бюджету сіл та комун. Ці кошти надходили у фонд губернаторства, а якщо їх не вистачало для покриття витрат різницю мало додавати губернаторство.

Установлення пенсій повинно було початися з 10 вересня 1943 р. Прийом звернень до комісії з установлення пенсій разом з оригіналами документів про трудовий стаж або засвідченими нотаріальним порядком копіями проводилося до 25 вересня, а надалі впродовж першого місяця після виходу працівника зі служби. Комісії складалися: в Одесі – з міського голови чи його представника, представника фінансової дирекції, відділу громадського піклування та секретаря. У селах – із примарії, делегата фінансового органу та делегата відділу громадського піклування. По повіту ці комісії призначаються префектом повіту. Незгодні з рішеннями комісії мали змогу оскаржити їх у 15-денний строк, у місцеву чи центральну комісії, відправивши документи поштою.

Особа, яка мала право на пенсію, отримувала з губернаторства спеціальну пенсійну книжку, за якою виплачувалася пенсія з дня зарахування [162].

Якщо не розглядати подробиці, треба визнати, що цей нормативний акт відповідає навіть більшості сучасних пенсійних законів – вік виходу на пенсії, категорії, норми виплат та т. ін. можна характеризувати як нормальні для більшості державних систем.

Але ще рік витратила бюрократична система Трансністрії та муніципалітету міста на створення пенсійних комісій, з'ясування й уточнення списків, категорій, норм виплати пенсій одеситам, медичний огляд інвалідів, оформлення та видачу пенсійних книжок тощо. [226]. При цьому населення регулярно інформувалося в газетах про ці кроки влади і ми знаходимо більше десяти різних повідомлень у газетах «Одесская газета» та «Молва» з цього приводу. У цей рік вони платили тільки так звані персональні пенсії особисто від губернатора чи міського голови. До таких винятків, як вдалося встановити, можна віднести пенсію вдові генерала інженера Груеля, розстріляного більшовиками у 1919 р., В.І. Марданова – колишнього окружного інспектора Одеського навчального округу царської Росії [207, № 136, 1942 р.], вдові професора Іллі Каменського [207, № 131, 1942 р.], вдові О.М. Дерібаса «за особливі заслуги покійного, який займався історичними проблемами Одеси» [207, № 150, 1942 р.] та вдові Теофіла Ріхтера – композитора, органіста одеської лютеранської кірхи, якого розстріляв НКВС у 1941 р. [207, № 159, 1942 р.]. Усі вони отримувала пенсію 100 марок. Крім того, за клопотанням Румунської православної духовної місії, губернатором було дозволено видавати пенсії старому духовенству, а також удовам священників та дружинам репресованого духовенства [207, № 245, 1942 р.].

Нарешті, пенсійне законодавство і те, що ми зараз назвали б «страхова медицина», були кодифіковані в єдиному великому наказі губернатора Трансністрії №132 від 19.08.1943 р. [205, № 214, 1943 р.]. Із нових розділів там додалися: пенсії спеціальні по праці та персональні пенсії; допомога при тимчасовій втраті працездатності; допомога при одруженні; допомога на

поховання; медичне обслуговування, перев'язки та медична допомога. Наказ дуже великий і немає сенсу його тут публікувати. Його логічним продовженням була постанова губернатора №4603 від 01.10.1943 р., якою розписувалися механізми створення та наповнення пенсійних фондів та фондів соціального страхування губернаторства, муніципалітетів, районів та комун. Там ретельно розписана була сама процедура нарахування та виплати пенсії та страхової матеріальної допомоги. Органом, який відповідав за виконання цих нормативних актів, став відділ правці муніципалітету [205, № 260, 1943 р.].

Якщо враховувати, що румуни рік займалися реєстрацією осіб пенсійного віку, інвалідів і всіх, хто мав право на отримання виплат, то зрозуміло, що вже із жовтня 1943 р., нарешті одеські пенсіонери почали отримувати гроші [205, № 253, 1943 р.].

Після цього ми знаходимо декілька підтверджень того, що пенсії почали виплачувати більш менш регулярно і можемо зрозуміти про які суми і яку кількість пенсіонерів ідеться. Так стаття «Видача пенсій» в «Одесской газете» від 18.12.1943 р. сповіщала: «Пенсійний відділ одеської служби праці губернаторства Трансністрії продовжує подальший прийом пенсіонерів із числа тих, хто раніше подав прохання. На 16 грудня зареєстровано вже 6087 пенсіонерів, причому із цієї кількості відмовлено лише 194 особам, які не мають відповідних юридичних обґрунтувань. Частина з них передано міському патронажу громадських та соціальних справ при Одеському муніципалітеті для надання їм необхідної матеріальної допомоги. За цей час 4630 пенсіонерів отримали пенсію у розмірі 1 183 778 РККС. Нараховано вже пенсію 5142 пенсіонерам у сумі 131048 РККС. Подальша виплата та прийом прохань триває, причому всі пенсіонери, що зараховуються, повинні будуть до 30 грудня ц.р. отримати всі належні їм суми, у тому числі і знову зараховані пенсіонери отримають пенсію за 4 місяці - вересень, жовтень, листопад та грудень» [207, № 292, 1943 р.]. Це знаходить підтвердження в таблиці звіту про роботу секції пенсій управління праці м. Одеси за період з 22 жовтня по 31 грудня 1943 р. Там указано, що секція почала функціонувати 22 жовтня і

прийняла від примарії запити та справи від пенсіонерів, за якими частково відбулося нарахування пенсій. Крім того були прийняті справи від п'яти колишніх пунктів зі старими архівними справами і з ними була проведена робота та перевірки. Усього за цей період було взято до роботи 11101 справу.

З 28 жовтня почалася виплата пенсій за вересень, жовтень 1943 р., а з 20.11.1943 р. – за три місяці [107].

У звітній таблиці вказано, що з 28.10.1943 р. по 31.12.1943 р. виплата пенсій у місті здійснювалася таким категоріям (сума): за інвалідністю – 1914 осіб (45848 марок), за віком – 1727 осіб (487436 марок), за вислугою років – 183 осіб (46048 марок), члени родин – 2688 осіб (768850 марок), усього – 6512 осіб (1848183 марки) [107]. З 1 по 15 січня 1944 р. до цієї цифри додалося ще 150 осіб.

Чому з тих 20 тис. пенсіонерів, які мешкали в Одесі на початку 1942 р., відповідний облік, реєстрацію і право на отримання пенсії у грудні 1943 р. пройшли лише шість із половиною тисяч, залишається поки що без відповіді. У Державному архіві Одеської області на сьогодні не знайдено документи, які могли б пояснити цю нестачу. Але загальна картина діяльності пенсійних органів Трансністрії та муніципалітету Одеси, повна нормативна база цієї сфери життя мешканців міста, механізми реалізації пенсійного законодавства і грошові суми, які на ці потреби витрачала окупаційна влада, тепер зрозумілі.

Таким чином, на основі комплексного вивчення всіх типів наявних документів та масиву газетних публікацій окупаційної доби, можна зробити висновки щодо кількості пенсіонерів та стану пенсійного та соціального забезпечення окремих категорій населення Одеси у роки румунсько-німецької окупації. Зокрема, кількість пенсіонерів міста складала близько 20 тис. осіб, а це більше 7,2% від загальної кількості містян. Крім низки адміністративних, кримінально-процесуальних, господарчих актів адміністрацією Трансністрії, губернатором Г.Алексяну було видано декілька нормативно-правових актів, які регламентували порядок пенсійного забезпечення місцевого населення. По-перше, це №78 від 21 серпня 1942 р. головного військового командування

військового управління цивільного губернатора Трансністрії та наказ №132 від 19.08.1943 р., який був фактичною фінальною кодифікацією соціально-пенсійного законодавства Трансністрії. Безумовно, їх чинність не поширювалася на єврейське населення, яке було тотально знищено окупантами в цей час. Окупаційна влада шукала шляхи забезпечення мінімальним прожитковим мінімумом непрацездатної частини міста, запобігаючи масовій смертності та впливаючи на рівень лояльності колишніх радянських громадян, які опинилися під їхньою владою. Аналіз архівних документів дає підстави стверджувати, що бюрократична машина окупантів характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, у результаті чого тільки оформлення списків, перевірка документів та реєстрація одеських пенсіонерів зайняла майже півтора роки – з весни 1942 р. по жовтень 1943 р. Ми не можемо стверджувати, що румунська адміністрація в Трансністрії переймалася проблемою виплат пенсій радянським громадянам усіх категорій, взявши на себе відповідальність за гуманітарну складову безумовно антигуманного явища окупаційної системи. Це була необхідність для убезпечення своєї влади від соціальних вибухів та гуманітарної катастрофи. Методика, яку використовували окупанти, виглядає майже нормально навіть для сучасного сприйняття, що відповідало вже сформованому в Європі соціальному законодавству. Це дещо змінює шаблонний погляд на окупацію і примушує продовжувати дослідження цієї теми.

Висновки до розділу 2

Формально цивільне управління було побудовано відповідно до традицій державного управління. Трансністрія і сама Одеса сприймалися новими господарями як зона, яка мала згодом увійти до складу Румунії, а до цього повинна була пройти своєрідний етап «адаптації». Городяни змушені були комунікувати з новими чиновниками для вирішення всіх своїх побутових, робочих, комунальних і соціальних проблем. Більша частина мешканців Одеси

залишалася просто обивателями, поступово прийнявши нову владу і спокійно з нею співіснуючи.

Бюрократична машина окупантів характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, але міське керівництво докладало зусиль для забезпечення слабозахищених категорій містян, щоб запобігти непотрібній надмірній смертності серед них.

Початок війни позначився на стабільності кількісного та якісного стану населення Одеси. Факторами його зменшення у 1941 р. стали: мобілізація чоловіків до Червоної армії; евакуація в тиллові райони СРСР; загибель від обстрілів та бомбардувань міста; репресії НКВС. Факторами стабілізації і збільшення кількості містян були: завезення військ до Одеського оборонного району; прихід біженців із південних та південно-західних районів. Більшість цих кількісних показників потребує уточнення чи ретельних підрахунків, але сьогоднішня документальна база дозволяє оперувати тільки запропонованими цифрами.

Хвилі мобілізації позбавили місто значної кількості чоловіків призовного віку. Серед евакуйованих можна виділити такі групи: готові до такого радикального рішення та його реалізації, готові рятувати родину і прораховувати ризики, уміє досягати мети, готові відірватися від звичних побутових умов. Залишалися, ті в кого є об'єктивні нездоланні причини (важкохворі рідні, службові обов'язки, накази залишитися); інертні; ті що наївно вірять, що «все буде добре»; ті, хто не вважав німців чи румунів потенційними ворогами.

Доведено, що національна політика румунської окупаційної влади в Одесі прямо впливала на стратегію життя представників окремих етнічних груп міського населення. Найбільші привілеї від нової влади отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани. Для роботи з німецьким населенням Трансністрії було створено окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче міттельштелле».

Румунський уряд розумів необхідність акцентувати свою національну політику саме на молдовську етнічну громаду в краї, бо саме це населення мало стати опорою уряду на тимчасово окупованій території та стало вважатися румунською етнічною групою. Таким чином окупанти доводили, що це історично їхня територія і вони прийшли «захищати своє населення».

Українці, росіяни, болгари та поляки мали набагато нижчий статус. Їх розглядали як необхідний робочий ресурс, який має бути повністю підкорений новим володарям. У разі лояльності до окупантів їм формально нічого не загрожувало, але важко називати умови їх існування «сприятливими».

Політика румунської окупаційної влади передбачала тотальне знищення місцевого єврейського населення. Ставлення до євреїв стало продовженням політичних процесів та втягнення Румунії до сфери впливу Німеччини.

Як свідчить вивчення розпоряджень щодо депортації ромів із території Румунії до Трансністрії, підтверджень взаємин окупаційної влади та ромів безпосередньо в Одесі не знайдено. Згідно з переписом 1942 р. їх нараховувалося лише 5 осіб, тому можна не вважати їх репрезентативною окремою групою.

Було видано декілька нормативно-правових актів, які регламентували порядок пенсійного та соціального забезпечення місцевого населення. Окупаційна влада шукала шляхи забезпечення мінімальним прожитковим мінімумом непрацездатної частини міста, впливаючи на рівень лояльності колишніх радянських громадян, які опинилися під їхньою владою.

РОЗДІЛ 3.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ОКУПАЦІЇ

Бінарність відносин між окупантами і населенням за принципами «свій – чужий», «наші – не наші» треба залишити радянській історіографії. Кожна із цих категорій реалізовувала окрему стратегію життя в умовах окупації. Існування в умовах окупації вимагало від кожної людини свого особистого ставлення, своїх власних рішень, що хоч на якийсь час покращувало її особистий статус, добробут і навіть самопочуття. До того ж соціальні ґрунти були нестабільними і пластичними. Тим не менше можна систематизувати і зробити спробу узагальнити характерні форми та мотиви поведінки кожної з груп населення. Більшість містян залишалася в категорії «звичайних людей», які намагалися просто пережити важкі часи. Їхнє життя складалося з ординарних, щоденних побутових проблем і бажань. Саме це призводило до максимального приземлення загальних запитів і як наслідок – моральних принципів. Фактично це – ніяких проявів зацікавленості чим завгодно, крім фізіологічних потреб. Намагання досягти стану максимальної сірості та непомітності. Невтручання ні в які зовнішні процеси, крім тих, що вимагають сьогоденні побутові потреби. Тож перед нами стоїть завдання – зрозуміти людину в умовах окупації.

Попередньо ми вже виділили дві великі антагоністичні групи: ті, хто пішов на контакт з окупантами в різних його проявах, і ті, хто категорично від цього відмовився і навпаки долучився до руху супротиву. Але і в цих різнополюсних групах були ті, хто змінював свою поведінку залежно від обставин.

Достатньо контрастними виглядають поведінкові практики тих, хто потребував допомоги від «нових господарів» – соціально незахищені верстви населення, і ті, хто точно не міг розраховувати на лояльність окупантів – комуністи і комсомольці.

Залишилося розібратися з так званими «звичайними людьми». І тут теж ми маємо запровадити класифікацію задля більш докладного аналізу:

- етнічна відмінність – безумовно, відразу акцентуючи увагу на найбільших національних групах і тих, що отримували особливе ставлення: євреї, роми, місцеві румуни та німці, слов'яни;
- статева різниця – чоловіки, жінки;
- вікова різниця – діти, працездатні, старі.

Подібної класифікації нам має вистачити для дослідження особливостей їхньої поведінки і стратегій виживання.

3.1. Співпраця місцевого населення з окупаційною румунською адміністрацією

Намагання окупаційної влади швидко змінити систему з радянської на «буржуазну антикомуністичну» наштовхувалася на нездатність або небажання населення досягнути владні вимоги, інерцію виконавців, лінощі та корупцію, бюрократичні нестиківки і зволікання. Рівень комунікації та взаєморозуміння, ступені агресивного ставлення нових господарів до містян, рівень конфліктності між окупаційною владою і населенням не були однаковими та змінювалися залежно від періоду війни, новин із фронту, репресій чи пом'якшення режиму, якості щоденного побуту, кількості харчових запасів у місті та багатьох інших факторів. Це впливало і на кількість людей, що готові були співпрацювати з окупантами або, навпаки, приєднуватися до руху спротиву.

Найпростішим способом вижити за нової влади інколи вважається просто піти на співпрацю з нею, сподобатися в будь-який можливий спосіб, отримати позитивну реакцію на свою демонстративну лояльність. Як наслідок, ще й виграти якісь преференції – матеріальні, побутові, політичні тощо. То ж співпраця з окупантами, або колабораціонізм, може розглядатися як окремий напрям стратегії виживання для достатньо великої кількості населення.

Колабораціонізм як добровільна, усвідомлена та навмисна співпраця з ворогом – у нас не дуже вивчене явище в історичній літературі. Тема співпраці з нацистським окупаційним режимом на території України тривалий час належала до числа небажаних. За радянських часів дослідники уникали її, бо набагато «вигіднішим» була будь-яка наукова праця, яка описувала, що «весь народ як один став на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни». Тривалий час така ситуація залишалась і в незалежній Україні. Причини щодо поверхового його вивчення були ще й у тому, що історики самі визнали колабораціонізм небезпечною та невдячною темою, розроблення якої може погіршити образ власного народу в очах нащадків. При цьому історичну роль відігравало переконання радянських і частини сучасних істориків, що їхні праці мають відповідати громадському замовленню.

Актуальність теми різко зросла після початку російсько-української війни, тимчасової окупації значної частини держави – коли колабораціонізм з історичного терміна повернувся в практичну та юридичну площину сьогодення. Ще більший запит на розуміння природи колабораціонізму сформувався у 2022 р., коли окремі території України тимчасово потрапляли під російську окупацію, а потім звільнялися нашою армією. Тут постало питання не тільки морального чи політичного плану, а з'явився ще й кримінально-процесуальний аспект. Але в першу чергу нам треба зрозуміти форми, причини та мотиви співпраці, які на перший погляд виглядають зрозумілими і доволі подібними в різних війнах. Тобто подивитися на це як на соціально-політичне явище.

Спочатку спробуємо зробити аналіз форм співпраці населення Одеси з румунською окупаційною владою в економічній та культурній сферах у період 1941–1944 рр. Урахувавши історичний контекст, є необхідність виділити витоки, форми та мотиви колаборації різних соціальних груп. Акцент дослідження буде спрямований на життєві стратегії, це дозволить відійти від спрощеного одномірного погляду на колабораціонізм.

Колабораціонізм не варто характеризувати лише як маргінальну форму негідної поведінки окремих осіб, які співпрацювали з окупантом. Швидше, це складне соціально-політичне явище, і його не можливо вивчати так, як традиційно подавалося в радянській історіографії. Хибним було й розуміння, що він не є притаманним більшості населення окупованих країн. Глибоке вивчення статистики, зокрема й сьогодношньої українсько-російської війни, говорить про протилежне. Це було поширене в минулому та має місце в сьогодношніх реаліях. Немає потреби препарувати сам термін. Достатньо прийняти його переклад із французької *collaboration* – «співпраця». І від цього вибудовувати систему координат та оцінок рівня цієї самої співпраці, її способів та тих категорій населення, які ми можемо віднести до колаборантів. Зазвичай цей термін уживають у «вішистському» значенні: військової та адміністративної співпраці. Натомість інші види колаборації до уваги зазвичай не беруться: «Колабораціонізм – це сприяння у воєнний час агресору з боку громадян його жертви на шкоду своїй батьківщині та народу. В умовах окупації діяльність колабораціоністів є зрадою батьківщині... відповідно до міжнародного права вони скоюють військовий злочин» [430, с. 11].

До цього визначення М.І. Семиряга запропонував розрізнити поняття «колабораціонізм» і «співпраця». На його думку, колабораціонізм – синонім «усвідомленої зради», а співпраця – це вимушені та неминучі в умовах окупації контакти та зв'язки місцевого населення з ворогом [430, с. 815].

Але тут з'являється філологічна проблема, оскільки «співробітництво» або «співпраця» відповідає буквальному перекладу французького «collaboration». Тому спільне використання понять «колабораціонізм» та «співпраця» може спричинити плутанину. Щоб уникнути її, очевидно, є сенс визначити співпрацю з окупантами, яка не є колабораціонізмом, іншим словом (наприклад, словом «контакти»), яке виключить суперечливі тлумачення та їх використання для виправдання колабораціоністів. Досить складно визначити рубіж, що відокремлював нешкідливі контакти з ворогом від колабораціонізму. Тут набирають чинності не моральні оцінки, а норми

кримінального законодавства. Так Законом України від 03 березня 2022 р. № 2108-IX до Кримінального кодексу України внесено статтю 111¹ про встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, до неї віднесено: «1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, установлення й утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;

2) добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора;

3) здійснення громадянином України пропаганди в закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України;

4) передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території;

5) добровільне зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території;

б) організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора;

7) добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території, та/або в збройних формуваннях держави-агресора чи надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних сил України та інших військових формувань».

Але юридична складова актуального законодавства не завжди дає можливість дати історичну оцінку. А порівняння законодавства СРСР (ураховуючи його вади) та сьогоденні українські реалії не вирішують повною мірою цю проблему. Тому варто пошукати відповіді на поставлені запитання в роботах істориків. Дуже конкретно формулює свій погляд О. Стяжкіна: «Намагання звести всю багатоманітність сценаріїв проживання окупації до сталого трикутника «герої-зрадники-жертви» не витримує документальної перевірки – воно було та почасти залишається політично заангажованим» [447 с. 145–146].

На думку того ж М.І. Семиряги, колабораціонізм радянських громадян, які добровільно служили окупантам, був породжений не так симпатіями до нацистської ідеології та гітлерівської Німеччини, як незадоволеністю економічними, соціально-політичними та національними умовами в СРСР, психологічними причинами – страхом перед жорстокістю фашистів, кар'єристськими мотивами, природним бажанням вижити у важких умовах окупації, а також прагненням урятуватися самим і врятувати свої сім'ї [430, с. 322].

Зважаючи на це, М.І. Семиряга зазначив, що завдання істориків – розставити все на свої місця: справжні колабораціоністи заслужили покарання, а решта громадян, які за різних обставин вимушені були опинитися в окупаційній зоні і, як наслідок, були вимушені заради виживання співпрацювати з новою владою на побутовому рівні, мають бути захищені від ганебних ярликів зрадників [430, с. 815].

Б.М. Ковальов запропонував практично ідентичне визначення колабораціонізму, підкресливши, що «ступінь провини людей, які в тій чи іншій формі співпрацювали з окупантами, безумовно, була різною». Далі він продовжує: «Важко звинуватити в чомусь людей, які під дулами ворожих автоматів займалися розчищенням, ремонтом та охороною залізниць, шосейних доріг». Різні причини змушували населення окупованих територій співпрацювати з ворогом: «Були серед них ті, хто свідомо ставав зі зброєю в руках на бік нацистів. Це, як правило, «ображені» радянською владою, які ненавиділи її. Траплялися й пристосуванці, які бажали завжди жити добре, бути вищими за інших» [314, с. 10, 11].

Е. Карлтон теж намагається пильно придивлятися до індивідуума і його окремої поведінки в умовах окупації: «Більшість людей на окупованих територіях не були ні лютьми резистантами, ні опортуністичними колаборантами. Більшість з них опікувалась своїм повсякденним життям настільки нормально, наскільки це було можливо... Більшість з них не були ні особливо сміливими, ні особливо боягузливими...» [447, с. 147].

С.В. Кудряшов виділив військову, політичну та економічну (цивільну) співпрацю, а військовий колабораціонізм розділив на пасивний (роботу у військових частинах) та активний (участь у бойових діях зі зброєю в руках) [329, с. 91].

Варто погодитися з думкою тих дослідників, які підтримують висновок про якісну відмінність двох явищ: колабораціонізму як зради батьківщини і вимушеної співпраці з окупантами, що не завдавала шкоди корінним інтересам країни. Треба розуміти, що межа завжди буде дуже нечіткою, якщо не говоримо про найрадикальніші прояви. Дуже грубий поділ виглядає так: свідомий, ініціативний – породжений виваженим бажанням сприяти окупантам, і вимушений – спричинений обставинами. В.А. Пережогін доводить, що цивільний колабораціонізм переважно мав вимушений характер, бо в багатьох радянських громадян, особливо в містах, не було іншого способу здобути засоби для існування [402, с. 293].

Тут важливе розуміння суті проблеми. Колабораціонізм у великій війні – неминуче явище. Без співпраці з місцевим населенням окупаційна система не може бути дієздатною, без співпраці з місцевими не може обійтися жоден завойовник. Його нова адміністрація потребує місцевих адміністраторів, знавців політичного устрою, перекладачів, господарників, логістів і т.ін.

Цікаве узагальнення подібних аргументів робить О.Стяжкіна: «Очевидно, що всі люди, які потрапили на окуповані території, у той чи інший спосіб колаборували з ворожим режимом: реєструвалися на біржі праці й отримували роботу та/або посаду, працювали вчителями та лікарями, віддавали, хай і під примусом, значну частину свого врожаю, брали участь у товарообміні, користувалися документами та грошима окупаційного режиму тощо. Колаборували навіть ті з них, що були пов'язані з підпіллям, червоними партизанами, вояками ОУН-УПА, оскільки вимушена, тимчасова та/або показна лояльність режиму дозволяла їм зберігати життя, мати певні статки та/або інформацію тощо» [447, с. 146].

Цікавим аспектом, який зазвичай випадав із поля зору дослідників був уже згаданий вище так званий «Побутовий колабораціонізм». В. Горобець дає таке формулювання: «Побутовий колабораціонізм пов'язаний зі встановленням доброзичливих стосунків між окупантами й місцевим населенням. Наприклад, попередження ворожої армії про заміновані будинки, шляхи, послуги у якості провідників, добровільне пропонування продуктів харчування, запрошення на родинні свята тощо. Усі ці послуги та добровільність – це реалізація архаїчного принципу дару, описаного М.Моссом: «даю, щоб ти дав» (у цьому контексті – даю послугу, щоб ти мене не чіпав)» І далі, наводячи приклади, конкретизує: «колабораціонізм на побутовому рівні є суспільно-психологічним явищем, яке виникає під час війни. Так чи інакше стосунки між армією завойовника та місцевим населенням не можуть не виникати, тому що ворожій армії потрібне місце для розміщення, а також вода, їжа, тепло і т. ін.» [267, с. 67].

Застосовуючи різні позиції та методики, ми можемо грубо класифікувати колабораціонізм на: військовий, адміністративний, економічний, культурний, побутовий, індивідуально-політичний. Така типологія трансформується залежно від характеру окупаційного режиму та всіляких ментальних і морально-психологічних факторів.

Тим не менше спробуємо розібрати це явище на складові для більш ретельного аналізу. І спочатку відокремимо військовий колабораціонізм і цивільний. Тут сконцентруємося на другому, бо він в умовах окупованого великого міста мав більше різноманітних проявів. Докладне вивчення спогадів одеситів, післявоєнні кримінальні справи, весь спектр літератури дає достатньо широкий матеріал для вивчення «життєвих траєкторій окупованих людей (О. Стяжкіна)». Вона підкреслює: «Життя пересічних людей під різними окупаційними режимами не піддається жодній схематизації та жодній концептуалізації. ... будь-яка спроба виявити в тому генералізовану закономірність видається невдалою. Тим паче, що навіть найдивовижніший злам міг бути не вибором на все життя, а ситуативною реакцією, після якої не ставалося ні осмислення, змінення власної позиції, а й іноді не залишалося й самого життя» [447, с. 145].

Будь-яка окупаційна влада сприймає населення окупованих територій як ресурс і намагається його використовувати максимально ефективно. Тому особлива увага приділялася організації економічної колаборації, тобто співпраці з кваліфікованими робітниками, інженерно-технічні кадрами, педагогічним та професорським персоналом.

Тут важливе розуміння різних системних підходів у німецькій і румунській зонах окупації. Гітлерівська стратегія передбачала, що німецькі війська будуть жити за рахунок окупованих земель. Тож німці, виконуючи рекомендації, що були закладені «Зеленою папкою Герінга», намагалися зберегти командно-адміністративну систему управління з дуже високим рівнем монополізації, щоб не створити хаос виробництва та управління після різкого знищення радянської системи економічного укладу: «Радянська

економіка повністю організована державою. Якщо ця організація розвалиться чи внаслідок усунення керівного складу буде порушена, може виникнути небезпека господарської анархії» [299]. Для цього зберігалися колгоспи та підприємства як структури, але над ними ставилася нова адміністрація, повністю підпорядкована та підзвітна новим господарям. При цьому весь цінний професійний персонал отримував деякі гарантії безпеки (заборонялося брати як заручників або піддавати політичному переслідуванню). До того ж, інженерно-технічні працівники та висококваліфіковані робітники були забезпечені окремими соціальними гарантіями: продовольче та медичне забезпечення, заробітна плата тощо. Але все це було тільки для того, щоб своєчасно централізовано отримувати з подібних господарств на окупованих територіях максимум продовольства або необхідних промислових виробів.

Румунська окупаційна система господарювання була побудована на вільній економічній ініціативі. Населення мало можливість відкривати власний бізнес або працювати на орендній землі і платити відповідні податки (постанова губернатора №702 від 13.05.1942 р.) [152, арк. 48]. При цьому законодавчо були закріплені мінімальні ставка оплати праці, і чим вище кваліфікація робітника, тим вище була його зарплатня (постанова губернатора №935 від 05.06.1942 р.) [152, арк. 50]. У такий спосіб це створювало мотивацію для співробітництва з новою владою в Трансністрії.

Безумовно, треба давати оцінку різним періодам окупації і зміні мотивів до співпраці з окупантами в залежності від них. Так у перші тижні та місяці населення готове було спілкуватися з новою владою як із визволителями від радянської влади. Крім того, часто населення не давало оцінки ступенів загрози, які могли виходити від румунів чи німців. Натомість пізніше, через декілька місяців, навіть той, хто спочатку не був готовий до співробітництва, уже шукав контакт і взаємодію, бо з'явився фактор голоду. Важко вижити в окупованій місцевості не працюючи. Румунська влада створювала умови, за яких усі мали заробляти собі на хліб, вирішувати житлові питання [461]. Для

більшості людей не було професійного вибору, тож вони йшли працювати за звичними своїми спеціальностями.

Тож погодимося з В. Горобцем: «Соціальну базу економічного колабораціонізму потрібно шукати не в межах класових структур радянського українського суспільства, а в значно ширших соціальних категоріях, які об'єднували не лише ідеологічних противників більшовизму чи національно свідомих громадян, а й політично нейтральних осіб, певним чином потерпілих від більшовицького режиму або ж ним незадоволених. В Україні через відомі причини та обставини таких була більшість» [268, с. 87].

Будемо намагатися сформулювати типові й особливі мотиви і вияви цього явища, та виділити головні соціальні групи. Навіть перше занурення в спогади і щоденники тих, хто пережив окупацію, дає можливість визначити декілька ключових мотивів: необхідність повернутись до своєї звичної професії на своє робоче місце, бо іншої просто немає; влаштування на службу до окупантів через безвихідь, щоб врятувати від голодної смерті свою родину; звичайне для Одеси бажання зайнятися бізнесом; реалізувати заслужене невдоволення радянською владою та її ладом; намагання вислужитися перед новою владою з почуття боягузтва та пристосуванства; спроба уникнути більш важкої долі ніж та, що складалася в кожний конкретний життєвий момент.

Тут варто ще раз усвідомити, що із загальної маси мирного населення абсолютно дистанціюватися від «нової влади» можуть бути лише одиниці [229]. Насамперед це ті, хто за наказом чи за особистим бажанням увійшов до складу опору та пішов у підпілля. І навіть тут є винятки, тому що частина підпільників, які не пішли в катакомби, а діяли безпосередньо в місті та продовжили жити там, усе одно мала десь працювати і якось заробляти собі на життя. І тут ідеться про таку ізоляцію лише кількох сотень людей на все майже півмільйонне місто [227, с. 21].

Були одесити, які зовсім не уявляли себе в окупації та просто пішли із життя. Про випадки суїцидів досить часто трапляються записи в щоденниках

[476], і про це часто повідомляють окупаційні газети. Рівень самогубств суттєво виріс у порівнянні з мирним часом.

Деякі громадяни поспішали догодити новій владі, запопадливо їй догоджаючи. Доктор Андрій Шевальов згадував, що начальник служби безпеки, який жив на території їхньої лікарні журився: «Я не думав, що ваші люди так багато доноситимуть одне на одного» [200]. А. Смирнов писав: «Пам'ятаю, що вулицями міста їздила спеціальна румунська машина з гучномовцем, з якого кричали: «Російські люди, не доносьте одне на одного!» [437, с. 643].

Щодо основної маси городян треба прийняти, що тією чи іншою мірою всі вони змушені були спілкуватися з окупантами. Якщо це були представники робітничих професій, їм потрібно було просто йти на виробництва, які стали румунськими, і там працювати, щоб прогодувати сім'ю. Лікарі – лікувати, учителі – навчати, кухарі – годувати, артисти – співати й танцювати. Фізично неможливо дорослій людині 907 днів просидіти у своїй оселі, не контактуючи із зовнішнім світом (крім поодиноких випадків, коли когось ховала родина). Хтось має їм приносити їжу, воду, лікувати, прати, опалювати житло, сплачувати комунальні платежі тощо.

Далі кожен приймав для себе усвідомлене рішення, наскільки цей контакт з окупантами буде тісним і вигідним. Хтось ішов служити в поліцію, хтось ставав чиновником та допомагав зміцнювати режим. Хтось починав співпрацювати зі спецслужбами і активно здавав своїх співгромадян – євреїв, підпільників, комуністів, а хтось жив за принципом «дім-робота». Хтось біг мародерити єврейські речі чи зазіхав на їхні квартири, а хтось уважав це низьким та підлим. Хтось чекав на повернення радянської влади і терпів тимчасові труднощі, а хтось трубив про непереможність рейху і славив нових господарів: «Очевидно, це була інстинктивна реакція активного прошарку українського населення на розпад попередніх соціально-економічних зв'язків та структур, що спонукала до внутрішньої консолідації, відновлення й

зосередження ресурсів для виживання та формування відповідних стратегій. [268, с. 89].

Спогади свідків та звіти окупаційної влади фіксують численні випадки добровільної допомоги цивільного населення у відновленні зруйнованих чи недіючих підприємств на початку окупації. Наприклад, одесит М. Мануйлов був економістом фінансового управління, а потім виїхав за румунами в еміграцію. Він не був радикальним антирадянським чи ідейним нацистом, але й більшовиком його назвати ніяк не можна. Він просто вмів поводитися з фінансами, а більше нічого не вмів. Ось як він описує мотиви й обставини співпраці себе та своїх колег: «На посади новостворених відділів спочатку призначалися румуни або емігранти, а місцеві діячі не виявляли особливого старання до зайняття відповідальних посад з багатьох причин: непевність воєнного стану, ворожість до окупантів, обмеженість румунських керівників, свідоме небажання підтримувати проекти й плани та цілі окупантів використовувати й обмежувати інтереси населення, інтереси країни, що зазнала нападу. Я не можу стверджувати, що прихований саботаж мав організовані форми та був актом продуманих до кінця дій. Спроби налагодити управління міста тривалий час закінчувалися невдачами, головним чином тому, що місцеві фахівці розуміли, що румунська нова адміністрація йшла стопами колишніх комуністичних комісарів, які на чолі великого заводу чи тресту ставили безграмотну людину з партійним квитком. Тепер замість партійного квитка потрібно було бути румуном, або займатися догодженням. Румуни зрозуміли, що керувати господарським життям такого великого міста не під силу їхнім чиновникам і тому стали уважніше й пристойніше ставитися до місцевих фахівців та діячів. Одесити чекали такого моменту і розуміли, що потрібно використати недосвідченість і розгубленість румунів та полегшити становище місцевого населення.

Перед кожним фахівцем та громадським діячем стояла дилема: що робити? Чи піти на службу до окупантів і цим допомогти населенню і собі, або дотримуватися принципу – що гірше, то краще!...» [353].

В одесита І. Павлова набагато різкіша оцінка: «Деякі з місцевих жителів, які набули авторитету в окупаційній владі, обійняли високі адміністративні посади, користувалися матеріальними благами, стали володарями почесних титулів. Так, наприклад, керівник фінансової дирекції міста А. Куцегеоргієв та ректор Одеського університету П. Г. Часовников при румунах величалися «Його превосходительствами», займали багатокімнатні квартири, мали прислугу: покоївок, кухарів, гувернанток; при вході в приміщення підвладних установ співробітники мали вставати» [201].

При цьому саме завдяки участі місцевих фахівців румунам удалося швидко відновити роботу університету, шкіл, театрів. Саме місцеві інженерні кадри допомогли у відновленні енергопостачання в Одесі [208, від 23.02.1943 р.], теплових мереж, транспорту. Підрив дамби Хаджибейського лиману, який здійснили в день відступу радянські війська, призвів до затоплення великого житлового району Пересипу. І саме ініціатива місцевих інженерів дозволила в максимально короткий строк відновити дамбу та створити умови для нормалізації життя людей. Серед 5 заступників міського голови Одеси двоє – Михайло Заєвлошин та Володимир Кундерт – були одеситами.

Відбувалося швидке відродження дрібного підприємництва з його спекуляціями, стрімким зростанням та швидким падінням. Тут увімкнулася і підприємницька жилка одеситів, які швидко почали займатися комерцією. Особливо цікаво це відслідковувати в щоденниках одеситів, які пережили окупацію і самі займалися бізнесом [357].

Павлов так це згадує: «Румуни дозволили місцевим жителям орендувати приміщення та відкривати в них приватні магазини, ресторани та закусочні (бодеги), перукарні, пекарні, кінотеатри, майстерні, які росли, як гриби. Орендарями ставали енергійні, заповзятливі люди, які зуміли отримати початковий капітал. Серед них було багато колишніх працівників магазинів і складів, адміністраторів, які у важкий воєнний час привласнили колишню державну власність або кошти... Багато серед підприємців було німців, румунів та молдаван, які користувалися податковими пільгами. Для

підвищення прибутковості свого бізнесу власники магазинів та кафе стали, минаючи посередників, самі виїжджати у навколишні села для закупівлі продуктів» [201].

Через півтора місяця після захоплення Одеси в газеті вже з'явилося повідомлення із закликом до осіб, які цікавляться торгівлею, відкривати підприємства: «Уряд вирішив піти назустріч особам, які бажають відкрити у порядку приватної ініціативи торгові підприємства. Для цього їм буде надано матеріальну та фінансову можливість негайно приступити до діяльності та буде надано всілякі пільги. Осіб, які цікавляться цим питанням, просять звертатися до дирекції постачання (Пушкінська вулиця №19)» [207, від 4.12.1941 р.].

І вже за місяць давалася така статистика: «Зараз у місті працює 34 перукарні, 42 взуттєві, близько 80 електротехнічних, слюсарних, годинникових, столярних та інших технічних майстерень. Для селян, які приїжджають до міста, є вже два готелі та 8 заїжджих дворів. Приватна ініціатива набула широкого розвитку й у торгівлі. У місті за цей місяць відкрилося 62 закусочні, ресторани та кафе, 37 буфетів, 20 бакалійно-гастрономічних магазинів, 10 кондитерських та булочних, 13 універсальних та комісійних магазинів» [207, від 12.01.1942 р.].

Місцева преса та звіти управління праці до кінця 1943 р. демонструють кількісне зростання різних підприємств [140]. У 1943 р., за свідченням міського голови Г. Пинті в Одесі працювало 10 тис. торговельних та промислових підприємств, які платили податки. Бюджет мерії складав 170 млн марок, або 10,2 млн лей. [420, с. 34].

Одесит Є. Тверської дає таку картину у своїх спогадах: «Поряд із урядовими кооперативами було оголошено і свободу торгівлі. І кожен бажаючий міг отримати ліцензію на відкриття закладу. Уже навесні 1942 року Одеса стала невпізнанною і була сповнена різноманітних товарів. У місто потяглися румунські та європейські комерсанти. Вони відкрили великі мануфактурні магазини та дали пострадянському населенню те, що воно за

сталінського режиму не бачило і не мало. Румуни привезли до Одеси ще й реманент. Селяни відтепер могли купити собі лопату, косу, граблі, сорочку та штани, чоботи й калоші та навіть капелюх і годинник. Базари стали ломитися від сільської їжі» [453].

Цікаво формулює своє ставлення до місцевого бізнесу на окупованих територіях В.Горобець: «Отже, жодна з форм економічного колабораціонізму українського населення на окупованій території не була тотожною нацистським планам економічного пограбування України. Багато в чому сама природа радянської влади та її позиція щодо економіки спонукали громадян розглядати окупанта як альтернативу. В осередку будь-якого типового випадку співпраці з німецькою адміністрацією у сфері економіки лежало бажання вижити в умовах війни. Також соціальні актори розглядали й інші можливості: зберегти роботу, бізнес, створити умови для існування своїх співробітників та незнайомих людей, возз'єднатися з родиною та ін.» [268, с. 101].

Отже, коли ми говоримо про тих, хто міг і хотів заробляти, та про взаємини влади і «бізнесменів» окупованої Одеси, то з'ясовується така картина. Повернення приватної власності та вільної економічної ініціативи призвело до розквіту виробництва та торгівлі, з'явився товар. Якщо спробувати пояснити двома словами різницю між німецькою і румунською зонами окупації, то вийде так: німці для вилучення максимальної кількості ресурсів та продуктів з окупованих територій зберегли колгоспну систему – так їм простіше було керувати та реквізувати, а румуни дозволили існування приватних господарств і підприємств. У результаті в Трансністрії село економічно ожило, з'явився надлишок продовольства, який селяни повезли до міста. А місто, у свою чергу, на безлічі дрібних приватних майстерень і заводів налагодило виробництво промислових товарів, необхідних селу. Ринок ожив, і населення вже до середини 1942 р. відчуло поліпшення життя, підвищення норм харчування тощо. Ті, для кого заробляти комерцією було звичною справою і радянський період не знищив цю жагу, із задоволенням повернулися до своїх навичок. Їх не тільки не турбувало, що в місті є окупанти, вони

навпаки, легко пристосувалися до нового режиму. Їхня комерційна жилка допомагала знаходити нові схеми, швидко встановлювати особисті зв'язки з румунськими чиновниками, активно користуватися їхньою любов'ю до хабарів.

Дуже цікаво розібратися з усіма російськими антирадянськими організаціями, які проводили свою роботу в Одесі. Безумовно, цей вид співпраці заслуговує на окреме дослідження, але не згадати їх тут буде незрозумілим, бо причетність до різних військових формувань, як не дивно, за певних обставин може бути стратегією виживання.

Таких організацій в Одесі було декілька. Частина з них були засновані білоемігрантськими рухами з-за кордону: РЗВС (Російський загальновійськовий союз), НТС (Народно-трудоий союз російських солідаристів) і РОК (Російський охоронний корпус). Частина формувалася з уцілілих «колишніх» місцевого розливу – «Товариство колишніх військових чинів російської армії». А ще – послідовники «власовського» руху. Деякі з цих організацій могли діяти лише з дозволу гестапо. Найцікавіше, що, незважаючи на спільного ворога – більшовизм, вони ворогували між собою, плели дрібні інтриги та знаходили безліч приводів для конфліктів. Кожен із них уважав, що «краще знає, як саме подолати радянську владу». Крім того, це була боротьба за обмежений ресурс, який давали їм їхні нові союзники.

Між закінченням Громадянської війни та початком Другої світової минуло менше 20 років. Усі, хто воював 20-40-річними у складі «Білої армії» і зміг емігрувати, або, навпаки, дивом уцілів у всіх чистках і розстрілах у Радянській країні і при всьому цьому зберегли мрію позбавити країну від більшовиків, були в тому віці, коли ще цілком могли активно виборювати свої ідеї. Незабаром вони з'явилися в Одесі, розраховуючи, що окупанти в тому чи іншому вигляді дозволять їм відновити «єдину і неподільну Росію». Якою буде ця «вільна Росія» - монархія, демократична республіка чи маріонеткова держава з пронімецькою владою – було основним пунктом конфлікту між

ними. А ще вони сперечалися про союзників, форми боротьби, вплив на населення та ступінь залежності від окупантів.

Меншовик Євген Тверський прожив в окупованій Одесі з 1941-го по 1944-й роки, працював на залізниці, був позаштатним автором декількох місцевих газет. Разом із румунами, що відступали в 1944 р., виїхав на Захід. Він писав: «Одеса стала одним із небагатьох міст окупованого СРСР, де активізувалися учасники Білого руху, які не зуміли евакуюватися після 1920 р. 24 грудня 1941 р. відбулися перші збори ініціативної групи колишніх офіцерів та нижніх чинів Російської імператорської армії та збройних сил Півдня Росії. Начальником групи став майор Пустовойтов. Головною метою було заявлено боротьбу з більшовизмом, надання допомоги сім'ям та дітям репресованих за Сталіна, надання допомоги старим і непрацездатним, утримання храму Св. Магдалини.... Навесні 1943 р. в Одесі з'явилися білоемігранти-вербувальники до лав Російського охоронного корпусу (активні борці з більшовизмом та партизанщиною) на чолі з полковником Л.С. Думбадзе. У Російський корпус вступили багато членів ініціативної групи» [409, с. 356].

Підтвердження ми легко знаходимо навіть у газетах. Треба відмітити той факт, що свою діяльність колишні білі офіцери почали через декілька тижнів після того, як румуни зайняли місто, але стаття про це з'являється тільки через рік. Ось що сповіщає «Молва» 22 грудня 1942 р. в статті «Загальні збори офіцерів колишньої російської армії»: «20 грудня відбулися збори одеської групи військових чинів колишньої російської армії. Перші організаційні збори цієї групи відбулися минулого року 2 листопада під головуванням п Пустовойтова М.Л. 6 грудня 1941 р. в будівлі Міського театру 32 особи підписали проект статуту організації та дали присягу обіцянку боротися до кінця з жидо-комуністами. Начальником організації визнано пана Пустовойтова М. Л. У січні 1942 р., за дорученням маршала Антонеску, із групою представників к. офіцерів Імператорської Добровольчої армії познайомився полковник Іванеску. Нині до організації приймаються як військові чини к. російської армії, а й особи, за духом солідарні зі статутом

організації. На зборах після пана Батюшкова К. М. виступив капітан доктор Путіч – офіцер румунської армії. У своїй промові німецькою мовою він сказав: «Більшовики затоптали в бруд наш Хрест і нашу Віру. Але Хрест наш і Віра непереможні, і вони приведуть нас до перемоги!». На закінчення доктор Путіч привітав усіх присутніх із наступаючими святами Різдва Христового» [205, від 22.12.1942 р.].

«Товариство колишніх військових чинів російської армії» дійсно складалося з колишніх офіцерів і рядових імператорської армії та колишніх чинів усіляких антибільшовицьких армій, створених у період Громадянської війни. Щоб не насторожити румунів самим фактом створення подібної організації, вони спочатку заручилися підтримкою митрополита Віссаріона, зареєстрували комітет у справах благодійності та дамський комітет. Потім вони зібрали гроші, відкрили сирітський притулок і відновили церкву Св. Магдалини. Наступним напрямом їхньої роботи стала допомога радянським військовополоненим, серед яких вони стали проводити активну агітацію, запалюючи їх власовськими ідеями. Така діяльність легітимізувала їх в очах румунів. Потім вони створили військову частину і кілька своїх членів пов'язали із сигуранцею, щоб мати потрібну агентурну інформацію. Коли в місті стали з'являтися резиденти від російських закордонних емігрантських організацій, вони, звичайно ж, намагалися вийти на Пустовойтова та його товариство. Але при цьому всі емігрантські військові організації свідомо з нехтуванням ставилися до своїх колишніх побратимів, які прожили 20 років в СРСР, і тому стосунки були настороженими з обох сторін. Якщо спочатку на всіх, хто приїжджав із дальньої еміграції, дивилися з надією, то потім стало зрозуміло, що багато хто з представників РЗВС, а саме капітан К.О. Фосс (1898–1991) – учасник Білого руху, в еміграції один із творців та керівників контррозвідки РЗВС, та К.В. Савченко (1898-?) – емігрант, співробітник німецької морської розвідувальної команди по Чорному та Азовському морях), не тільки вербують собі молодь, а й активно співпрацюють із гестапо [368, с. 218–219]. Багатьом місцевим діячам бачилася нова Росія, без Гітлера і Сталіна,

а той самий «Російський охоронний корпус» повністю підпорядковувався німецькій владі і вимагав рекрутинг у ті російські частини на Балканах, які виконували завдання вермахту. Не знаходили вже симпатії і ідеї деяких представників закордонної еміграції про реставрацію російської монархії.

Головний штаб РОК був розташований у Белграді. Російський охоронний корпус (нім. Russisches Schutzkorps Serbien) – найчисельніше білоемігрантське формування на службі вермахту. Сформований він був із російських емігрантів та громадян СРСР. Воював проти югославських партизанів та Червоної армії на Балканах у 1944–1945 рр. У доповіді «Русский корпус: доклад к 10-летнему юбилею Русского корпуса», що була прочитана і видана в Нью-Йорку на зборах ветеранів корпусу, вказується, що в ньому служило 12 тис. осіб, зокрема набрані в Трансністрії [425]. Румуни не могли перешкоджати військовим розпорядженням німців, і вербування в місті йшло досить активно і легально.

Їхнє звернення в «Одесской газете» звучало так: «Російські люди! Настав час, коли волею фюрера великої Німеччини, за згодою з Королівським урядом братньої Румунії, нам надано право взяти збройну участь у боротьбі з більшовизмом. Вступайте в ряди російських військових з'єднань. Штаб формувань для Російського корпусу цим інформує всіх бажаючих вступити до корпусу, запис проводиться щодня з 8 до 12 години та з 14 до 17 год. у приміщенні штабу, вул. Короля Михайла I №23, на розі Дерibasівської. Усі довідки про порядок прийому та умови служби там же. Штаб формування» [207, від 16.11.1943 р.].

Ураховуючи, що одеська молодь опинилася між вибором – бути вивезеним на роботи до Німеччини, знову опинитися під радянською владою чи вступити на службу до російського військового підрозділу з можливою перспективою пересидіти на Балканах на доброму пайку та нескладній службі, то добровольці були. Їм малювали райдужні перспективи зустрічі з російською еміграцією в Югославії. І склад корпусу серйозно поповнився одеситами [228]. У статті «Русский Черноморский легион» 17 жовтня 1943 р. «Одесская газета»

сповіщала, що «14 жовтня 1943 р. виїхала на фронт третя партія російських добровольців, що долучилися до Російського чорноморського легіону» [207, від 17.10.1943 р.]. І подібних публікацій у місцевій пресі того часу знаходиться достатньо. Окремим джерелом інформації тут могли б стати матеріали Державного архіву Одеської області, де мали зберегтися списки одеських в'язнів, які виявили бажання вступити до російського корпусу німецької армії в Сербії [151]. Принаймні саме таку назву має ця архівна справа: «Списки ув'язнених, які висловили бажання вступити до російського корпусу німецької армії в Сербії. Списки місцевих мешканців і румунів, ув'язнених в Одеській центральній в'язниці, листування з Одеською центральною в'язницею про режим ув'язнених. 28 жовтня 1942 – 7 лютого 1944 року» [151]. Але чомусь в 400 аркушах справи, де більшість документів дійсно складають списки, саме цих прізвищ, які нас цікавлять, і кількості бажаючих вступити до Російського чорноморського легіону не збереглося.

Проте додаткові підтверджуючі матеріали знаходимо в доповідях німецької агентури відділу пропаганди «К»: «Разом зі штабом формування російських військ, що знаходиться на вулиці Короля Михайла I №23 розміщується і козачий відділ, який очолює полковник Тарасенко. Цей відділ проводить набір у свої частини із числа евакуйованого населення території Кубані, Дону та Терека. Разом із відібраними добровольцями-козаками вони увозять і родини в райони Шепетівки. Із числа жителів Трансністрії і Румунії вони вербування не роблять. Комітет працює з уповноваження райхсміністра Розенберга. На вулиці Великій Арнаутській в приміщенні кінотеатру знаходиться так званий Чорноморський легіон, який зараз передав свої функції російському штабу формування. Штаб формування російських військ має свої філії на території Трансністрії, також і в місті Тирасполі і в Бендерах» [105, арк. 14].

Але потім з усіма, хто погодився на таку форму співпраці і намагався так покращити своє життя все склалося не так. М. Мануйлов згадує таке: «Згодом мені стало відомим, що офіцери-емігранти надали прийом підрадянським

добровольцям і чимало знущалися з вимушених добровольців, незважаючи на те, що ці добровольці становили бойові сили в тих випадках, коли корпусу доводилося мати справу з комуністами чи німцями. Були випадки, що молодь не витримувала знущання з боку старих офіцерів та бігла назад до Одеси» [392, с. 280].

Не склалися взаємини в «одеських білогвардійців» Пустовойтова і з представниками Російського загальновійськового союзу. Коли вони привезли з Болгарії звернення великого князя Володимира Кириловича, воно отримало відгук лише серед літніх військових царської формації. Прогресивна та молода частина одеського Товариства колишніх військових чинів російської армії, та й сам їхній керівник М.Пустовойтов схилилися до ідей «противника реакції та реставрації» генерала Власова. Тому коли до Одеси почали доходити чутки про початок формування власовських військових частин, вони активно включилися до цієї роботи [208, від 03.03.1943 р.]. Було відкрито збір коштів та створено «Фонд визволення». М. Мануйлов пише, що «першого дня на поточний рахунок надійшло 40000 марок. Румуни злякалися та розпорядилися закрити поточний рахунок» [353, с. 181]. Але вербування у власовські частини вони вели, особливо, на фінальному етапі окупації, коли самі німці і румуни перестали чинити перешкоди, тому що гостро вже потребували будь-якого «гарматного м'яса». Місцева преса долучилася до процесу виправдування «добровольців» із поясненнями, чому їхній вибір ні в якому разі не є зрадою. Добровольцям пояснювалося, що формально-юридичний акт «зради Батьківщині» насправді не є таким тому, що добровольці «не зраджували своєму народу ... не зраджували нікому своєї Батьківщини ... Зрадники – це вони, сталінська згряя катів» [205, від 07.04.1944 р.].

Недовіра населення до окупаційних газет і інших засобів інформації призводила до того, що чутки перемагали власовських агітаторів. У рапорті агента «Дубініна» від 13.11.1944 р. знаходимо таке: «В існування Російської визвольної армії ніхто (я говорив з багатьма) не вірить. Щодо Власова говорять найбезглуздіші речі: одні взагалі заперечують його існування, інші

говорять, що він втік до червоних, треті – що він несправжній Власов (німець, що знає російську мову), а справжній Власов убитий і т.ін.» [105, арк. 11].

По тому, як на це реагувала російськомовна окупаційна преса, ми можемо відчувати ставлення офіційної влади до цих процесів. От наприклад таке: «Російський чорноморський легіон. 14 жовтня 1943 р. виїхала на фронт третя партія російських добровольців, що вступили до Російського чорноморського легіону. Перед відправленням добровольців вітав начальник одеської групи військових чинів російської армії М.Л. Пустовойтов, який побажав усім добровольцям чесно нести російський солдатський обов'язок задля боротьби з більшовизмом, відновлення національної Росії у союзі з братньою Румунією і великою Німеччиною. О. Леонід Лупанов своїм Георгіївським наперсним хрестом благословив усіх, хто їхав, і побажав їм бути не лише солдатами, а й чесними синами св. православної церкви. На вокзалі від імені групи добровольців проводжав А. М. Вирубов. Потяг відійшов під крики ура та вигуки «Хай живе національна Росія та її великі союзники Румунія і Німеччина» [207, від 17.10.1943 р.].

Зрозуміло, що німці теж не сильно довіряли власовцям і їхнє ставлення до всіх цих підрозділів було дуже нестабільним. Тим не менш, на останньому етапі війни вони робили все, щоб відстрочити катастрофу. Навіть далекий від політики викладач одеської консерваторії В. Швець запам'ятав таке: «22.12.1943 р. Німці замість Власова тепер підняли пропаганду довкола якогось двічі орденоносця льотчика Броніслава Антелевського. Він, нібито, звернувся до червоноармійців із твердженням, що з полоненими німці чудово поводяться. Так, насправді, хай би подивилися на босих або в дерев'яних колодках замість взуття, побитих гумовими палицями радянських полонених!» [291].

Ось ще одна документальна фіксація, тільки вже відносин колаборантів із німецьким командуванням в Одесі, після того, як влада в січні 1944 р. перейшла від румунів до німців: «На прийомі в командувача військ. Командувач німецькими військами між Дністром і Бугом пан генерал Аулеб

прийняв 26 лютого 1944 р. начальника групи військових чинів Російської армії Н.Л. Пустовойтова і начальника штабу групи К.М. Батюшкова. Розмова з керівниками групи тривала протягом години і мала дуже теплий характер. Пан генерал Аулеб цікавився минулою та подальшою діяльністю групи та висловив упевненість, що російські полки, у яких служили члени групи, відродяться знову, і Нова Європа зі звільненою від більшовизму Росією заживе в дружній, союзній творчості благополучно та щасливо. На останок зустрічі з Пустовойтовим і Батюшковим, пан генерал Аулеб передав у розпорядження начальника групи дві тисячі марок на невідкладні потреби організації» [207, від 03.03.1944 р.].

Зрозуміло, що на початку березня, коли до звільнення Одеси залишалось трохи більше місяця, німці вже робили все, щоб якомога більше колаборантів переходили до активних антирадянських дій. У першу чергу їх цікавили будь-які можливості набору нових солдатів. При цьому матеріали агентури говорять про погане ставлення до рекрутів цієї категорії з боку німців, зокрема в доповіді німецького агента відділу «К» Спартова від 10.03.1944 р. зафіксовано: «Добровольці з числа евакуйованих (запис проводився в м. Миколаїв) скаржилися, що в Одеському таборі (у школі №30) їх тримали в закритому приміщенні, не видавали води, а на ніч установили в приміщенні параші. «Під час запису, - кажуть вони, - нам сказали багато хороших і теплих слів, а насправді поводяться, як із заарештованими» [105, арк. 102].

Саме населення міста теж негативно ставилося до «добровольців». В усних спогадах старих одеситів, у доповідях німецької агентури часто можна натрапити на такі факти: «Коли російський чоловік у формі німецького солдата з'являється в місцях скупчення населення (базар, кінотеатр тощо) на нього з натовпу починають лунати вигуки «зрадник» і т.ін.» [105, арк. 12]. Одесит Віктор Ерак розповідав про такий епізод: у їхньому дворі була невелика казарма, у якій по черзі стояли спочатку румунський підрозділ, потім німецький і наприкінці добровольці-власовці. «Багато жінок жили з румунами,

німцями, а от власовців жодна не підпустила до себе. Казали їм: «Наші чоловіки воюють, а ви зрадники» [196].

Важливим було і національне питання серед тих, хто розглядав військову співпрацю як можливий варіант покращити або змінити свою долю. Наприклад в агентурному рапорті Спартова «Про настрої» від 02.11.1943 р. читаємо: «Ідея організації Російського корпусу непопулярна серед місцевого населення. Кажуть, якщо організовується окремий російський корпус, відповідно власовська армія не існує, бо навіщо такий паралелізм. По-друге, в ім'я чого означений корпус буде боротися? Якщо в ім'я відновлення Росії (хоча б і нової), тоді треба вимагати від румунів залишити Одесу. Якщо не в ім'я відновлення Росії, – тоді він не російський. Місцеве населення вагається зі своєю національною належністю. Українське населення вважає, що російський корпус орієнтується на «росіян», таким чином українцям немає необхідності записуватися до нього. В Одеській області (Трансністрія) лише 110 тис. росіян, 90% українців, решта румуни, молдавани. Виходить, що російський корпус може розглядати свій початковий контингент росіян в 110 тис. Крім того, пропагандистська робота навколо формування корпусу майже не ведеться. Формування корпусу приречене на провал» [105, арк. 17].

Цікавим і майже не вивченим є блок питань про співпрацю одеситів як агентів різноманітних румунських та німецьких спецслужб. Немає сумніву, що коли мова заходить про цей спосіб вижити, то тут треба ретельно розбиратися, що саме примусило людину йти на активну співпрацю як агента, «сексота» (таємного співробітника) або легального співробітника Сигуранци, Спеціальної розвідувальної служби (Serviciul Special de Informații) (SSI) або гестапо чи німецької контррозвідки. Коли ми працюємо з кримінальними справами зрадників зі складу одеських диверсійно-розвідувальних та підпільних груп радянського формування: з групи Кузнецова-Калюшина Молукало М.З. [81], із загону Молодцова (Бадаєва) Морозовського П.Л. [84], Білоусова А.А. [83], Янке-Глушко А.Ф. [86], Яськова С.П. [87], агентурна справа «Вовки» [88]. Це доводять і матеріали розслідування причин загибелі

всієї диверсійно-розвідувальної групи Кузнецова-Калошина, де з 32 бійців – штатних співробітників НКВС, четверо пішли на співпрацю з румунами [53]. У загоні Молодцова (Бадаєва) – найбільшому підпільному підрозділі Одеси – зі 134 встановлених на сьогодні прізвищ партизанів-підпільників, 13 після арешту співпрацювали з румунськими спецслужбами [214]. Зведену інформацію з матеріалами розслідувань по цьому ж загону ми знаходимо в Галузевому державному архіві СБУ [39]. Великий обсяг подібних документів із такими ж епізодами об'єднати можна під умовною назвою «Одеський підпільний обком» [37; 98–100] та румунські архівні фонди [178], у них ми теж знаходимо десятки фактів співпраці з окупантами.

Комплексне вивчення всіх цих архівних томів доводить, що головною причиною такої поведінки стає бажання вижити після арешту. Зрозуміло, що всім, хто брав активну участь у підпіллі, а потім опинявся в тюрмі під катуваннями або загрозою катування і смерті, залишалось тільки два варіанти для розгляду: або смерть, або співпраця. Тож ми бачимо сотні випадків, коли громадяни обирали другий варіант, ставали зрадниками і йшли на співпрацю з окупантами. Тут крім того, що традиційно така особа отримує стандартну юридичну і громадську оцінку «зрада Батьківщині», ми часто ставимо безумовно тавро «Зрада», бо додається категоричний моральний осуд зради друзями, колегами, соратниками. Завжди це має більшу негативну конотацію, ніж коли йдеться про ширші та абстрактні поняття.

Безумовно, бажанням допомагати румунам і отримувати за це матеріальні заохочення або безпеку ставали різноманітні мотиви: ненависть до радянської влади, користь і навіть особистий авантюризм. Важко давати оцінку в кожному окремому випадку, бо тут точно неможливо встановити реальні причини. Зрозуміло, що ті причини, які вони називають вже на допитах в НКДБ після війни і ми читаємо в протоколах допитів, не завжди є такими, які їх підштовхували в 1941–1944 рр.

Матеріалів для дослідження сьогодні вистачає. Так у доповіді начальника політуправління ЧФ генерал-майора Філаретова за матеріалами «Темних

доповідей II загону відділення пропаганди «К» в м. Одеса військових сил Німеччини» ми знаходимо таке: «Свідчення про особовий склад інформаторів почерпнуті з різних матеріалів, що здобуті мною в Одесі (частково з діловодства відділення пропаганди, частково з донесень самих інформаторів). Інформатори носили німецьку назву «Hilfswillige», скорочено «HiWi», що в перекладі на російську є буквально «вільнодопомагаючі». Ці «вільнодопомагаючі» підписували свої інформації «доповіді» під псевдонімами, наприклад, Негорев під прізвищем Наумов, Данилов під прізвищем Каневський і т.ін., і були, як це видно з їхніх доносів і матеріалів, людьми доволі кваліфікованими й освіченими, наприклад інформатор А. Поплюйко був доцентом.

До списку керівників та найбільш активних інформаторів треба віднести: старшого лейтенанта РВА Гурського, Спартова, Наумова (Негорєва), Савченка, Поплюйка.

Усі «вільнодопомагаючі» носили при собі посвідчення II загону відділення пропаганди «К», у якому вказано, що ця особа, яка мешкає там то, працює в органах німецької військової пропаганди» [105, арк. 4]. Далі в наступному списку вказано 42 прізвища, серед яких наприклад: «Данилов (Даневський) Геннадій. Евакуйований в Одесу із Сімферополя, де працював кореспондентом редакції газети «Голос Крима», отримуючи 460 марок жалування. Одеська адреса: вул. Базарна, 78; Бондаренко – художник; Кланін Олександр, народився 09.03.1903 р. в Латвії, шофер, одружений, має двох дітей; Тарасенко Тамара, народилася 26.04.1928 р. в м. Мелітополь, незаміжня, перекладачка, зріст – 1,57, тендітна, очі світло-сірі. Мати Акуліна Тарасенко мешкає в Одесі, вул.Базарна, 80. Приведена командуванням німецьких військ в Трансністрії до присяги на вірність Гітлеру в січні 1944 р. ...» [105, арк. 5–8] і т.ін.

Потребує більш широкого формату дослідження культурного колабораціонізму, а саме співпраця з окупантами співробітників місцевих газет, театрів, музеїв тощо. Дослідник теми культурного колабораціонізму В.

Горобець чітко сформулював масштаб використання такої стратегії для виживання: «З огляду на особливо жорстокий характер окупаційного режиму для населення України питання, колаборувати в економічній або ж культурній сфері чи не колаборувати, не виникало. Життєва стратегія полягала в тому, щоб вижити. Формула співпраці лише збільшувала шанси на виживання» [268, с. 102].

Спробуємо розібратися з такими культурними явищами, як преса, театр, музична творчість і т.ін., де чітко видна наявність саме місцевого елемента і рівень їх взаємодії з окупантами.

Почнемо з преси. Однією з поширених форм культурного колабораціонізму була діяльність окупаційної преси в Трансністрії. Чимало газет і журналів так чи інакше допомогли румунам та німцям у справі дезорієнтації, деморалізації й прямого обману місцевого населення. Ми не будемо глибоко аналізувати зміст матеріалів, які виходили в місцевих газетах та журналах. Зрозуміло, що майже на 100% він був лояльний до нової влади, бо інакше ніхто не дозволив би виходити засобу масової інформації на окупованій території. Офіційна преса (тобто та, що видавалася під контролем окупаційної влади на території Трансністрії) не могла не бути колаборантською, інакше її просто не існувало б. Нас не цікавлять німецькі та румунські газети, які завозилися в Одесу ззовні – там не працювали місцеві кадри (постанова губернатора Алексяну та фінансової дирекції №1961 від 2 травня 1943 р. дозволяла розповсюдження на території Трансністрії 47-ми румунських та німецьких видань – від горезвісної «Фелькішер Беобахтер» (нім. *Velkischer Beobachter*)), «Франкфуртер Цайтунг» (нім. *Frankfurter Zeitung*) та «Дойче І», до румунських «Епіграма» та «Газета спортурилор» (рум. *Gazeta Sporturilor*)) [205, від 15.05.1943 р.]. Але ми спробуємо через кількість російськомовних видань, їх періодичність, прізвища авторів зрозуміти, наскільки багато місцевих погодилися активно співпрацювати, заробляти, реалізовувати свої творчі здібності у сфері пропаганди.

Як уже було написано в підрозділі 1.2, на території Трансністрії виходило не менше 20 газет та журналів російською мовою, з яких 19 видавалося в Одесі. За кількістю найменувань і накладками газет Одеса у 1941–1944 рр. була найбільшим центром видання газет російською на окупованих Німеччиною та її союзниками територіях [270, с. 68].

Першою, уже 26 жовтня 1941 р., з'явилася російськомовна «Одесская газета» – офіційний орган Одеського муніципалітету [207, від 18.06.1942 р.]. Спочатку вона виходила двічі на тиждень, потім кількість випусків за тиждень збільшилась до шести. З 100-го номера вона почала виходити щоденно. Кількість сторінок коливалася в межах від 2 до 6, при стандартному обсязі 4 сторінки. Останній випуск датований 23 березня 1944 р. Тиражі досягали майже 100 тис. примірників [207, від 27.09.1942 р.]. Редакція газети розміщувалася на вул. Пушкінській, 32. Спочатку редактором «Одесской газеты» був М. Бялковський, а 1942 р. його змінив С. Д. Думитрашко. Крім «Одесской газеты» він організував випуск таких видань, як газети «Мир», «Неделя», «Смех». Відомо, що до 1935 р. С. Думитрашко був учителем російської і молдавської мов, співробітником наукового комітету Молдавії в Тирасполі, у 1935 р. репресований органами НКВС. Після звільнення працював в Одесі на різних підприємствах міста, а після приходу румунів почав працювати в газеті. У квітні 1944 р. він пішов із румунами [46]. При перегляді примірників цієї газети знаходимо такі прізвища журналістів: С.Кузнецов, Шихматов, Горин, І.Чорнян, А.Лебединський, Набок-Василькова, регулярні театральні рецензії Петра Єршова.

Офіційним друкованим органом губернаторства була щоденна газета «Молва» [207, від 13.04.1943 р.]. У цій газеті обов'язково публікувалися накази та постанови загального характеру губернаторства румунською, німецькою та російською мовами. Після цього вони вважалися доведеними до відома всього населення Трансністрії. «Молва» виходила з 1942 по 1944 роки. Тираж досягав 100 тис. примірників [517, с. 213]. Редакція була поруч із «Одесской газетой», там же, на Пушкінській, 32. Відповідальним редактором була К. Балас – дочка

царського генерала, розстріляного в Громадянську війну. Тоді ж більшовиками було вбито її чоловіка. Сама вона у 1920 р. емігрувала до Бессарабії, де видавала газету з аналогічною назвою [46]. Головним редактором став особистий друг губернатора Алексяну Марк Миколайович Бялковський, емігрант, до революції – один із провідних співробітників «Нового времени» (Петроград), учень відомого журналіста Суворіна. Найбільш активним автором цієї газети був Євген Борисевич – колишній співробітник обкому комсомолу, який друкувався під псевдонімом «Адамов» [205]. За його підписом регулярно виходили статті антибільшовицького змісту. Карикатуристом у цій газеті працював ще один одесит – Володимир Стоматі. Його малюнки теж у першу чергу були сатирою на радянський лад та більшовицьке керівництво [205]. Одним із найпомітніших співробітників газети був Анатолій Масленников, колишній радянський журналіст і драматург, комуніст, який утік до Одеси з німецької зони окупації.

Газета «Одесса». Редактор Георгій Пислару – шеф пропаганди Одеси. Виходила раз на чотири, потім один раз на три дні і, нарешті, з травня 1942 р. – щодня. Редакція була на вул. Короля Михая I, 23 (нині вул. Преображенська, на розі вул. Садової). Вартість газети – 15 пф. У газеті «Одесса» ключовим співробітником був колишній комсомольський активіст О. Жданович.

А ще «Литературная газета» (редактор С. Кузнецов); газета «Смех» (головний редактор С.Єремчук); «Неделя» (головний редактор В.Григор'єв, В. Гаврилов з №7, Є.Адамов з №9), газета «Мир» (головний редактор С. Урбачов, а з жовтня 1942 р. – Є. Адамов). Скрізь ми бачимо російські або українські прізвища.

Про останнє видання «Мир» треба згадати окремо, бо на відміну від усіх попередніх, це була україномовна газета. Ініціатива її видання виходила від ОУНівців Одеси. Вони змогли переконати заступника редактора «Одесской газеты» Івана Паламарчука написати декларацію про необхідність видання газети українською мовою, пояснюючи тим, що «на території Трансністрії мешкає 80% українців, культура яких у радянських умовах утискалася». Далі

Паламарчук зміг переконати редактора «Одессы» підтримати цю ідею. Але вже після виходу першого номера «Миру», друкарню було закрито, а сам Паламарчук, викликаний до кабінету Пислару та був побитий румунами. Цю інформацію ми знаємо із протоколів допиту керівника однієї з ОУНівських груп Одеси Святослава Караванського [88]. А. Даллін теж указує, що наприкінці 1943 – початку 1944 рр. румунська поліція декілька разів заарештовувала журналіста І. Паламарчука (редактор «Української газети») з обвинуваченнями в антирумунській агітації [516].

Примірників журналів збереглося небагато, декілька є в Одеському архіві і декілька у колекціонерів, тому про авторів і зміст ілюстрованого літературно-художнього журналу «Колокол» ми знаємо з матеріалів архівно-слідчої справи літератора Лук'янова Б.А. [72]. Так у першому номері журналу були надруковані вірші поета Ореста Номикоса, невидані рукописи Вікентія Войханського, повість Н. Молчанова «В їжачих рукавицях» та ін. Перші три номери журналу виходили під редакцією самого письменника Б. Лук'янова. А з другого номера він почав друкувати свій роман «Гибель нетленного» – про долю інтелігенції Петербургу. У журналі «Колокол» було надруковано повісті П. Першина «Кремлівський Чингісхан», О. Номикоса «Кати», «Хто вбив Леніна» А. Крафта, «Затонула таємниця» Н. Тараканова. Фактичним господарем і організатором журналу був Григорій Яницький, який до війни працював на залізниці, а 1 квітня 1942 р. разом з Л.Є. Тишкіним-Підгорним отримав дозвіл на видання журналу. У журналі працювали виключно місцеві кадри: Георгій Арендар – секретар редакції (він же ж спробував випустити сатиричний «Веселий Колокол»), Ілля Колієнко – редактор відділу публікацій, Володимир Яницький – комерційний директор, Сергій Болле – компаньйон господаря.

Доля їх склалася по-різному. Прозаїк П. Першин пішов за румунами і в 45-річному віці, побоюючись арешту, покінчив із собою в містечку Ліблінг [437, с. 212]. У липні 1944 р. всі видавці журналу, хто залишився в Одесі, були заарештовані та згідно з матеріалами кримінальної справи обвинувачені в

злочинах, що передбачені ст.ст. 54¹, 54¹⁰ ч. 2, 54¹¹ КК УРСР. По цій справі проходили «як пособники німецько-фашистських загарбників»: письменник, редактор «Колокола» Борис Лук'янов, «а також Болле, Тішкин-Підгорний, Крафт Анатолій, Молчанов Микола, Тараканов Микола Всеволодович, Номикос Орест, Першин Петро, Яницький Володимир» [437, с. 215–216]. Суд виніс вирок за яким Яницький та Лук'янов отримали 10 років позбавлення волі та 5 років поразки у правах з конфіскацією майна; Арендар – 8 років. Через 50 років, у травні 1994 р., Г. Яницький, Г. Арендар та Б. Лук'янов були реабілітовані згідно із Законом України від 17 квітня 1991 р.

На прикладах дослідження діяльності медіа можна встановити, що більшість із тих, хто в них працював, становили місцеві кадри. Вони знаходили можливість так заробляти собі на життя, реалізовували свої творчі здібності та демонструвати своє ставлення до більшовицької влади. Ураховуючи, що радянська влада сприймала такий спосіб співпраці з окупантами, виключно як роботу на пропаганду і давала оцінку їй як абсолютно злочинній, більшість авторів, редакторів, журналістів були покарані відразу, як вони потрапили до радянських каральних органів.

Цікавим способом отримати гроші і догодити окупантам була участь у літературно-пропагандистських конкурсах. Так на сторінках «Молви» ми знаходимо підсумки «Антикомуністичного конкурсу», який проводився за ініціативою губернатора Г.Алексяну та субдирекції пропаганди дирекції культури по трьох категоріях: 1) спогади з часів радянського режиму, 2) історія більшовицьких звірств, 3) критика ідеології марксизму та ленінізму. Серед учасників ми бачимо С. Кузнецова з роботою «Сонце встає із Заходу», П. Першина «Сонце – це життя» та Є. Недзельську «В країні жахів та несподіванок», Н. Яблоновського «17 місяців у тюрмі НКВС», Н. Яволовську «Із силуетів минулого», В.К. Соковніна з роботою «24 роки під ігом більшовизму». Переможці отримали достатньо великі кошти: за перше місце – 1000 РККС, за друге – 500 і за третє – 200 РККС [205, від 15.04.1943 р.].

У серпні 1943 р. інститутом антикомуністичних досліджень і пропаганди разом із субдирекцією пропаганди було оголошено і проведено конкурс плакатів пропагандистського характеру серед художників та креслярів Одеси. Макети плакатів мали бути представлені на такі теми: паралель між комуністичним режимом і румунським життєвим укладом; сім'я: у радянському понятті та в дійсному румунському житті; радянське антихристиянство та християнська благодійність за румунського режиму; зміни, що відбулися у житті Трансністрії при румунській адміністрації; знищення та жахи більшовиків у порівнянні з відновлювальною діяльністю, здійсненою губернаторством Трансністрії; власність: поняття радянської держави та історичний зміст декрету № 9, виданого маршалом Антонеску; чорний ворон НКВС та гуманність румунського правосуддя; турбота маршала Антонеску та губернатора Алексяну про населення між Дністром та Бугом (контакт із народом, їхня популярність); підтримка населенням Трансністрії румунської армії; праця в соціальній концепції СРСР і за вільного режиму народів нової Європи.

Учасники конкурсу могли представляти макети й на інші теми пропагандистського характеру, крім зазначених. Премії за найвдаліші роботи теж були встановлені доволі серйозні - від 200 до 1000 марок [208, від 06.08.1943 р.].

У згаданому Інституті антикомуністичних досліджень і пропаганди, що був відкритий в Одесі 16 травня 1943 р., теж бачимо чималу кількість місцевих кадрів. Фактично це був лекторій при Одеському університеті. Членом правління інституту, який узяв на себе основний вантаж організаційної роботи, був професор М. О. Яблоновський, генеральним секретарем університету був Мойсєєв. Відкривав його вітальним словом ректор Одеського університету професор Часовников. «На відкритті були присутні: проректори університету проф. Миколаї та проф. Шеттле, декан історико-філологічного факультету проф. Лазурський, декан факультету точних наук проф. Потапенко, заступник міського голови проф. Заєвлошин. Доповідали проф. П. Єршов на тему «Нова

Італія», а 14 липня 1943 р. – доцент Сербський із доповіддю на тему «Творчість Єсеніна» [205, від 18.05.1943 р.].

Що було з ними всіма далі, ми знаходимо у спогадах Тверського: «У травні 1942 р. в Одесі також було відкрито Інститут антикомуністичних досліджень. У справі цього Інституту після окупації органами сталінської держбезпеки було заарештовано низку знаменитих вчених-професорів: директора Одеської консерваторії, доктора астрономічних наук К.Д. Покровського, професора Б. Н. Варнеке, Н. А. Соколова, С. Ф. Белодєда та ін. К.Д. Покровський помер від тортур у лікарні №1 УНКВС по Київській області, інші отримали по 10 років ГУЛАГу. Професор Одеської консерваторії Віктор Олексійович Селявін помер 10 травня 1945 р. від інфаркту під час допиту в органах держбезпеки» [443].

Якщо ми вже згадали одеську професуру, то є сенс з'ясувати, як відбувалося співпраця у сфері освіти і скільки місцевих мешканців там знайшли собі спосіб співіснування з окупаційною владою.

За часів окупації в Одесі функціонували і дитячі садочки, і школи, і середні та вищі заклади освіти. Кількість персоналу, який у них працював, можемо встановити. Румунська середня освіта була розрахована на 12 років і складалася з трьох шкіл (ступенів): перші 4 роки – школа примар, тобто початкова освіта для всіх; наступні 4 роки – гімназія, неповна середня освіта та, нарешті, останні 4 роки – ліцей, повна середня освіта [207, від 08.11.1942 р.]. За румунськими джерелами за першу зиму (1941-1942 рр.) було відновлено 49 початкових шкіл з 830-ма класами в них, де отримали місця 551 вчитель і навчалося 9072 учні [207, від 22.08.1941 р.]. Наприкінці літа 1942 р. румуни провели повний перепис дітей Одеси і зобов'язали батьків віддати дітей до шкіл. Це відразу вплинуло на кількість учнів.

Ще одна цифра, яка збігається з попередньою вже за 1942-1943 навчальний рік: «Згідно з доповіддю Шкільного відділу, навчальний 1942 рік розпочався 10 жовтня. Цього року в місті функціонувало 50 шкіл із 13198 учнями віком від 8 до 13 років. У школах працювало 550 осіб педагогічного

персоналу. Учні забезпечувалися гарячими сніданками за зниженими цінами, а найбідніші отримували їх безкоштовно» [207, від 16.10.1943 р.].

Ми не знаходимо фактів покарання вчителів за те, що вони працювали в школах у період окупації. А робота у вищій школі радянськими органами сприймалася не так спокійно. Ми знаходимо багато випадків суворого покарання тих, хто працював в одеських закладах вищої освіти у 1941–1944 рр. Ось декілька таких прізвищ: Потапенко Георгій Йосипович – в період окупації був деканом фізико-математичного факультету, потім проректором Одеського університету. Поїхав з румунами. У 1946 р. був засуджений на 10 лет ВТТ. Вийшов у 1954 р. Реабілітований у 1995 р. [64]; Соколов Микола Опанасович, професор Одеського університету, філолог. Засуджений 1944 р. на 10 років ВТТ. Помер у таборі у 1953 р. [79]; Покровський Костянтин Доримедонтович, професор Одеського університету, директор обсерваторії в період окупації. Заарештований в 1944 р. Помер у тюрмі №1 УНКВС Київської області в 1944 р. Реабілітований; Варнеке Борис Васильович, професор Одеського університету. Заарештований 10.05.1944 р. Помер в тюремній лікарні 31.07.1944 р. Реабілітований посмертно; Білодід Сергій Федорович, викладач Інституту інженерів мукомельної промисловості. Заарештований в 1944 р. Вирок – 10 років із конфіскацією майна. Реабілітований у 1991 р.; Лазурський Володимир Федорович, професор, декан історико-філологічного факультету Одеського університету. Заарештований 10.05.1944 р. Звільнений «враховуючи поганий стан здоров'я та престарілий вік» 24.09.1944 р. [71] Помер на волі 01.05.1947 р.; Чернятинський Микола Миколайович - ректор Одеської консерваторії, головний диригент Оперного театру. Був заарештований у Кишиневі у квітні 1945 р. 21 червня 1945 р. засуджений на 10 років ВТТ. Після смерті Сталіна потрапив під амністію, повернувся до своєї диригентської роботи в Кишиневі, де й помер 1961 р. Посмертно його було повністю реабілітовано [76]; Часовников Павло Георгійович, великий хірург, ректор Одеського університету в період окупації. Він так після війни описував на допитах своє призначення: «5 грудня 1941 року він отримав від губернатора

Алексяну листа: «Пане професоре П. Г. Часовников! Маю честь повідомити Вам, що ухвалою маршала І. Антонеску №5118/941 призначається на посаду ректора Університету». До цього Часовников додавав, що цьому «чиновнику, що прийшов, я заявив, що займатися адміністративною роботою у великих масштабах мені важко. Але наступного дня мене викликав губернатор Алексяну та підтвердив, що я не маю права відмовлятися від призначення та не виконати наказ. Потім я зібрав у будівлі університету решту професорів і викладачів і оголосив про наказ Антонеску».

Відпрацювавши всю окупацію на ректорській посаді, Часовников виїхав 10 березня 1944 р. до Румунії, «щоб організувати прийом 250 викладачів, що записалися в евакуацію». Антонеску обіцяв професорам роботу в Бухарестському інституті. Певний час Часовников П.Г. працював там за своєю основною професією – мобілізованим хірургом. Потім, коли до Румунії зайшли радянські війська, він був заарештований і засуджений до 10 років ВТТ та 5 років поразки в правах. Навіщо хтось захотів вирок переглянути. Часовникова етапували до Одеси та оголосили новий вирок – 25 років позбавлення волі з конфіскацією майна (ст. 58¹ «а»). Помер професор Часовников у зоні 02.09.1954 р. у віці 77 років [70].

Це тільки частина того списку викладачів і професури, що були заарештовані після війни за співпрацю з окупантами.

Про якість університетської освіти нам важко говорити і це не є темою дослідження. Що стосується кількості викладачів і студентів, як важливий для нас показник, то тут у нагоді будуть цитати зі статті-звіту «Одесской газеты» до другої річниці роботи під румунською владою: «6 грудня 1941 р. паном губернатором Трансністрії професором Алексяну було підписано декрет про відкриття Одеського університету. 16 лютого виповнюється два роки з того часу, як в Одеському університеті розпочалися регулярні заняття – спочатку на медичному, політехнічному та агрономічному факультетах, а з 1 жовтня 1942 р. і на юридичному, історико-філологічному факультетах та на факультеті точних наук. Тоді ж було відкрито фармацевтичне відділення при медичному

факультеті. На початок першого навчального року в університеті нараховувалося 819 студентів. До другої річниці кількість студентів зросла до 2089 осіб. За два роки в університеті відбулося кілька випусків. На медичному факультеті отримали дипломи лікарів 50 осіб, з політехнікуму зі званням інженерів вийшло 47 осіб та з агрономічного факультету – 15 осіб. Історико-філологічний факультет закінчило 15 осіб, і факультет точних наук – 22 особи. Штат службовців Одеського університету складається із 1401 особи. У кадрах викладацького персоналу числиться 67 професорів, 102 доценти та 191 асистент» [207, від 16.02.1944 р.].

Якщо все, що стосувалося преси та пропаганди підтягнуло до себе декілька десятків місцевих мешканців, вища освіта – декілька сотень, то співпраця у сфері культури, це ще більша кількість осіб із числа місцевого населення, які в такий спосіб шукали можливість заробляти собі на життя. Культурне обслуговування румунських та німецьких вояків і чиновників не тільки гарантувало безпеку, а було вигідне й матеріально. Фактично музиканти, артисти заробляли, розважаючи окупантів і місцеве населення.

А розваг вистачало. В Одесі в 1943 р. працювало 17 кінотеатрів, а в румунській пресі вказувалося, що видані дозволи для 20-ти [207, від 15.09.1942 р.]. Для порівняння до війни в Одесі працювало 15 кінотеатрів [351, с. 54].

Як стверджує І.Піддубний, театральне життя в умовах Другої світової війни не зупинилося ні в одному європейському місті [407]. Одеса практично не відрізнялася від подібних культурних столиць Європи. Тому театральні сезони були насиченими і різноманітними. Навіть для сучасних дослідників історії театру список театрів та їхній репертуар того часу виглядає солідно. Театральні анонси в газетах, спогади одеситів та архівні матеріали дозволяють скласти повний список міських театрів (пам'ятаємо, що не всі вони почали працювати з початку 1942 р. і не всі працювали до весни 1944 р., але всі згадуються в анонсах вистав та газетних афішах у різні місяці окупації): Театр опери та балету, Театр російської драми та комедії (Театр Вронського), Театр камерної оперети «Гротеск», Театр музичної комедії та драми («Бомонд»),

Український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, «Інтимний театр», Театр «Ельдорадо», Сучасний театр, театр Оглядів, дитячий театр «Юність», Національний румунський театр, Ляльковий театр [207, від 12.06.1943 р.].

Це майже удвічі більше ніж було до війни. Треба пам'ятати, що основні склади одеських театрів евакуювалися 1941 р., а хтось з акторів опинився на фронті. Нові трупи були зібрані з тих, хто залишився в місті, або формувалися «зірками», які прибули з еміграції. Оскільки вистави (крім класичних оперних постановок) йшли російською та українською мовами (тільки у національному театрі – румунською), то основними глядачами були одесити. Але грошей на квитки в них було небагато (завжди були важливіші та нагальніші витрати). Лише невелика категорія «нових бізнесменів» ставала тією частиною публіки, яку ми назвали б завсідниками театральних залів. У румунів гроші були, але мова п'єс була для них чужою. Ось такою була атмосфера навколо театального мистецтва періоду окупації – найчастіше з посередніми акторами і безгрошовою публікою.

Одеса сто років славилася своїми театрами, концертними майданчиками та музичними виконавцями. Не дивно, що артисти з інших українських міст почали переїжджати до Одеси та знаходили собі місця в нових театральних трупах. На одеських сценах з'явилися артисти з окупованих Києва, Харкова, Дніпропетровська, Кіровограда. Їм здавалося, що тут вони зможуть артистичною працею заробити на хліб. Румунська влада давала більше можливостей для творчої реалізації, ніж їхні союзники німці. Головне, економічно під румунами було вигідніше працювати. І багатьом на певний час це вдалося.

Загальну картинку театального життя в окупації дає у своїх спогадах Є.Тверський. Вона достатньо чітка, тож процитуємо: «Не єдиним хлібом жила людина в Одесі. З'явилися й видовища. У всьому блиску було відновлено Одеську міську оперу. Її директором був призначений добре відомий старим одеситам тенор Селявін (за більшовиків він отримував крихітну пенсію, маючи напівголодне існування). Слава про оперу перекинулася за Дністер.

Багато румунів та німців приїжджали до Одеси, щоб послухати опери «Борис Годунов», «Євгеній Онегін», подивитися балети «Лебедине озеро», «Спляча красуня» та ін. Також, як університет, було відновлено Одеську консерваторію, директором якої було призначено відому співачку Лідію Липківську (колишня співачка Маріїнської імператорської опери). Відомий російський артист емігрант Василь Вронський відкрив «Театр російської драми та комедії», місцевий оперетковий актор Анчаров – «Російську оперету». Група колишніх радянських акторів, які переїхали з Києва, відкрила «Романтичний театр». Культурна секція губернатора створила «Дитячий театр», його очолила Р. Раневська з Мюнхена (нині живе у Бразилії). А Петро Лещенко відкрив ресторан-кабаре, де сам і виступав» [453].

Пізніше їхнє бажання вижити і прогнати ближніх буде названо колабораціонізмом і служінням окупантам, і багато з них зазнають репресій. Забігаючи вперед, можна поверхово перерахувати тих, хто був покараний після війни лише за те, що залишився у своїй творчій професії і під час окупації працював на сцені: Є.М. Оніпко, художній керівник театру «Музичній комедії та драми», рік провів під слідством, засуджений на 8 років, але потім виправданий [73]; М.І. Друзюк, головний адміністратор Оперного театру та співвласник театру «Бомонд» – 10 років ВТТ (не повернувся) [74]; Г.М. Фоменко, композитор, диригент Оперного театру та викладач консерваторії. 10 років ВТТ. Помер у таборі [75]; М.М. Чернятинський, головний диригент Оперного театру та ректор консерваторії. 21 червня 1945 р. засуджений на 10 років ВТТ. Після смерті Сталіна потрапив під амністію [76]; Б.В. Верецький, актор. Свого часу був причетний до «білого руху» і не дуже любив радянську владу. Отримав 7 років ВТТ, помер у таборі [77]; В. Вронський, актор та художній керівник Театру драми та комедії. Засуджений до 10 років. Помер у колонії 1952 р. [78]; А.І. Терехов, головний балетмейстер Оперного театру. 10 років ВТТ з конфіскацією майна. Звільнився у 1957 р. [69]; М.П. Савченко, прем'єр Оперного театру. Було звільнено з-під слідства в

1944 р. після особистого втручання Хрущова [68]; відомий співак Петро Лещенко та його дружина, артистка Віра Білоусова [67].

Це далеко не повний перелік. Усі перелічені пізніше, через десятки років, були виправдані і реабілітовані. А ще додаймо до цього списку прізвища маже 20 балерин та солісток Оперного театру, які не тільки працювали в театрі, а ще жили з румунськими офіцерами і поїхали за ними до Румунії в 1944 р. Вони всі теж потрапили під післявоєнне слідство та покарання НКДБ. Але більш докладно ми це розглянемо в підрозділі 3.4.

Професор В. Горобець зазначає: «Однією з головних причин виникнення колаборації серед інтелігенції була нацистська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв національної самосвідомості. Інтелігенція опинилася перед альтернативою співпраці з новою владою і фізичною смертю від голоду, хвороб, репресій. Вирішальну роль у виборі непростого рішення відіграли аполітичні настрої, спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни, а результатом стало пристосуванство щодо окупаційного режиму. Загалом, окрім антикомунізму, не було жодної ідеологічної платформи для масштабного колабораціонізму представників культури, освіти, церкви з нацистами» [268, с. 101].

Більшість людей ставала перед звичайною альтернативою: вижити або померти, не маючи ніяких засобів існування. Тож вони намагалися зберегти майно, відновити роботу, створити бізнес, нагодувати близьких, контактуючи і співпрацюючи з окупантами. Таке пристосування до нових умов можна вважати найбільш поширеним і природним. Але при цьому були й окремі категорії тих, хто шукав активної співпраці з новими господарями і намагався їм догодити, наражаючи на небезпеку власних співвітчизників.

3.2. Спротив населення окупаційній румунській владі

При тому, що про історію одеського підпілля написані десятки книг, і в місті є десятки пам'ятників і меморіальних дошок, присвячених учасникам опору, до цих пір залишається низька серйозних питань. Причини такої

«дослідницької недоробки» повністю зрозумілі: тема підпільної боротьби за радянських часів могла подаватися виключно однобоко: «Усі наші – це герої, а проти них з усіх боків – вороги». У радянській літературі навіть румуни якось випали з книг, а партизани в Одесі частіше боролися з «фашистами».

Головний документ, на який спиралися дослідники партизанського руху на Одещині, з'явився 26 жовтня 1972 р., коли Одеським обкомом КПУ було розглянуто «Загальний звіт про діяльність партійного підпілля і партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни в Одеській області». Цей цікавий документ із такою довгою назвою був складений ще 27 лютого 1970 р. Важко встановити, якими кабінетами він блукав два з половиною роки, але пленум Одеського обкому його все-таки розглянув і в той же час прийняв постанову №42/18. «Звіт про діяльність підпілля та партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни в Одеській області затвердити. ... У науково-публікаційній роботі посилатися виключно на цей фонд» [99]. У цій архівній справі на 220 аркушах викладено звіт про партизанську і підпільну діяльність в Одеській області в роки Великої Вітчизняної війни. Сучасні дослідження дають можливість установити, що цей звіт був далеко не повний. Були факти, про які офіційно було дозволено говорити в ті роки, але окремо існували документи, про які в тому звіті не було ані слова. Останні були засекречені навіть від самих партійних чиновників в архівах КДБ і МВС, а деякі просто не вкладалися в рамки тодішньої ідеології, і про них вважали за краще забути. Так, наприклад, наші партійні ідеологи забули про попередній такий же комплексний звіт. Той самий, який в цих же кабінетах затверджувався щойно після війни – постанова бюро Одеського обкому КП(б)У від 09.10.1945 р. [98].

Тепер з'явилася можливість покласти ці дві справи поруч і порівняти. У них майже ідентичні назви, але вони дуже сильно відрізнялися і за своїм обсягом, і за своїм змістом.

Перше, на що слід звернути увагу, – це абсолютно різні цифри. (Додаток В)

Не з'ясованим залишається питання, чим відрізнялася «підпільно-більшовицька організація» від «підпільно-патріотичної групи». Імовірно до перших входили члени КП(б)У, а другі створювалися за участю безпартійних. Але це поки не є предметом дослідження. Дивує стрімке «зростання показників» – за 24 повоєнні роки кількість цих «підпільно-диверсійних груп» зросла у вісім разів, а підпільно-антифашистських груп стало в декілька разів більше.

У цілком таємній доповідній записці на ім'я міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Савченка «Про агентурно-оперативну роботу серед комуністів, що мешкали на окупованій території» вказано, що станом на 15 травня 1946 р. до Одеського обкому КП(б)У надали звіти про проведення підривної роботи в тилу противника 6 партизанських загонів та 22 підпільних партизанських та диверсійних груп, із яких були залишені в 1941 р. із завданням на окупованій території для проведення підривної роботи: 2 партизанські загони та 1 підпільна група. Стихійно з'явилося в період окупації міста Одеса 4 партизанські загони, 21 партизанська та диверсійна група [34, арк.199].

Цікавим є ще такий факт: у звіті 1970 р., що зберігався в закритому на той час архівному фонді, олівцем хтось акуратно проставив позначки: над цифрою «2565» написано «більше 3-х тис.», «1743» виправлено на «1800» і, нарешті, тієї рукою підводиться сума: «Усього: понад 5 тисяч» [98, арк.217]. Хто залишив ці додаткові статистичні дані в затвердженому звіті, невідомо. У цьому ж звіті дивним чином кудись абсолютно зникає цифра втрат серед партизанів і підпільників. Якщо, у звіті 1946 р. ця цифра є: «Загибло в боях із німецько-румунськими загарбниками і розстріляно фашистською владою в період підпільної діяльності 368 осіб» [98]. Пізніше про це вже не згадують.

Втрати партизан і підпільників Одеси та їхні прізвища в розгорнутому переліку ми знаходимо вже в Книзі пам'яті України (Одеська область, Т.9.). Згідно із цим списком в Одеській області їх загинуло 1398 осіб [312, с.283]. Із

цього списку можна виділити тих, хто загинув та похований безпосередньо в місті – це прізвища 312 партизан і підпільників, знищених в Одесі за весь період окупації. До цього слід додати також членів нещодавно знайденої групи Кузнєцова-Калошина – 33 особи. Разом – 345. За підрахунками дослідника Л.Н.Суховає на території Одеси ним було встановлено місця поховання 376 підпільників та партизанів, зокрема 53 безіменні, а до того 185 осіб, чії прізвища відомі, втрачені та потребують подальших пошукових та архівних робіт [451, с.35].

Залишається питання: скільки ж насправді було партизанських і підпільних груп в окупованій Одесі та скільки підпільників входило до них? Спроба виявити основні напрямки підпільних згрупвань дає дідстави стверджувати, що вони часто були стуативними і недовготривалими [227].

Ось обидва списки загонів і груп Одеси й найближчих околиць. З оригінальних списків прибрані ті групи, які існували без зв'язку з міським підпіллям, а тому не вкладаються в тему дослідження. Тому їхня кількість не відповідає таблиці, наведеній вище, де були цифри всієї Одеської області.

Список зі звіту від 9 жовтня 1945 р.:

- 1) партизанський загін Молодцова В.А. (17 осіб живих і 35 загиблих);
- 2) партизанський загін ім. Сталіна, Іллічівський район (250 осіб);
- 3) партизанська група с. Усатове під керівництвом Сербулова К.М. (29 осіб);
- 4) партизанський загін Ленінського району Тимофєєва К.А. (60 осіб);
- 5) підпільна організація під керівництвом Молотова В.А. та Мосолова С.А. (58 осіб);
- 6) підпільна організація ім. Свердлова під керівництвом Щербакова Ф.П. (37 осіб);
- 7) партизанська група під керівництвом Лозінського С.Я. (17 осіб);
- 8) антифашистська група «Радянські патріоти» під керівництвом Стугарева (23 осіб);
- 9) антифашистська група під керівництвом Костякова Є.В. (10 осіб);

- 10) підпільно-диверсійна група під керівництвом Макушева І.С. (14 осіб);
- 11) партизанський загін Одеського (приміського) району (82 осіб);
- 12) комуністи, залишені обкомом і райкомами КП(б) у тилу ворога в Одеській області;
- 13) підпільно-диверсійна група під керівництвом Заливчого П.Д., що діяла в порту Одеси (15 осіб);
- 14) партизанська група під керівництвом Соколова (17.10.1947 р. рішення про визнання їх партизанською групою було скасовано);
- 15) антифашистська група під керівництвом Чернишова М.Г. (10 осіб) [99, арк. 18].

У цьому ж звіті перераховувалися керівники партизанських загонів, залишених в Одесі:

- 1) Солдатенко А.Ф., 1900 р.н., зав. рай. Ф.О. Фрунз. району (помер голодною смертю в катакомбах);
- 2) Жуков-Орлов Н.С. 1888 р.н., голова рай. ВЗГ (за кілька днів до окупації Одеси пішов у катакомби, доля невідома);
- 3) Піддубний І.М. (брав участь в обороні Одеси, доля невідома);
- 4) Рибчук (брав участь в обороні Одеси, доля невідома);
- 5) Мельник 1906 р.н. (розстріляний у 1942 р.).

(Усі зауваження, що взяті в дужки, були присутні в цьому звіті – *Прим. Авт.*)

Список зі звіту від 27 лютого 1970 р. [99, арк.221]:

- 1) Одеський підпільний обком КП(б) України (Петровський А.П., Сухарев С.С.);
- 2) диверсійно-розвідувальні загони, які діяли під керівництвом В.А. Молодцова (Бадаєва) (жовтень 1941 р. – червень 1942 р.);
- 3) підпільна організація під керівництвом Молотова В.А. та Мосолова С.А. (листопад 1941 р. – квітень 1944 р.);
- 4) підпільна група Литовченка В.І. (Одеський університет) (листопад 1941 р. – квітень 1944 р.);

- 5) підпільна група Трусова Г.С. (грудень 1941 р. – травень 1944 р.);
- 6) підпільна група Москвіна І.М., депо залізничної станції «Одеса-Порт», завод ім. Січневого повстання (грудень 1941 р. – квітень 1944 р.);
- 7) підпільна організація Зотова В.І. (СРЗ №2) (грудень 1941 р. – квітень 1944 р.);
- 8) підпільна група «Радянські патріоти» під керівництвом Стугарева М.Ф. (блок станція з-ду ЗЖР) (грудень 1941р. – квітень 1944 р.);
- 9) партизанський загін Іллічівського району м.Одеси (під керівництвом Дроздова С.І., Овчаренка Д.І.) (діяли в катакомбах із другої половини березня 1944 р.);
- 10) підпільна група Кудріна (завод Січневого повстання) (грудень 1941 р. – квітень 1943 р.);
- 11) підпільна організація ім. Свердлова під керівництвом Щербакова Ф.П. (грудень 1941 р. – квітень 1943 р.);
- 12) підпільна група А.А.Осадчого (грудень 1941 р. – травень 1942 р.);
- 13) підпільна група Латенка Т.Ф. і Нораїкса Г.К. (грудень 1941 р. – квітень 1944);
- 14) підпільна група Панової К.С. (грудень 1941 р. – травень 1943);
- 15) підпільна група Литкіної М.А. (травень 1942 р. – березень 1943);
- 16) підпільна група Штанькової М.А. (січень 1942 р. – березень 1943);
- 17) підпільно-диверсійна організація Філіппова В.В. (січень 1942 р. – квітень 1943);
- 18) підпільна група Нікітіної М.П. (січень 1942 р. – березень 1944);
- 19) підпільна група Лозинського С.Д. (січень 1942 р. – квітень 1944);
- 20) підпільна група Уточкіна А.В. (січень 1942 р. – квітень 1944);
- 21) підпільна група Клімова В.С. (лютий 1942 р. – квітень 1944);
- 22) підпільна група Буштедта С.П. (лютий 1942 р. – квітень 1944);
- 23) підпільна група Адарченко Б.К. (березень 1942 р. – квітень 1944);
- 24) підпільна група Суркова А.Н. (березень 1942 р. – квітень 1944);
- 25) підпільна група Ємельянова М.К. (квітень 1942 р. – квітень 1944);

26) підпільна організація і партизанський загін Ленінського району, який діяв у селищі Крива Балка (квітень 1942 р. – квітень 1944) (діяли в катакомбах із другої половини березня 1944 р.);

27) підпільна організація «За Батьківщину» під керівництвом Соловйова І.С. (квітень 1942 р. – квітень 1944 р.);

28) підпільна організація Калітченка Г.І. (квітень 1942 р. – квітень 1944 р.);

29) підпільна комсомольсько-молодіжна організація Кацапова Л.І., Мюллера В.О. і Якобсон О.П. (травень 1942 р. – квітень 1944);

30) підпільна група Письмиченка В.М. (червень 1942 р. – квітень 1944 р.);

31) підпільна група Барковського В.Л. (жовтень 1942 р. – березень 1943 р.);

32) партизанська група Сербулова К.М. і Голубенка Н.Д. (діяли в катакомбах з лютого – березня 1944 р.);

33) підпільна група Веккера А.Т. (листопад 1942 р. – листопад 1943 р.);

34) підпільна група Іванова (грудень 1942 р. – березень 1943 р.);

35) підпільна група Чернюка А.К., Кондагури В.В. і Васильківського А.А. (грудень 1942 р. – квітень 1944 р.);

36) підпільна група Тупчій Н.Г. (січень 1943 р. – квітень 1944 р.);

37) підпільна група Борисенка А.Я. (січень 1943 р. – квітень 1943 р.);

38) підпільна група Риженкова А.Є. (січень 1943 р. – квітень 1944 р.);

39) підпільна група Пузиря І.Т. (січень 1943 р. – березень 1944 р.);

40) підпільна група Гефта Н.А. (серпень 1943 р. – квітень 1944 р.);

41) підпільна група Гумперта Б.В. (листопад 1943 р. – квітень 1944 з березня 1944 року в катакомбах);

42) підпільна група Чернишова М.Г. (листопад 1943 р. – квітень 1944 р.);

43) парашутно-десантна група Авдєєва (Чорноморського) В.Д. 16.01.1944 р. десантувалися біля с. Йосипівка Фрунзівського району (10 осіб);

44) партизанський загін Ленінського селища Іллічівського району м.Одеси (січень 1944 р. – квітень 1944) (діяв у катакомбах із кінця березня 1944 р.);

45) Приміський підпільний райком партії (Лазарєв С.Ф., Крилевський Н.А., із 14 вересня 1941 р. пішли в катакомби);

46) підпільна група Гродзинського П.І., що діяла в Одеському Приміському районі.

Для розуміння періодизації важливо виділити етапи діяльності одеського підпілля [227]. Досвід вивчення цієї теми рекомендує розділити етапи формування та боротьби радянських диверсійних, підпільних груп та партизанських загонів в Одесі на чотири періоди.

1. Загони періоду оборони. Серпень – вересень 1941 р., в Одесі формувалися групи, які відправлялися в тили румунських військ для диверсійно-розвідувальної роботи. Список обліку у ГА СБУ дає нам перелік 18 таких загонів та груп [42, арк. 12]. Інший подібний список – тільки 7 груп із загальним складом 118 осіб [98, арк.13].

2. Загони, залишені в місті в момент евакуації Приморської армії. Усі вони діяли із 16 жовтня 1941 р. і майже повністю були ліквідовані до середини 1942 р.

3. Дрібні підпільні групи, діяльність яких простежується в 1942–1944 рр.

4. Загони, які зорганізувалися перед самим звільненням Одеси в кінці 1943 р. – на початку 1944 р. Це найбільша за кількістю категорія.

Подібний розподіл дозволяє правильно розуміти специфіку організації та особливості діяльності в кожен із періодів, щільність протидії ворога тощо, оскільки періоди ці дуже сильно відрізняються в силу різних об'єктивних причин. Крім того, треба сказати однозначно: ми фактично не можемо назвати жодного загону або групи, яка б активно діяла весь час, поки тривала окупація – уціліти впродовж такого строку і вести активну роботу було нереально.

Якщо звичайним городянам достатньо було бути максимально непомітними, щоб просто вціліти і продовжувати відносно спокійно жити, то були категорії, які потрапляли під обов'язкову реєстрацію та особливий контроль. Це колишні військовослужбовці Червоної армії, співробітники

НКВС, євреї (більш докладно долю євреїв буде описано в підрозділі 3.3), а також комуністи та комсомольці.

Спочатку спробуємо з'ясувати, про яку кількість комуністів і комсомольців в Одесі може йти мова: «У липні 1941 р. в Одеській міській організації нараховувалось 21192 члени партії, а на фронт пішла лише частина з них (близько 12 тис.), що становило близько 55%. Решта як висококваліфіковані спеціалісти, були евакуйовані з підприємствами у глибокий тил, а значне число відсиджувались у тилу або просто втекли» [371, с. 215]. Ці дані підтверджуються списками на евакуацію з Одеси влітку – восени 1941 р., у яких фіксували видачу так званих «посадкових талонів» і дають нам цифру 12946 членів КП(б)У, які офіційно отримали дозвіл на виїзд із міста в тиллові райони СРСР [91, арк. 19].

Далі, перебираючи протоколи засідань партійних органів області і міста знаходимо таке: «Поряд з тим, що комуністи Одеської партійної організації деруться на фронтах Вітчизняної війни, знайшлися члени партії, які побоюючись за свою шкіру, учинили як зрадники – втекли з міста, кинувши свої обов'язки. На жовтень 1941 р. таких партноменклатурників, переважно керівників обласних, міських та районних установ і підприємств було 278» [94, арк. 4]. Іменні списки таких дезертирів ми знаходимо в протоколах засідань бюро Одеського міськкому КП(б)У, які зберігаються у фондах колишнього партійного архіву Одеси [90]. Підрахунок тих списків, що збереглися, дає цифру 169 осіб, які були виключені з партії саме за самовільне залишення міста. Таким чином, ми можемо говорити про декілька сотень комуністів, які самовільно втекли з Одеси ще в період оборони 1941 р., до того, як до міста увійшли румунські і німецькі війська. Це був їхній спосіб виживання, який вони використали ще до того, як місто зайняли нацисти.

Якщо нам треба зрозуміти, про яку кількість комуністів, які залишилися в місті йдеться, то тут уже треба порівняти радянські і румунські дані. У доповідній записці начальника управління НКДБ Одеської області Лебіна (із грифом «Цілком таємно») від 8 липня 1944 р. «Про причини низки провалів в

Одеському партійному підпіллі і агентурно-оперативної роботи з установами зрадників і провокаторів із числа колишніх учасників підпілля», що зберігається в галузевому архіві СБУ, ми знаходимо таке: «У жовтні місяці 1941 року в момент тимчасового відходу частин Червоної армії, за рішенням Одеського обкому КП(б) в місті Одеса була залишена мережа підпільних партійних організацій у складі: підпільного обкому партії, 6 підпільних РК КП(б)У, 32 первинні підпільні організації та низки невеличких партизанських і диверсійних груп, загальною кількістю до 300 комуністів. Крім учасників партійного підпілля в м. Одеса залишалося до 2000 комуністів і значна кількість комсомольців, які не евакуювалися в тил Радянського Союзу з різних причин» [37, арк. 64–65]. Тобто всього близько 2300 комуністів.

А за румунською реєстрацією, у лютому 1942 р. в Одесі знаходилося 1399 чоловіків – членів ВКП (б) та 544 жінки-комуністки [175]. Таким чином, з 2000 одеських комуністів, що «не евакуювалися з різних причин», 1943 пройшли офіційну румунську реєстрацію і стали на облік. Це майже 100%, якщо ми віднімемо тих 300, хто відразу був включений в підпільну мережу і фактично не міг заявити окупантам про свою партійну належність зі зрозумілих причин. (Додаток Г).

Кількість комсомольців, які залишилися в окупованій Одесі, у радянських джерелах знайти не вдалося. А румуни нарахували всього 377 осіб, які пройшли реєстрацію на початку 1942 р. (101 чоловік та 276 жінок) [117, арк. 16]. Виходячи із цієї достатньо невеликої цифри, ми можемо зробити висновки, що кількість дівчат природно переважає над хлопцями, тому що більшість чоловіків-комсомольців у цьому віці мали бути в армії. Крім того, не всі поспішали реєструватися в румунів як комсомольці. Про це свідчить і те, що румуни у своїх інструкціях і в 1943 р. вимагали повторної і більш ретельної реєстрації комсомольців [117, арк. 5]. (Додаток Д).

Детальний огляд дії окупаційної влади щодо цих категорій зроблено автором у декількох публікаціях [223, 225, 227]. Наголосимо, що безумовно, комсомольці та комуністи викликати особливий інтерес і румуни відразу

намагалися встановити за ними контроль. Перший документ із цього приводу, що з'явився вже в кінці третього тижня окупації, мав такий зміст: «Оголошення військового командування. Усі члени та кандидати комуністичної партії, які в триденний строк із дня опублікування цього оголошення добровільно з'являться в районні префектури поліції, розглядатимуться як люди, які помилялися у своїх політичних поглядах і розчарувалися в ідеї комунізму. Їм гарантується життя та свобода. Члени та кандидати комуністичної партії, які ухилилися від явки, згідно із цим оголошенням, будуть уважатися ворогами та у випадку їх виявлення, будуть заарештовані та віддані військово-польовому суду. Та ж міра покарання загрожує тим квартирогосподарям, керуючим будинками і двірникам, які приховують у себе комуністів, які не з'явилися за цим оголошенням» [207, від 08.11.1941 р.].

Треба звернути увагу, до кого звертаються в кінці цього оголошення, – квартирогосподарі, керуючи будинками і двірники. Ці категорії достатньо швидко стануть на допомогу новій владі. Румуни апелювали до нелюбові саме цих громадян до комуністичної влади і експлуатували банальне їхнє бажання існувати в спокої. Крім того, з'явилася ціла низка наказів, де саме двірники і старости домів під загрозою покарання мали вказувати на мешканців із таких категорій. Професор М. Михайлуца так сформулював це: «Запобігаючи тероризму й диверсіям із боку комуністів, воєнна влада міста залякувала населення Одеси, і особливо люмпенізовану його частку (двірників, прибиральниць тощо) тим, що за переховування комуністів та приховування інформації про них покарання буде аналогічним зазначеним заходам» [371, с. 214].

Про реєстрацію комсомольців був виданий окремий наказ № 11, відповідно до якого всі жителі Трансністрії, які брали участь у колишніх організаціях комсомолу, зобов'язані з'явитися в адресні столи, а в селах – до сільських управлінь в 10-денний строк із дня опублікування цього наказу та заявити про свою участь у вищевказаних організаціях. Із цією метою адресні

столи та сільські управління готували реєстр, до якого були записані всі особи вищевказаної категорії разом з особистими даними. Особам, які заявили у законний строк про свою участь у комсомольських організаціях, було видано відповідні довідки, а на документи, що засвідчують їхню особу, - накладені спеціальні візи. Усі особи, які знали про існування колишніх комсомольців, зобов'язані у місячний строк заявити про це поліцейським чи жандармським органам. Особи, які не заявили про себе у зазначений строк, каратимуться тюремним ув'язненням від 3 до 10 років, а ті, що не донесли на таких і якщо буде доведено, що вони знали про належність цих осіб до комсомольської організації, каратимуться тюремним ув'язненням строком від 1 до 10 років. [155].

Крім того, усі дії румунських спецслужб відносно комуністів і комсомольців були регламентовані великою інструкцією, де з усіма подробицями вказувалося, яким чином здійснювати контроль за цими громадянами. У цій інструкції вони стоять поруч з «агентами НКВС, партизанами, військовими, міліціонерами, євреями» [117, арк. 2].

У спогадах ми знаходимо, що відбувалося з комуністами відразу після того, як про них дізнавалися окупанти. Ось один епізод зі спогадів Ю.В. Климова: «У будинок завітав румунський офіцер. Із ним з'явилися два солдати. ... Він говорив досить непогано російською. Установивши, що перед ним Голен С.В., перевірів документи, запитав, де його партійний квиток. Усе стало зрозуміло: його видала та сама баба... Солдати стали робити обшук. Усе це скінчилося тим, що Семена Вікентійовича під конвоєм солдатів і цього офіцера відвели до поліції. ... Уранці Феня Іванівна, приготувавши вузлик із їжею, яка була в хаті, вирушила до поліції. Повернулася у другій половині дня, сказавши, що передачу прийняли, але побачення не дозволили. Наступного дня я поїхав із Ф.І. до воріт Одеської в'язниці. Незабаром у Ф.І. прийняли передачу, попередньо запитавши прізвище та ім'я заарештованого. Про в'язнів розповідали найнеймовірніші та найжахливіші історії. Не годують, бракує води та повітря. Камери переповнені битком. Сморід і нечистоти душать

людей. Темно й холодно. Заїдають воші. Крадуть один в одного їжу та речі. На допитах жорстоко б'ють. Багатьох розстрілюють у тюремному дворі...» [197].

Доноси були тотальним явищем. Завжди знаходився хтось, хто «інформував» сігуранцу чи поліцію про колегу чи сусіда комуніста, який не зареєструвався. Тому багато з них вважали, що сам факт реєстрації виводить їх у легальний стан і дає шанс залишитися на свободі, хай і під наглядом нових господарів міста. Зрозуміло, що сам факт реєстрації призводив до серйозних обмежень особистих прав для кожного одесита з партійним квитком. Їм важче було влаштуватися на будь-яку роботу, вони були обмежені у пересуванні, вони повинні були щотижня приходити в поліцейські дільниці на перевірку, їх заарештовували в першу чергу, якщо потрібні були заручники, і т.ін. От як це підтверджують спогади Є. Тверського: «На особливому становищі у Трансністрії перебували більшовики. Пересічні члени ВКП(б) не мали права на роботу в губернаторських та міських підприємствах, крім того, вони щотижня мали з'являтися до поліцейської дільниці для продовження візи на право проживання в даній місцевості. Активні члени ВКП(б) відбували ув'язнення від початку окупації. Але влітку 1943 р. вони були зібрані на Куликовому полі, і при величезних зборах публіки командувач Одеським військовим округом генерал Георгіу відпустив їх на волю з напутнім словом, у якому закликав їх відмовитися від комуністичної доктрини і почати нове чесне життя» [453]. Складається враження, що влітку 1943 р. румуни достатньо розслабилися і не відчували загрози від одеситів. Фронт був далеко, з літа 1942 р. не було жодних проявів партизанської чи диверсійної діяльності, знищені майже всі євреї, місто жило спокійним тиловим життям. Хоча сама згадана амністія була тільки краплею в морі, бо у в'язницях залишалися сотні комуністів. Списки цих ув'язнених зберігає архівний фонд румунських документів Одеської тюрми № Р-2350 [150; 151].

Найбільш поширеною стратегією виживання для комуніста і комсомольця було перетворитися на звичайного, непомітного мешканця міста. Але деякі йшли далі, намагаючись догодити окупантам. Так цікаві випадки описує

професор М. Михайлуца про те, як група одеських комуністів в 1943 р. після публікації у переддень Великодня в газеті «Молва» (№117 від 24 квітня 1943 р.) привітального звернення до населення й особливо до колишніх комуністів митрополита Віссаріона, подали відповідь у «пафосно-релігійному» стилі: «З одного боку, не можна відкидати ідеологізованої мотивації людей, які намагалися виявити своє щире ставлення до відродження давньої християнської Великодньої традиції хоч і з румунським підтекстом, з іншого, відчуваємо засудження радянських порядків і, що особливо важливо зазначити, багаторічне приховане дотримання комуністами православних традицій в умовах войовничого безбожництва» [371, с. 216]. І таких групових випадків публічного підлещування до митрополита Віссаріона М.Михайлуца у своєму дослідженні наводить декілька.

Із тих цифр, що ми бачимо на початку цього розділу, можна зробити висновок, що майже 100 % комуністів, які з різних причин опинилися в зоні окупації, не бачили можливості приховати свою належність до КП(б)У, не вірили в те, що це не стане відомо новій владі, а тому обирали шлях реєстрації і існування в легальній площині. Тільки ті комуністи та комсомольці, які відразу були залучені до підпільного руху, не пішли за запропонованим румунами алгоритмом легалізованого існування. Чи треба це списати на недовіру до власних сусідів або колег, чи це звичка виконувати всі вказівки будь-якої влади, важко встановити. Як правило, комуністи першими потрапляли під масові арешти, коли румуни робили показові акції і застосовували інститут заручників. Комуністи отримували суворіші вирoki, ніж решта громадян, бо сам факт належності до комуністичної партії румунами сприймався як обтяжуюча обставина. Але, як ми бачимо, майже ніхто не будував стратегію виживання, обираючи існування на нелегальному становищі або не виконуючи румунські накази. Ми знову переконуємося, що в умовах міста людина, яку знають за попередньою біографією, майже не може існувати нелегально без серйозної спеціальної підготовки і потужної зовнішньої підтримки. Так належність до підпілля, з одного боку, несла

додаткові ризики, з іншого – соратники могли забезпечити комуніста новими документами, іншим житлом (щоб не жити там, де вас кожен знав із довоєнних часів), матеріальними засобами. Зрозуміло, що дуже небагато людей готові обирати такий ризикований спосіб виживання.

3.3. «Єврейська катастрофа» в окупованій Одесі (1941–1942 рр.)

Голокост не можна віднести до маловивчених тем періоду Другої світової війни. Кількість жертв, основні етапи «остаточного вирішення єврейського питання», місця масових страт, організація таборів смерті – ці та багато інших питань знайшли своїх дослідників і досить глибоко вивчені. Однак при цьому загальна картина долі радянських євреїв на теренах колишнього Радянського Союзу, які опинилися під час Другої світової війни під німецькою чи румунською окупацією, зводиться до спрощеної схеми.

1. Прихід ворожої армії.
2. Реєстрація всього єврейського населення.
3. Організація гетто або масові арешти та концентрація євреїв у будь-якому відокремленому місці.
4. Акції зі знищення чи транспортування до таборів смерті.

Іноді для окремих міст додаються епізоди погромів або масових хаотичних убивств у перші кілька днів окупації. Загальна картина тотального знищення євреїв малюється, як довгі колони нещасних жінок, людей похилого віку і дітей, які покійно крокують на смерть. Покійність та фатальне прийняття неминучого в цій стереотипній схемі пригнічує та дивує одночасно. І народжує низку питань.

1. Якою мірою цей шаблон є правильний та безальтернативний? Зрештою, ми маємо факти про сотні і навіть тисячі випадків порятунку.

2. Наскільки євреям можна було дозволити собі «рухатися проти течії»? Яка частота таких сценаріїв та які фактори впливали на можливість їх реалізації? За яких обставин вони склалися?

3. Які групові стратегії виживання були використані євреями і наскільки ефективними вони виявилися?

З одного боку, ми змушені визнати, що організація процесу знищення, низка наказів та сам алгоритм дій окупаційної влади створював умови, що всі євреї так чи інакше опинялися в колонах чи транспорті. Це ставало нормою, якій фактично не можна було опиратися. Накази окупантів залишали небагатий вибір: іти в колоні або вб'ють. Про те, що наприкінці шляху все одно вб'ють, напевно ніхто не знав. Тому основна маса опинялася в цих колонах і йшла туди, куди вели. Але не можна думати, що сотні тисяч діятимуть одноманітно. Завжди будуть індивідууми чи окремі групи, які запропонують інший сценарій свого життя та соціальної поведінки.

Зібрати і систематизувати всі можливі варіанти досить складно з різних причин. Назвемо деякі: надто велика кількість історичного матеріалу; різні умови, у яких опинялися євреї; різна щільність єврейського населення, залежно від території; відмінності в наказах та розпорядженнях місцевої влади; ступінь особистої ініціативності катів.

Грунтовно питання геноцидних практик в Трансністрії детально вивили українські вчені І.Щупак, А. Уманський та А. Круглов, зокрема, вони знайшли своє відображення в їхній колективній монографії [495]. Тому в межах цього дослідження спробуємо відповісти на поставлені запитання, узявши для вивчення лише долю євреїв Одеси, яка в окупованому місті була вирішена наперед. Тут не було передбачено жодних інших варіантів, крім найстрашнішого. Однак подивимося на те, чи мали вони шанси вижити і чи була з їхнього боку спроба чинити опір, якщо не владі, то хоча б долі.

Дуже складно точно підрахувати, скільки всього євреїв було вбито румунами та німцями в Одесі під час окупації. Беззаперечних цифр дуже мало [214]. Румуни не завжди вели облік, найчастіше просто не вели. Тому доводиться вдаватися до деяких припущень. Спробуємо запропонувати кілька варіантів підрахунку. Формат наукового дослідження змушує таку трагічну тему звести до сухої статистики. Але це ті базові цифри, на які ми

спиратимемося, коли детально розбиратимемо всі етапи катастрофи одеських євреїв.

Отже, ми знаємо, що за останнім довоєнним переписом у 1939 р. в Одесі проживало 212625 євреїв (33,26%) [256]. Далі всі цифри розглядатимемо, ураховуючи, що приблизно третина з будь-якої категорії городян були євреями: покликані на фронт чоловіки, евакуйовані робітники заводів, городяни, що загинули при бомбардуваннях і т. ін. – у кожній із категорій третина була євреями.

I варіант підрахунку: До початку оборони Одеси все населення з біженцями із західних районів та гарнізоном становило 750 тис. осіб (дані обкому партії) [111]. Забираємо: 81 тис. – евакуйовані війська та поранені (ми не відносимо їх до постійного населення міста, але враховувати зобов'язані); 1707 загиблих від бомбардувань [96]; репресовано за цей період органами НКВС – 1416 осіб; 324 тис. мирних громадян було евакуйовано з міста. Разом отримуємо на 16.10.1941 р. (день відходу радянських військ) 341877 осіб у місті. Якщо третина з них євреї, то їх залишилося в окупації близько 114 тис. осіб.

II варіант. У січні 1942 р. румуни провели свій перепис населення Одеси. За їхніми даними, у місті проживало 272 378 осіб, з яких 33 885 – «неєвакуйовані євреї» [175] (маються на увазі не вивезені до місць знищення). Таким чином, неєврейське населення міста 238493 особи. Отже, 103384 євреї було в Одесі в день приходу румунів.

III варіант: 16 жовтня 1941 р. в місті було близько 350 тис. осіб. Перший радянський перепис травня-червня 1944 р. – 228882 особи в Одесі (без кількох передмість) [97]. Зникло 121 118 осіб. Жертв серед підпільників – 345 осіб [312]. За даними румунської поліції кількість інтернованих військовополонених та підозрілих елементів складала 2184 особи та 1210 осіб відповідно. Разом 117385 євреїв (хоча у всіх трьох вище перерахованих категоріях євреї теж були).

IV варіант. За румунською версією перепису 23.01.1942 – 01.02.1942 рр. включно з уцілілими в гетто на Слобідці 33885 євреїв. Додаємо до цього добре відомі нам жертви Шоа та інших масових акцій за жовтень-грудень 1941 р.: терор перших днів окупації – імовірно 2-3 тис.; акція в с. Дальник – 5 тис. осіб; масове знищення у Порохових складах – 23 тис.; реакція на теракт у комендатурі на вул. Енгельса – близько 5 тис. осіб, здебільшого євреї; угнано до табору смерті в с. Богданівка – 40 тис. або 48 тис. (у різних джерелах). Разом: 108–118 тис. вбитих одеських євреїв.

Скрізь у цих цифрах є й декілька десятків тисяч тих євреїв, які прийшли до міста у червні – серпні 1941 р. із західних та південних районів. Оскільки ми не маємо точних цифр цієї категорії, не можемо вивести остаточну статистику. Таким чином, всі 4 види підрахунку нам дають цифру від 103 тис. до 118 тис. убитих за 4 місяці (із жовтня 1941 р. до березня 1942 р.) одеських євреїв.

Улітку 1941 р. стратегічно, різниця ставлення до «єврейського питання» між німцями і румунами була лише в тому, що нацисти відразу планували знищувати радянських євреїв і розглядали депортацію та створення гетто як проміжний етап, а адміністрація Антонеску віддавала перевагу депортаціям, а не розстрілу. Але фінал у будь-якому окупаційному сценарії для євреїв мав бути однаковим. Усі три місяці боїв до взяття Одеси румунська армія активно накачувалася антисемітською пропагандою. У листівках, прокламаціях, газетних статтях та наказах звучали такі ж самі тези І. Антонеску, які ми знаходимо в його листі з одеського фронту 5 вересня 1941 р. заступнику голови ради міністрів М. Антонеску: «Солдати на фронті ризикують отримати поранення або навіть загинути через єврейських комісарів, які диявольською наполегливістю штовхають росіян ззаду револьвером до смерті. ... Усі євреї повинні бути вивезені до таборів, бажано до таборів Бессарабії, тому що звідти я штовхну їх у Трансністрію, як тільки вирішу поточні питання. Усі повинні зрозуміти, що ми боремося не зі слов'янами, а з євреями. Війна загалом і бої за Одесу, зокрема, довели, що Сатана – це євреї. Звідси й наші величезні втрати.

Якби не було єврейських комісарів, ми давно окупували б Одесу» [187]. Таких цитат можна навести безліч. Тому румунські солдати та офіцери у переважній своїй масі морально були готові вбивати й грабувати єврейське населення, переносячи на нього всі свої попередні воєнні неприємності.

Хаотичний терор перших годин і днів торкнувся своїм кривавим валом багатьох городян, але євреїв насамперед. Намагаючись надати своїм діям якоїсь законності та видимості порядку, 18 жовтня 1941 р. другий командир 10-ї піхотної дивізії генерал К. Трестіоряну видав наказ, що передбачає створення в Одесі гетто, розташованого на території в'язниці на Великій Фонтанській дорозі (нинішня Люстдорфська). Цей таємний наказ № 14.420 від 18 жовтня 1941 р. визначав організацію, розподіл та евакуацію євреїв з Одеси до створеного тимчасового табору гетто: «Преторська служба відкриє реєстр для всіх євреїв, інтернованих у таборі, повідомляючи командуванню дивізії щодня о 19 годині про чисельну ситуацію (чоловіки, жінки, діти, інтерновані у таборі)» [188].

Відповідно 18 жовтня 1941 р. розпочався процес збирання та інтернування євреїв Одеси в їхнє перше гетто. «Того ж дня претор 10-ї дивізії майор Т. Марконеску доповідав 4-й армії, що в гетто було інтерновано 1726 євреїв без їжі та одягу, що створило серйозні проблеми для влади. У наступні дні кількість інтернованих продовжувала безупинно зростати, тому 27 жовтня 1941 р. в гетто Одеси, за даними архівних документів, було інтерновано 16 258 євреїв, серед яких 6625 чоловіків, 7658 жінок і 1975 дітей» [399, с. 92].

У перші дні нова влада не мала чіткого порядку дій, тому простежується хаотичність і сумбур. Вони намагалися відокремити та зібрати ті категорії, які уявлялися їм небезпечними: військовополонені, дорослі чоловіки (насамперед з елементами військового одягу) та всі євреї. У місті спонтанно визначалися місця тимчасового зосередження євреїв. Туди ж приганяли виловлених військовополонених, усіх зібраних під час облав чоловіків. Зазвичай для цього спочатку вибиралися огорожені території з великими порожніми будинками: школи, фабрики, гуртожитки. А вже там починалася фільтрація та поділ на

категорії. Але одне завдання окупантів у ці дні вже стає стрижневим – вилучення та ізоляція всіх чоловіків: після цього, решта (старі, жінки та діти) не становитимуть серйозної загрози та не робитимуть бодай якихось спроб чинити опір.

Румуни та німці хаотично вбивали євреїв з перших днів, але спусковим гачком масового терору жовтня 1941 р. став підрив за допомогою радянського радіокерованого фугасу штабу румунської дивізії та комендатури на вул. Енгельса. Унаслідок цієї диверсії постраждали 135 військових (загинули 79, поранено – 43, пропало безвісти – 13) з них 128 румунів та 7 німців, включаючи командира 10-ї піхотної дивізії та коменданта Одеси, генерала Глогоджану [375, с. 93]. Відразу після першої звістки з Одеси про вибух Антонеску реагує телеграмою, наказавши «негайно повідомити про подробиці в міру їх надходження та про події в Одесі у військовому командуванні Одеси та Горуні. Крім того, необхідно вжити суворих репресивних заходів» [186].

Після цього наказу упродовж 23 жовтня було розстріляно та повішено декілька тисяч євреїв. Точну цифру встановити неможливо, бо румуни не вели ніякого обліку. Одеса стала, за свідченнями очевидців, містом шибениць та розстрільних стінок.

До цієї роботи включилися і німці. У місті в ті дні знаходилася айнзацкоманда 11б під командуванням штурбанфюрера СС Б. Мюллера. Із власної ініціативи вони прибули до в'язниці та домовилися з румунською адміністрацією про видачу їм 300 єврейських чоловіків, жінок та дітей. Потім жертви було відконвойовано до нинішнього парку Перемоги, де розстріляно пострілом у потилицю над одним із шурфів у катакомби. Скинуті в колодязь тіла були закидані ручними гранатами [428, с. 207].

24 та 25 жовтня було проведено ще дві масові акції, під час яких було вбито близько 30 тис. євреїв в Порохових (Артилерійських) складах та селі Дальник. У Дальнику було вбито близько 5 тис. євреїв. Спочатку румуни намагалися їх розстрілювати біля великого рову. Оскільки спосіб здався надто повільним, решту загнали до порожніх великих сараїв, обстріляли з кулеметів і

гвинтівок, потім закидали гранатами, облили бензином і спалили. Ще близько 25 тис. людей, які прийшли до Дальника за наказом, румуни вирішили відправити маршем до с. Богданівка Доманівського району. Марш смерті завершився для цих нещасних лише 10 листопада. Там була остання точка їхнього страшного шляху.

Другим місцем, яке назавжди увійшло чорною локацією в топоніміку міста, стали Порохові, або Артилерійські, склади.

24 жовтня 1941 р. до Одеси з Бухареста від військового кабінету маршала Антонеску телеграфом надійшов наказ № 563, у якому доля «бессарабців» була вирішена наперед («бессарабці» – біженці, які прийшли до Одеси з Бессарабії ще влітку 1941 р. Румуни вважали їх своїми колишніми підданими, тому що до 1940 р. ця територія належала Румунії, але за Пактом Молотова-Ріббентропа була анексована Сталіним, по зовсім свіжих радянських паспортах та відсутності одеської прописки): «1. Стратити всіх євреїв із Бессарабії, що втекли до Одеси. 2. Усіх осіб, які підпадають під положення наказу № 3161 (302858) від 23 жовтня 1941 року, зібрати в заміновану будівлю, яка вибухне. Це має відбутися у день похорону наших жертв. 3. Знищити цей наказ після його прочитання» [428, с. 424].

24 жовтня 1941 р. у Порохових складах було спалено 23 тис. осіб. Масові вбивства близько 50 тис. – 55 тис. осіб за два тижні жовтня продемонстрували румунам, що, при всій запопадливості та старанні, вони не в змозі рівно і спокійно виконати наказ Антонеску та позбавити Одесу від євреїв. Простіше кажучи, на той час вони не мали тих «професійних напрацювань і навичок», яких від них вимагав конвеєр геноциду. Тут їм на допомогу поспішили союзники. 31 жовтня 1941 р. командир айнзацкоманди 11б штурбанфюрер СС Б. Мюллер надав коменданту міста генералу Гінерару розгорнуту доповідну записку, у якій докладно розписав всю технологію реєстрації, контролю, порядку переселення до гетто та локалізації євреїв. Цей документ вражає своєю методичною, бухгалтерською скрупульозністю. Подальший перебіг подій дозволяє нам припустити, що румуни скористалися рекомендаціями СС

та застосували їх у роботі. У листопаді та грудні, у період тимчасового затишшя, вони видали низку наказів і поступово приготувалися до переселення всіх євреїв у гетто для подальшого транспортування їх до місця ліквідації: «1. Усі чоловіки єврейського походження, віком від 18 до 50 років зобов'язані протягом 48 годин з моменту опублікування цього наказу з'явитися до міської в'язниці (Великофонтанська дорога), маючи при собі найнеобхідніше для існування. Їхні сім'ї зобов'язані доставляти їм їжу до в'язниці. Ті, хто не підкоряється цьому наказу, і виявлені після закінчення зазначеного 48-годинного строку будуть розстріляні на місці. 2. Усі мешканці м. Одеса та його передмість зобов'язані повідомити відповідні поліцейські частини про кожного єврея вищевказаної категорії, який не виконав цього наказу. Особи, які переховують, а також знають про це і не повідомлять, караються смертною карою. 3. Установлення фактів порушення цього наказу доручається офіцерам військової та цивільної поліції» [207, від 08.11.1941 р.].

Далі йшла ціла низка наказів, які стосувалися всіх категорій євреїв без винятку, позбавляючи їх шансів на безпеку та життя. До розряду осіб єврейського походження окупаційна влада зараховувала:

1) усіх, хто має одного з предків за чоловічою чи жіночою лінією єврея. Сюди ж належать усі, хто сповідує єврейську релігію, а також євреї різних сект, євреї християни (православні, католики, протестанти), незалежно від того, коли вони перейшли до сповідання цих релігій, і нарешті ті євреї, які не сповідують жодної релігії;

2) єврейські жінки, які перебували або перебувають у шлюбі з особами будь-якого іншого віросповідання чи національності, незалежно від того, чи це шлюб завірений цивільною владою, церковними органами або будь-якими іншими органами, відповідно до місцевих законів.

Усі розпорядження, що стосувалися євреїв, мали обов'язкову силу не тільки для євреїв радянського підданства, а для всіх євреїв, незалежно від їхнього підданства. Розпорядження щодо осіб єврейського походження мали силу на всій окупованій території [207, від 20.11.1941 р.].

Остаточню долю євреїв Одеси було вирішено у грудні 1941 р. 11 грудня 1941 р. губернатор Алексіану зробив доповідь маршалу Антонеску про ситуацію в Трансністрії та Одесі, запропонувавши «радикальне» вирішення проблеми євреїв шляхом повної депортації з Трансністрії та Одеси. Від слів румуни відразу перейшли до справи. Алгоритм подальших дій румуни бачили простий: зібрати всіх в одному місці – районі Слобідки, а звідти вивести з Одеси до місць знищення – «евакуювати».

Уже 2 січня 1942 р. з'явився наказ №35: «1. Усі євреї, що перебувають у місті Одесі та її околицях, евакуюються із цього міста та поселяються у північній частині Очаківського повіту та південній частині Березівського повіту, у населених пунктах, установлених адміністрацією. 2. Євреї повинні ліквідувати своє майно тільки за допомогою контор, заснованих при поліцейських ділянках, та відповідно до встановлених правил. 3. Усе майно, що залишилося від євреїв, буде продано населенню з торгів. Гроші, отримані від цього продажу, будуть виплачені євреям. 4. Евакуйовані євреї повинні взяти із собою носимі речі, господарське приладдя та їжу. 5. У місцевості, куди їх помістять, євреї житимуть за свій рахунок. Вони можуть бути використані на будь-яку роботу для суспільної користі, на землеробських та індустріальних підприємствах або в професійних майстернях, з винагородою та їжею та утриманням. 6. Адміністративна та поліцейська влада в місцях поселень повинна забезпечити добре співжиття євреїв із місцевим населенням. 7. Евакуація євреїв розпочнеться 10 січня 1942 р. відповідно до плану, який буде встановлено. 8. Пан інспектор жандармів та префекти Одеського, Очаківського та Березівського повітів, а також пан префект Одеської поліції уповноважені виконувати цей наказ» [207, від 14.01.1942 р.]

За попередні кілька місяців майже всі євреї були враховані. Чоловіків заарештовано або вбито, таким чином можливість активного опору було усунуто. Цінності, рухоме та нерухоме майно якимось чином описано. Залишалося сконцентрувати всіх в одному районі, щоб звідти планомірно і без зайвих проблем вивести до місця знищення. Таким гетто – місцем зосередження –

було обрано Слобідку. Цей міський район був відокремлений від міста залізницею. Мости-віадуки стали воротами. Додатково сапери обнесли весь район огорожею з колючого дроту. Щоб уникнути будь-яких інцидентів на Слобідці, префект поліції підполковник М. Нікулеску надав резерв одеської тактичної групи (2-й піхотний полк), який використовувався в разі інцидентів у гетто під час перебування там євреїв. Нечисленному неєврейському населенню Слобідки пропонувалося потіснитися або ж переселитися до центру.

10 січня всіх євреїв погнали до Одеського гетто. Окупаційні накази не залишали євреям вибору, невиконання загрожувало смертю. В умовах постійних обшуків, зачисток та облав сховатись було майже неможливо. Навіть якщо була схованка, то хтось мав єврея там годувати, забезпечувати обігрів та інші побутові потреби. Усі чотири місяці до остаточного виселення євреїв із міста, коли румуни черговим своїм наказом призначали новий етап їх реєстрації або концентрації, головними їхніми помічниками ставали самі городяни. Не тільки двірники й коменданти будинків, яким це було наказано особливими розпорядженнями, а звичайні городяни, сусіди, знайомі і незнайомі поспішали допомогти румунам позбавити місто від євреїв. Більшість населення не виявляла співчуття і навіть навпаки – із задоволенням видавала сусідів-євреїв, щоб скоріше зайняти їхню кімнату або заволодіти їхнім майном. Дехто це робив заради можливості вислужитися перед новою владою, від особистої нищості та підлості, демонструючи свій антисемітизм, від боягузтва чи тупого завзяття. Безумовно, не всі поводитися так. Хтось ховав, ризикуючи життям своїм та близькими. Але таких було менше. Проте в жодному разі не можна забувати, що сотні одеситів, ризикуючи життям, рятували євреїв. Якщо зараз і можемо прочитати десятки свідчень в ізраїльському центрі «Яд Вашем» тих євреїв, які пройшли пекло і вижили, то тільки тому, що на тлі байдужості чи цинічної жадібності та мерзенного антисемітизму одних, знаходилися інші, хто ховав, годував, усиновлював, допомагав зробити нові документи, хрестив, лікував.

Називаючи варіанти стратегій виживання євреїв, насамперед ми знаходимо численні спроби сховатися від угону в гетто чи місця страт. Власне, основний обсяг відомих нам історій, написаних євреями після війни, це і є історії тих, хто зміг сховатися і не потрапити до загальної маси. Як правило, євреям це вдавалося лише за підтримки будь-кого зі знайомих і близьких неєвреїв, хто брав на себе ризик ховати, допомагати продовольством, надавати допомогу у виготовленні фальшивих документів. Навіть у румунських доповідях ми знаходимо згадки про те, що євреї намагалися ховатися від влади і не йти покійно на смерть: «Разом із сьогоднішньою (31 січня) евакуацією було евакуйовано загалом 16800 євреїв, перебувають у гетто та готові до евакуації ще 3 тис. осіб. Префектура поліції щодня проводить рейди як у місті, так і в околицях» (телефонограма префекта Одеського повіту, полковника М. Велческу губернатору Трансністрії, 31 січня 1942 р.) [116].

«Губернаторство Трансністрія повідомляє, що з 12.01.1942 до 11.02.1942 було евакуйовано з Одеси 30714 євреїв. Бюро з евакуації до гетто продовжують рейди у місті та околицях, продовжують операцію» [175].

«В останні 10 днів жандармами охорони гетто разом із жандармами 10-ї жандармської роти та співробітниками відділів перепису були проведені рейди з виявлення євреїв, знаходили євреїв, які ховалися на горищах. Результати були добрими. За останнього рейду, 12 лютого, нікого не знайдено. Оскільки в гетто вже немає євреїв, були вжиті такі заходи: було знято охорону по периметру гетто, залишено тільки: лікарні; будівля, де збираються спіймані та доставлені євреї з міста (практично нове гетто, у яке за потребою можуть поміститися 2000 осіб)» [116, арк. 68–69].

Однак залишається прийняти думку, що втеча як спосіб порятунку була неможливою. Просто тому, що бігти було нікуди. Так чи інакше єврей, який перебуває не в гетто або не в конвойованій колоні, уважався поза законом і підлягав арешту. І так у всій зоні окупації. Випадків практичного досягнення лінії фронту, перетину її та порятунку таким чином ми не знаходимо. Про активний масовий опір із боку євреїв не могло бути й мови. Однак ми

знаходимо єврейські прізвища в кількох підпільних та диверсійно-розвідувальних групах. Крім того, вдалося виявити унікальний епізод створення самостійної єврейської партизанської групи, яка була створена у січні 1942 р. Гіршем Фурманом. Декілька єврейських сімей та кілька їхніх знайомих пішли не в гетто, а спустилися в катакомби та організували озброєну підпільну групу. Об'єднавшись у березні 1942 р. з радянськими партизанами, вони змогли протриматися до кінця травня 1942 р. Лише блокада катакомб румунами та відсутність продовольства змусили їх вийти на поверхню, де вони були заарештовані та розстріляні.

Ще одним способом опору та масовим варіантом ухилення від запропонованого владою шаблону були знищення паспортів та особистих документів. Номери «Одесской газеты» [207] – головного друкованого органу муніципалітету – у листопаді–лютому 1942 р. дають можливість оцінити кількість таких спроб. На той час її четверта сторінка була віддана під комерційні й приватні оголошення. Так у кожному номері газети можна прочитати десятки, а іноді навіть більше сотні оголошень про втрату документів. Люди так намагалися здобути собі інші імена: у номері від 4 січня 1942 р. було 52 оголошення про втрату або крадіжку паспортів, десятки таких оголошень у кожному без винятку січневому номері, у № 30 – 48 таких оголошень, у № 34 від 31.01.1942 – 63 оголошення про втрату паспорта. А в газеті від 17.02.1942 р. – 192 оголошення, у номері від 24.02.1942 р. – 123 оголошення. Але з 13 березня 1942 р. такі оголошення вже не трапляються зовсім, чи лише одне-два на газету. А 19 березня – знову декілька десятків таких оголошень. Як ми розуміємо, такий прийом з заміною документів допоміг лише ліченим одиницям нещасних.

Поступово доповіді скорочувалися. 22 лютого вже повідомлялося, що «евакуація євреїв з Одеси в гетто Слобідка проводиться дуже повільно, тому що кількість євреїв, що залишилися, дуже невелика, і вони ховаються. З гетто Слобідка у бік Березівки 22 лютого був відправлений один конвой із 210 євреїв. Після цього транспортування залізницею Одеса-Березівка було

припинено до завершення ремонту дороги. Зараз в Одесі перебувають близько 1900 євреїв у в'язниці та 200 у гетто» [188].

На 10 квітня 1942 р. в Одесі, за румунськими звітами, залишалось: 155 євреїв-в'язнів у в'язниці та 548 – у лікарні в гетто. Крім того, якась кількість продовжувала ховатися в місті під чужими прізвищами або просто ховалась у будинках друзів чи близьких. Навіть восени 1942 р. у газетах трапляються оголошення міської поліції про розшук таких людей. Усі євреї, які були виявлені або спіймані після 10 червня 1942 р., заарештовувалися, вирушали до центральної в'язниці та судилися військовим судом за невиконання окупаційних наказів. Цікаво, що серед тих, хто ризикнув, не пішов у гетто, спробував так піти на ризик і зрештою попався вже після того, як конвеєр смерті майже завмер через відсутність жертв, таких вціліло більше. Вони пройшли в'язниці та інші табори, але змогли вижити.

У період із січня по червень 1942 р. на території Мостівського та Березівського районів було вбито приблизно 20 тис. євреїв (Градівка – 3900 осіб, Імерцяки – 2 тис., Колосівка, Ново-Павлівка, Кудрявцівка – 1690, Шевченка – 250, Суха Балка – 350). Через табір «Акмечетські ставки» у травні 1942 р. пройшло 3 тис. євреїв, з яких понад 2800 убили. Богданівка – близько 55 тис., Доманівка – близько 20 тис. А ще Лідіївка, Врадіївка, Сирітське, Колосівка, Поріччя, Червоноволодимирівка... І ніде немає точних цифр, скільки там у ямах. А скільки з них померли дорогою і були просто розтягнуті собаками чи присипані абияк у придорожніх ямах? [317].

20 листопада 1942 р. в Одеській в'язниці, тобто легально в Одесі, перебувало лише 68 євреїв [118].

3.4. Жінки Одеси в окупації

Докладно розглядаючи стратегію виживання радянського населення в умовах окупації, треба виділяти окремі вікові, етнічні та гендерні категорії, задля того, щоб виявляти характерні риси соціальної поведінки в цих трагічних умовах. Тому, безумовно, ми повинні сконцентрувати увагу саме на

жіночому досвіді переживання окупації, як однієї з найчисельніших груп. Він безумовно має свої характерні риси, але ми не дуже часто бачимо відокремлення цього блоку від загального сприйняття дослідниками тих чи інших воєнних подій. Потужною та вдалою роботою останнього часу тут можна вважати книгу О. Стяжкіної «Стигма Окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років» [446], у якій перший розділ навіть має назву «Жінки України в повсякденній окупації: відмінності сценаріїв, інтенції та ресурси виживання». У цій роботі точно сформульовано актуальність переосмислення наукового-історичного погляду на жінку у війні і під окупацією зокрема: «Жіночий образ під окупацією вкарбувався у пам'яті (через книги, стрічки, промови, статті) як образ одруженої жінки, але без чоловіка, на чиїх плечах залишилися діти різного віку та статі й старі. Власне, у такій історії окупації, особливо в її художньому втіленні, було місце жіночому стражданню: знущання над матерями, розстріли малих дітей, насильство над молодими жінками. Однак часто-густо ці кричущі факти, непересічного страждання подавали не як специфічно жіночі, а як специфічно радянські, оскільки найбільш жорстоко покараними загарбниками виступали жінки-комуністки, жінки-партизанки, жінки-зв'язкові, жінки-підпільниці» [446, с. 42]. Додамо до списку робіт цього напрямку дослідження І. Ребрової [422], О. Мамроцької [352], Т. Заболотної [297], С. Білівненко [233], О. Кісь [308], А. Пето [292] та деякі комплексні дослідження [356].

Згідно зі «Свідченням про чисельність населення Одеси (без передмістя), за матеріалами реєстрації органів міліції в період з 05.05.1944 по 10 червня 1944 року» в Одесі мешкало 228862 особи, з яких населення старше за 14 років складало – 168181 особу. Із них: чоловіків – 45567, жінок – 122614. Діти до 17 років – 74255. 94900 – це були жінки від 20 до 60 років. Для порівняння, чоловіків за цим документом у місті нараховано – 29868 [97, арк. 3]. Таким чином, відразу по закінченні окупації в Одесі жінки складала найбільшу категорію і їх було втриє більше ніж чоловіків і в чотири з половиною рази більше, ніж пенсіонерів [218].

Подивимося, що дають румунські джерела. Фактично, така ж пропорція є і в румунських документах. Управління праці муніципалітету у своєму звіті 1943 р. дає статистику осіб, які підлягали в Одесі трудовій повинності, за переписом січня 1942 р.

Отже, ідеться про доросле працездатне населення, яке повинне було здійснювати певні примусові роботи в умовах окупації.

Подивимося, що нам дає останній довоєнний перепис населення 1939 р. Міське населення Одеської області складалося з 319856 чоловіків і 368100 жінок [256]. Тут ми бачимо майже рівну кількість, яка зникає з початком війни.

Таким чином ми знов доводимо, що в умовах війни й окупації, найбільшою категорією населення стають жінки, і на них лягає весь тягар виживання їхніх родин.

Зрозуміло, що ми не можемо всі 90 тис. жінок Одеси звести до єдиної типової групи і однакової стратегії поведінки. Варто розділити їх за національністю, освітою, професійним рівнем, віком, сімейним станом тощо. Тільки тоді буде створено об'ємну картину, унаслідок чого можна буде вивести характерні риси для кожної окремої соціальної групи. Скажімо, якщо ми як об'єкт дослідження відразу відокремимо жінок єврейської та ромської національностей, то зрозуміємо, що для них взагалі не існувало шансів на виживання. Тому і їхня поведінка повністю залежала тільки від тих обставин, у які їх заштовхувала румунсько-німецька система знищення. І навпаки, етнічні німки, румунки та молдованки отримали певні пільги від нової влади. Коли вивчити національний склад міста у 1942 р., то можна визначити, що місцеві німці складали 6072 особи (2,2%), а румуни (до яких владою були віднесено й молдован) – 2911 (1,1%) осіб [99]. Це, начебто, не дуже високий відсоток, але він відокремлюється у специфічну категорію, яка мала свої серйозні відмінності. Відомо, що всі, хто новою владою визнавався місцевими румунками (молдованками), отримували 30% надбавку до зарплатні [135, арк. 71, 75, 76, 118, 120, 180].

Якщо етнічні німкені або молдованки отримали від нових господарів певні пільги, то становище такої категорії, як комсомолки або комуністки, було зовсім протилежним. Вони теж повинні були зареєструватися, але зовсім з іншими наслідками, про які йшлося в підрозділі 3.2. Зрозуміло, що факт подібної реєстрації призводив до серйозних обмежень особистих прав для такої категорії жінок. За румунською реєстрацією, у лютому 1942 р. в Одесі знаходилося 544 жінки-комуністки [99].

Треба визнати, що досвід «радянського життя» навчив жінок знаходити вихід у важких умовах. Усе, що переживали радянські люди в період голоду або терору, залишалося в пам'яті не тільки трагедією, але й специфічним досвідом. І цей досвід ставав у нагоді там, де тільки радикальні рішення та вчинки дозволяли вижити і врятувати свою родину.

Слід визнати, що в критичні й трагічні періоди історії стратегії поведінки стають подібними та повторюються лише з деякими несуттєвими відмінностями. Скажімо, О. Кісь робить типологізацію поведінки жінок у період Голодомору такою: «Розглянемо кілька основних способів, до яких вдавалися жінки для порятунку своїх рідних та власного життя, і які засвідчили найбільшу ефективність для виживання в умовах голоду. До таких суто жіночих ресурсів насамперед належали: продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування; жіноча взаємодопомога; передача дітей до державних сиротинців; жіноче тіло» [309, с. 104]. Спогади і документи періоду окупації дозволяють нам прийняти подібну типологізацію як базову та перевірити її якість.

Із цим погоджується О. Стяжкіна: «Опрацьовані нами документи дають підставу констатувати, що майже всі ці стратегії та ресурси жінки задіяли у роки окупації. Єдина суттєва відмінність полягає в тому, що дітей передавали не до сиротинців, а до інших сімей, особливо коли йшлося про єврейських дітей» [292, с. 190]. Хоча з останньою тезою можна посперечатися. У матеріалах відділу патронату медико-санітарної дирекції муніципалітету Одеси періоду окупації ми знаходимо декілька сотень заяв від матерів із

проханням прийняти їхніх дітей до сирітських будинків. Для багатьох жінок це був єдиний спосіб вийти на роботу та почати заробляти, бо їм просто нема з ким було дитину залишити. Таким чином виникало зачароване коло: немає чим годувати себе і дитину, бо не можу працювати, а не можу працювати, бо немає з ким залишити дітей. Як підсумок, тільки за травень-жовтень 1942 р. до сирітських будинків було прийнято не менше 460 дітей [130; 132; 133], більшість із яких мала матір, але та не в змозі була вигодувати всіх своїх дітей у найважчі часи першого року окупації. Щодо єврейських дітей у спогадах ми інколи знаходимо саме випадки порятунку їх у неєврейських родинах [240; 233], а от до сиротинця потрапити їм було важче: дітей перевіряли там. В одній із довідок відділу патронату, коли оглядали дитину, яку підібрали на вулиці, присутня фраза «Ознак ритуалу немає» [133, арк. 110].

Отже, жінки вимушені були пристосовуватися до нової влади та нових реалій існування, задля спасіння власного життя та спасіння своїх близьких, у першу чергу – батьків і дітей. Жінки підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників. Вони вдавалися до демонстрації бідності і навіть хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого «забрали до Червоної армії примусово» і таким чином здобували соціальної допомоги від органів піклування окупаційної влади. Вони бралися за такі способи заробляння грошей, які в будь-яких інших умовах не згадали б, опановуючи нові професії та ремесла (Віктор Ерак, який хлопчиком пережив окупацію в Одесі розповідав, як його мати у 1942 р. почала скуповувати старі матраці, вибирала з них вату, пряла з неї нитку і в'язала з неї теплі носки, які продавала на базарі) [196]. У багатьох спогадах трапляються моменти, коли жінки вимушені були виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Цей елемент організації побуту і здобування всього необхідного стає повсякденним і звичайним для багатьох жінок. Звісно, що не всі жінки в окупації були самотніми, хоча цей образ є превалюючим і стереотипним. Навіть наведена вище статистика нам говорить, що третина могла мати чоловіків біля себе.

Окремою сторінкою життя і способом виживання для жінок стало співжиття з румунами або німцями. Зрозуміло, що подібних історій були сотні. Вивчаючи архівно-кримінальні справи колишніх балерин та співачок Одеського оперного театру, ми знаходимо декілька десятків таких випадків [62; 63; 65; 66; 67]. Не хотілося б робити тут поспішні та вульгарні висновки. Просто погодимось: світ театру та кіно завжди привертає особливу увагу, та й концентрація жіночої краси там завжди висока. За всіх часів військові та окупанти насамперед звертали увагу на актрис. Із матеріалів справ ми знаємо, що багато одеських дівчат користувалися увагою впливових покровителів. Переважна більшість пар одружилася вже на території Румунії, після від'їзду з Одеси.

У матеріалах кримінальної справи головного балетмейстера Оперного театру Терехова є протокол допиту свідка – заступника директора з художньої частини С.В. Погодаєва-Крамського. Він стверджував, що на балетні вечори для високопосадових румунських чиновників і військових Терехов відбирав балерин не за талантом, а «за красою». Балеринам, які мали румунських шанувальників, давалися кращі ролі. А списки балерин на такі бали, як показав на допиті сам Терехов, складав наперед директор відділу мистецтв Примарії Руссу. Сам Терехов ці списки змінити не міг [69].

Про звичайних дівчат і жінок багато згадують їхні сусіди. Віктор Ерак розповідав такий епізод. У їхньому дворі була невелика казарма, у якій по черзі стояв спочатку румунський підрозділ, потім німецький, і наприкінці «добровольці»-власовці. «Багато жінок жили з румунами, німцями, а ось власовців жодна не підпустила до себе. А коли з фронту повернулися їхні чоловіки (а в нашому дворі майже всі повернулися), то жінки самі зізналися. І чоловіки їх вибачили. І далі життя продовжилося. А ось там, на третьому поверсі, жила одна жінка, вона жодного разу своєму чоловікові не зрадила і була йому вірною. То він їй так і не повірив. Йому весь двір казав, що вона чесна, а він не повірив і все життя так її діставав» [196].

Чи таке: «Наші дівчата з румунами звичайно гуляли на повну силу! А на Гоголя у другому номері був румунський військово-морський штаб. Так на Гоголя було дуже багато військових румунів. Морські офіцери. У них така форма була гарна! І потім у 15-му номері на Гоголя теж був якийсь штаб румунський. Румунів на Гоголя повно було – офіцерів і солдатів. Тож коли в 44-му румуни евакуювалися, перед тим як німці увійшли до міста, такі сцени прощання на Гоголя під цими штабами були! Усе ж таки офіцери обзавелися тут сім'ями, стосунками» [193].

Румунській владі було зрозуміло, що подібні взаємини між румунами і місцевими жінками виникнуть. І чим спокійнішим і благополучнішим буде життя в місті, тим більше подібних союзів з'являтиметься. Як наслідок стане питання не лише про тимчасові взаємини, а й про шлюби. Тому населенню та окупантам видали Інструкцію щодо укладання та розриву шлюбів у Трансністрії: «При укладенні шлюбів між особами місцевого населення в основу приймаються умови, передбачені у статті 108 Сімейного кодексу УРСР: а) взаємна згода майбутнього подружжя; б) подання свідоцтва про вік (необхідне досягнення принаймні 16-річного віку для жінок та 18-річного для чоловіків); особи, що не досягли цього віку, можуть одружуватися тільки з дозволу пана губернатора; в) надання свідоцтва про стан здоров'я одружених: забороняються шлюби між особами душевнохворими, а також між особами, які тимчасово не в змозі відповідати за свої вчинки» [205, від 15.12.1942 р.].

Так сталося, що внаслідок тривалості окупаційного режиму неминучими були укладання шлюбів між румунськими громадянами і представниками місцевого населення. Влада була змушена реагувати і на цю реальність: «При одруженні румунські громадяни керуються розпорядженнями Румунського цивільного статуту п. 127. Румуни не мають права укладати шлюби з особами місцевого російського населення; форма має бути передбачена місцевими законами» [205, від 15.12.1942 р.]. Окремо регламентувався порядок укладання шлюбу чиновників, які приїхали зі Старого королівства, з особами з місцевого населення: «Дозволяються шлюби державних чиновників із місцевими

жителями лише за умови, якщо останні доведуть своє румунське походження. Румунським офіцерам шлюб дозволяється під час виконання спеціальних умов для військових, передбачених Румунським цивільним зведенням законів. Румунським офіцерам не дозволяється шлюб з особами місцевого російського населення...» [205, від 15.12.1942 р.].

Таким чином були запроваджені юридичні обмеження, які повинні були виконувати і місцеві жінки і самі окупаційні чиновники та військові.

Безумовно, що в подібних умовах повинна була з'явитися потреба і в платних послугах жінок. Зрозуміло, що вона була зустрічною: велика кількість військових та чиновників, які перебували в довгострокових відрядженнях, народжували відповідний попит. У свою чергу, жінки, у яких не залишалося інших можливостей годувати себе і свою родину, ставали проститутками [218]. Ця тема, безумовно, морально складна для дослідження, але оминати її неможливо. На цій проблемі робить акцент і О.Стяжкіна: «Найважчою для аналізу через брак джерельної бази та дискусійність термінології («гендерцид», «горизонтальна колаборація», проституційні відносини, примус до проституції, секс за бартером тощо) є стратегія виживання, пов'язана з використанням тілесного ресурсу» [446, с. 71].

Подібний висновок робить і дослідник В. Горобець: «Торгівля власним тілом за продуктовий пайок, порятунок себе та своїх дітей від голодної смерті, намагання убезпечити себе від вивезення на роботи до райху чи приховати своє минуле навряд чи підпадає під визначення проституції. Секс під примусом, залякуванням, шантажем схожий більше на зґвалтування, що стало частиною стратегії виживання» [267 с. 69].

Є декілька нормативних актів румунської влади, які дають розуміння формальної сторони цього питання. Ось витяг з наказу № 111 від 17 березня 1943 р. головного управління губернатора Трансністрії, дирекції охорони здоров'я, яким вказувалося на припинення поширення венеричних захворювань серед населення Трансністрії (із цитати прибрано тільки пункти, які стосувалися безпосередньо профілактики та лікування венеричних

захворювань): «1. Установлюється по всій території Трансністрії обов'язковість лікування венеричних хворих та ізоляція заражених. Із цією метою: а) запроваджується суворий контроль проституції, який проводитиметься офіційними лікарями, за допомогою поліції та жандармерії. ... 3. Жінки, які заявляють із власної ініціативи, а також ті, яких служба контролю виявить, такими що промишляють проституцією, будуть зареєстровані санітарною владою у спеціальні книги та в секретному вигляді, у відділі моральності при поліції, за місцем їхнього проживання, а також у відповідних лікарських установах, що займаються контролем проституції, та матимуть зареєстроване місце проживання або випадково відкрите санітарною владою. Зареєстровані повії піддаються безкоштовному спеціальному медичному періодичному спостереженню. ... 5. Кожен, хто має відомості про особу, яка займається таємним чином проституцією, або ж про венеричного хворого, що ухиляється від контролю, зобов'язаний заявити в серйозній формі та під власним підписом прізвище та адресу цієї особи поліцейським чи медичним офіційним органам. ... 6. До осіб, щодо яких буде доведено, що вони порушили свідомо або за недбалістю положення цього наказу, будуть застосовані покарання та заходи, на підставі розпоряджень наведених нижче: а) Жінки, які промишляють проституцією і хворіють, але не з'являються на лікування, будуть поміщені в лікарні до одужання. Після звільнення з лікарні буде покарано ув'язненням в один із трудових таборів, від 15 днів до 3-х місяців...» [152, арк. 55].

У щомісячних Бюлетенях медико-санітарної дирекції муніципалітету Одеси обов'язково вказувалась кількість венеричних захворювань у місті. Так у лютневому бюлетені 1943 р. знаходимо, що в місті функціонують 2 венеричні диспансери та 6 профілактичних пунктів, які надали за місяць 7635 консультацій, виявлено 689 нових випадків венеричних захворювань, за яких: сифіліс – 624 випадки і гонорея – 65. Для порівняння – при цьому за цей самий місяць виявлено нових захворювань туберкульозу – 32 та раку – 32 [129].

І ось згадка про роботу публічних будинків, а точніше – ілюстрація ставлення до них населення. Це вже з німецької агентурної інформації 1944 р.: «Російське населення Одеси надзвичайно незадоволене існуванням у місті публічних будинків (будинків терпимості). Літні люди, особливо жінки, висловлюють подяку радянській владі, яка знищила будинки розпусти, тобто відкрити, легальну проституцію. Більшовики позбавили нас цієї ганьби, кажуть вони, а тепер знову з'явилися будинки з двома червоними ліхтарями. Російська молодь обурена відкритою торгівлею жіночим тілом. Виявляються спроби врятувати російських дівчат від занять ганебною справою. У місті розповідають про багато фактів подібного ставлення одеської молоді до жінки з публічного будинку: викрадення повій, одруження з ними і так далі. Спостерігаються також явища, коли молодь відкрито висловлює своє обурення публічними будинками [217]. Розповідаються у різних варіантах факти, коли молодь громила румунські будинки розпусти на околицях міста, розганяла їхніх повій, розбивала червоні ліхтарі, чинячи при цьому опір румунській поліції» [105, арк. 109].

Але вся трагедія взаємин одеських жінок виплеснулася у фінальні дні окупації [218]. І це була не тільки гіркота розлуки з тими, із ким вони спілкувалися останніх три роки, це була ще й невизначеність зустрічі з їхніми чоловіками, що наближалися разом із лінією фронту. Усі нюанси цих історій, як не дивно, але теж можна знайти в одному з повідомлень німецької агентури: «Одеса 14.03.1944 р.: Серед населення ходять розмови про те, що в разі повернення більшовиків до Одеси, відбудеться насамперед розплата чоловіків із жінками. Головним чином говорять на цю тему самі жінки, найенергійніші представниці прекрасної статі. «Помилуйте, кажуть деякі з жінок - прийшли німці, усі наші баби обзавелися німецькими чоловіками, пішли німці – прийшли румуни – у кожної з наших баб – з'явився румун, з'явилися в місті італійці, то їх наші баби стали брати собі у співмешканці». «Почекайте, – кажуть інші, – ось повернутися ваші чоловіки з Червоної армії, буде вам на горіхи, поб'ють вас чоловіки». Пророкують справжнісінькі жахи майбутньої

розправи. Поширена версія, що НКВС, відновлюючи свою діяльність після відходу німців, нещадно розстрілює всіх жінок, пов'язаних із румунами чи німцями. І в загальних розмовах ці дії НКВС набувають повного схвалення. «Біс із ними, - кажуть у таких випадках: так їм і треба. Не вештайтеся з німцями. Водночас велика драма відбувається серед тих жінок, які міцно зійшлися з іноземцями та навіть прижили з ними дітей. У таких сім'ях мають місце дуже серйозні та глибокі конфлікти. В особливо тяжкому становищі виявляються жінки, співмешканці яких поїхали до себе на батьківщину до Німеччини або Румунії, а сім'ї кинули напризволяще. Ці жінки рвуться до своїх чоловіків, що втекли, хочуть виїхати з ними за кордон і глибоко страждають, коли не знаходять для цього можливостей. У зв'язку з переживаннями останнього часу, жінки налаштовані дуже панічно. Часто доводиться чути стереотипну фразу: «Господи боже, що з нами буде!?» [105, арк. 118].

А далі було повернення радянської влади і життя після окупації. Інколи не менш складне і трагічне.

Висновок до розділу 3

За вибором міським населенням стратегії виживання в окупації можна поділити на групи: які пішли на контакт з окупантами, які долучилися до руху супротиву, які потребували допомоги, тобто соціально незахищені верстви населення, та основна маса мешканців, які класифіковано за етнічною, віковою, гендерною ознаками. Подібну класифікацію населення було визначено для дослідження особливостей стратегій виживання в умовах окупації.

Співпраця з окупантами, або колабораціонізм, являвся окремим напрямом стратегії виживання для значної кількості населення. Водночас підкреслимо, що колабораціонізм як добровільна, усвідомлена та навмисна співпраця з ворогом, недостатньо вивчене явище в історичній літературі, оскільки тема співпраці з окупаційним режимом на території України тривалий час належала до числа небажаних. Розрізняємо колабораціонізм свідомий, ініціативний –

породжений виваженим бажанням сприяти окупантам, і вимушений – спричинений обставинами. Окремо слід виділити військовий та економічний (цивільний) колабораціонізм. Це в першу чергу пасивна форма (робота у військових частинах) та активний (участь у бойових діях зі зброєю в руках). Цивільний колабораціонізм переважно мав вимушений характер, бо в багатьох громадян, особливо в містах, не було іншого способу здобути засоби для існування.

Ключовими мотивами цивільного колабораціонізму були: необхідність повернутись до своєї звичної професії; службу на окупантів через безвихідь; звичайне для Одеси бажання зайнятися бізнесом; реалізувати заслужене невдоволення радянською владою та її ладом; намагання вислужитися перед новою владою з почуття боягузтва та пристосуванства; спроба уникнути більш важкої долі ніж та, що складалася в кожному конкретний життєвий момент.

Важливим явищем був культурний колабораціонізм, а саме співпраця з окупантами співробітників місцевих газет, театрів, музеїв, закладів освіти, де мотивами співпраці виступали: ненависть до радянської влади, корисливість, особистий авантюризм, заробіток на життя, реалізація творчих здібностей.

В умовах окупації більшість людей ставала перед звичайною альтернативою: вижити або померти, не маючи ніяких засобів існування. Тож вони намагалися зберегти майно, відновити роботу, створити бізнес, нагодувати близьких, контактуючи і співпрацюючи з окупантами. Таке пристосування до нових умов можна вважати найбільш поширеним і природним.

Радянський партизанський та підпільний рух як прояв спротиву було фактично розгромлено окупантами до середини 1942 р. Відправлені радянським керівництвом до регіону спеціальні загони та групи активізували місцеві антигітлерівські сили перед звільненням Одеси. Фактично не можна назвати жодного загону або групи, яка б активно діяла весь час, поки тривала окупація.

Виявом расових поглядів окупантів стала фізична ліквідація місцевого населення, насамперед євреїв. Усе це призвело до непересічних етнодемографічних втрат, адже за чисельністю єврейського населення у довоєнний час Одеса була одним із найбільших міст в Україні, важливим центром єврейської культури. Фактично з перших днів окупації, особливо впродовж кінця осені 1941 р. до січня 1942 р., окупанти, незважаючи ні на вік, ні на стать, проводили масштабні систематичні знищення євреїв. За допомогою 4-х видів підрахунку виведено остаточну цифру від 103 тис. до 118 тис. убитих за 4 місяці (із жовтня 1941 р. до березня 1942 р.) одеських євреїв.

В умовах окупації Одеси жінки становили найчисельнішу категорію населення міста. У найважчих умовах опинилися жінки єврейської та ромської національності – без шансів на збереження життя. Деякі пільги від нової влади отримували етнічні німки, румунки й молдаванки. Стан такої категорії, як комсомолки або комуністки, був зовсім протилежний. Для них передбачалася спеціальна обов'язкова реєстрація, яка призводила до серйозних обмежень особистих прав (важче влаштуватися на будь-яку роботу, скорочення можливостей пересування, підвищена загроза арешту).

Задля спасіння власного життя та порятунку своїх близьких родичів, у першу чергу, батьків і дітей, в умовах окупації Одеси жінки були вимушені пристосовуватися до нової влади й нових реалій існування. Вони підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників, вдавалися до демонстрації бідності чи хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого примусово мобілізували до Червоної армії аби таким чином здобути соціальну допомогу від органів піклування окупаційної влади. Жінки освоювали нові професії та ремесла, були вимушені виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Також способом виживання для жінок стало співжиття з представниками окупаційної адміністрації і військовими – румунами або німцями.

ВИСНОВКИ

На підставі узагальнення результатів дослідження сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

Аналіз історіографії засвідчує, що проблематика румунського окупаційного режиму в Одесі 1941–1944 рр. ще не була темою спеціального дослідження. Зумовлена ідеологічно і політично радянська історична концепція, яка десятиліттями визначала обмежене коло дослідницьких пріоритетів, які стосувалися періоду Другої світової війни, водночас формувала численні ідеологеми і кліше. Ряд наукових праць сучасної української історіографії присвячені деяким аспектам історії Одещини в роки війни, розглядають їх контекстуально й епізодично (як супутні) у ширшому географічному чи загальноукраїнському контекстах. Епізодично окреслена проблематика піднімається і в зарубіжній історіографії і в українській історичній науці.

Аналіз широкої джерельної бази, використання основних підходів, принципів і методів наукового дослідження разом з осмисленням наукового доробку попередників дозволяє усебічно, об'єктивно й неупереджено дослідити румунський окупаційний режим в Одесі, реконструювати спосіб життя та умови мешканців окупованої Одеси, які вплинули на вибір стратегії виживання, дослідити становище представників різних категорій населення, динаміку демографічних показників тощо.

1. Формально румунське цивільне управління в Одесі було побудовано цілком звично навіть для сьогоденного часу. Такими ж органами і структурами тоді напевно керувалася більшість румунських і європейських міст. Трансністрія і сама Одеса сприймалися новими господарями як зона, яка мала згодом увійти до складу Румунії, а до цього повинна була пройти своєрідний етап «адаптації». Городяни змушені були комунікувати з новими чиновниками для вирішення всіх своїх побутових, робочих, комунальних і соціальних проблем. Більша частина мешканців Одеси залишалася просто

обивателями, поступово прийнявши нову владу і спокійно з нею співіснуючи. Бюрократична машина окупантів характеризувалася інертністю та неквапливістю в соціальній роботі, але міське керівництво докладало зусиль для забезпечення слабозахисених категорій містян, щоб запобігти непотрібній надмірній смертності серед них.

2. Динаміка населення, його структура, національний склад, чисельність, життєдіяльність міста Одеса в період окупації, його специфічні умови життя – всі ці аспекти являють собою одну із найважливіших складових соціальної історії, акцентують на культурно-антропологічних трансформаціях у суспільстві як наслідок війни. Особливу увагу привертає необхідність використання новітніх методик обрахунку чисельності населення міста на основі діловодних документів, статистичних звітів, актів різноманітних комісій, що фіксували втрати та нанесену шкоду. На основі комплексного вивчення всіх типів документів зроблено обґрунтовані висновки щодо динаміки чисельності населення Одеси на різних етапах Другої світової війни: у період оборони міста, роки окупації та одразу після звільнення Одеси від окупантів: станом на початок німецько-радянської війни 22.06.1941 р. кількість населення складала 604 тис.; на початок оборони міста - близько 750 тис. за рахунок довколишнього населення, після початку окупації у жовтні 1941 р. в місті залишилося приблизно 340 тис., у 1942 році в Одесі мешкало тільки 272 378 осіб, з них 40,1 % становили українці.

3. На основі аналізу нормативних документів та правових актів, що регулювали питання пенсійного та соціального забезпечення населення Трансністрії і Одеси в 1941–1944 роках, виявлено особливості діяльності органів окупаційної влади, які відповідали за патронат, пенсійне та соціальне забезпечення, реєстрацію та фінансові процеси. Окупаційна влада широко використовувала російськомовну місцеву періодику, через яку проводилося інформування населення з указаних питань. Однак можемо стверджувати, що основні підходи до норми виплат пенсій, порядку нарахування, фонди та визначені суми, були сформовані тільки в 1943 році через небезпеку

гуманітарної катастрофи в Одесі. Зокрема, кількість пенсіонерів міста складала близько 20 тис. осіб, а це більше 7,2% від загальної кількості містян. Уперше встановлено перелік категорій громадян, які отримували персональні пенсії від окупантів та ті категорії одеситів, які були позбавлені виплат. Зокрема, право на пенсію отримували усі чиновники, офіцери, особи духовного звання, службовці, робітники, які працювали як за царського режиму, так і за радянської влади. Пенсії відрізнялися по двох категоріях: 1) пенсія за інвалідністю, 2) пенсія за вислугу років.

Румунська адміністрація в Трансністрії після тотального знищення єврейського та ромського населення переймалася проблемою виплат пенсій громадянам всіх інших етнічних та соціальних категорій, узявши на себе відповідальність за гуманітарну складову безумовно антигуманного явища окупаційної системи.

Своєю чергою саме соціальна політика окупаційної адміністрації спричинила зміну рефлексій та основних соціальних настанов одеситів, їхнє сприйняття рунунів з ворожого до нейтрального. При цьому ми не можемо стверджувати, що відбувалося толерування окупаційних властей, однак тривалий період співжиття призвів до пошуків шляхів порозуміння.

4. Важливою складовою частиною життя великого міста в умовах ворожої окупації залишається рух спротиву. Зважаючи на особливу увагу радянського керівництва до ролі та значення Одеси, тут було налагоджено формування та діяльність диверсійних, підпільних груп та партизанських загонів, які пройшли складний процес трансформації обумовлений тривалістю окупаційного періоду. Умовно їхню діяльність можна поділити на чотири етапи:

- період оборони (серпень – вересень 1941 р.), коли в Одесі формувалися групи, що відправлялися в тили румунських військ для диверсійно-розвідувальної роботи;

- перший період окупації (16 жовтня 1941 р. – середина 1942 р.), в місті діяли малочисельні залишені радянським командуванням загони, але усі вони майже повністю були ліквідовані румунською владою;

- другий період окупації (середина 1942 – кінець 1943 рр.), в Одесі діяли дрібні підпільні групи;

- третій період окупації (кінець 1943 – початок 1944 р.), діяльність загонів, які зорганізувалися перед самим звільненням Одеси. Це найчисельніша категорія.

Водночас можна стверджувати, що не існувало жодного загону або групи, яка б активно діяла весь час, поки тривала окупація. Виявлена джерельна база, усні свідчення та новітні наукові дослідження дозволяють стверджувати, що для частини місцевого населення створення легенди про участь боротьбі в складі радянського руху опору була одною зі стратегій виживання уже в нових умовах після відновлення радянської влади.

5. Окупована територія, яка отримала назву «Трансністрія», сприймалася не більше, ніж «життєвий простір» для привілейованих етносів, до яких було зараховано німців, румунів та молдован, поряд з якими не могло бути місця іншим, «неповноцінним» народам. Геноцидні практики румунських окупаційних властей нічим не відрзнялися від гітлерівських. Основним завданням вони вважали «вирішення єврейського питання», що для Одеси стало справжньою катастрофою. Фізична ліквідація місцевого населення, насамперед євреїв та ромів стало потрясінням для одеситів. Усе це призвело до непересічних етнодемографічних втрат, адже за чисельністю єврейського населення у довоєнний час Одеса була одним із найбільших міст в Україні, важливим центром єврейської культури. Фактично з перших днів окупації, особливо впродовж кінця осені 1941 р. до січня 1942 р., окупанти, незважаючи ні на вік, ні на стать, проводили масштабні систематичні знищення євреїв. За допомогою підрахунку виведено остаточну цифру Голокосту в Одесі - від 103 тис. до 118 тис. убитих за 4 місяці одеських євреїв.

6. На відміну від німецької господарсько-колоніальної політики, яка передбачала тотальне визискування аграрно-промислового потенціалу загарбанної території, румунська окупаційна система господарювання була побудована на вільній економічній ініціативі. Населення мало можливість

відкривати власний бізнес або працювати на орендованій землі і платити відповідні податки. При цьому законодавчо були закріплені мінімальні ставка оплати праці. У такий спосіб це створювало мотивацію для співробітництва з новою владою в Трансністрії. Румунська влада створювала умови, за яких усі мали заробляти собі на хліб. Для більшості людей не було професійного вибору, тож вони йшли працювати за звичними своїми спеціальностями.

7. Військовий колабораціонізм одеситів представлений в першу чергу російськими антирадянськими організаціями, які співпрацювали з окупантами: Російський загальновійськовий союз (РЗВС), Народно-трудова союз російських солідаристів (НТС) та Російський охоронний корпус (РОК), Товариство колишніх військових чинів російської армії, послідовники «власовського» руху. Однак цей рух був малочисельний.

8. Одним із способів виживання одеської інтелігенції став культурний колабораціонізм, а саме співпраця з окупаційною адміністрацією співробітників місцевих газет, театрів, музеїв, закладів освіти. Серед мотивів варто відзначити емоційний - ненависть до радянської влади та прагматичний - корисливість, особистий авантюризм, заробіток на життя, реалізація творчих здібностей. Але, як свідчить аналіз джерел, більшість мешканців Одеси аж ніяк не проявляло своєї політичної заангажованості щодо румунської окупаційної системи. Одесити ставали перед звичайною альтернативою: вижити або померти, не маючи ніяких засобів існування. Тож вони намагалися порушити устояні соціальні настанови щодо окупантів як ворогів, контактуючи і співпрацюючи з румунами, щоб зберегти майно, відновити роботу, створити бізнес, нагодувати близьких. Таке пристосування до нових умов можна вважати найбільш поширеним і природним.

9. В умовах окупації Одеси жінки становили найчисельнішу категорію населення міста (це прослідковується як за радянськими, так і румунськими документами). Відповідно, саме на них ліг весь тягар виживання їхніх родин. Задля спасіння власного життя та порятунку своїх близьких родичів, у першу чергу, батьків і дітей, в умовах окупації Одеси жінки були вимушені

приспосовуватися до нової влади й нових реалій існування. Вони підробляли необхідні документи, використовуючи майже тотальну корупцію румунських чиновників, вдавалися до демонстрації бідності чи хвороби, жалілися на відсутність годувальника, якого примусово мобілізували до Червоної армії аби таким чином здобути соціальну допомогу від органів піклування окупаційної влади. Жінки освоювали нові професії та ремесла, були вимушені виходити на базар і вдаватися до натурального обміну. Також способом виживання для жінок стало співжиття з представниками окупаційної адміністрації і військовими – румунами або німцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні документи:

Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ).

1. ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991). Оп. 23. Спр. 1299. *Інформація на ім'я тов. Хрущева про стан промисловості, транспорту і комунального господарства м. Одеси, м. Миколаєва і Миколаївської області (21.04.1944 – 22.12.1944).* 51 арк.
2. ЦДАГОУ. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 1. Ч.1. Спр. 94. *Списки партизанських загонів та груп, сформованих та направлених партійними органами, обласними управліннями НКДБ та НКВД УРСР та ін.* 124 арк.
3. ЦДАГОУ. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 1. Ч.2. Спр. 1618. *Копії постанов ЦК КП(б)У і резолюції наради членів нелегального ЦК КП(б)У, довідки відділів штабу... звіти і донесення партизанських з'єднань і загонів. Схема опису історії виникнення, організації і бойової діяльності партизанських формувань.* 113 арк.
4. ЦДАГОУ. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 1. Спр. 388. *Довідки Представництва 3-го Українського фронту про організацію і переправлення в тил противника партизанських загонів і груп з 1.01.1943 по 20.09.1944 р.* 27 арк.
5. ЦДАГОУ. ф. 62. Український штаб партизанського руху, оп. 1, спр. 1239. *Довідки Головного розвідувального Управління РСЧА, розвідвідділів ЦШПР і УШПР про залучення військових частин країн-сателітів до проведення окупаційної політики в Україні. 1943.* 396 арк.
6. ЦДАГОУ. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 2. Спр. 407. *Переписка оперативної групи Представництва по Одеській області з ЦК*

КП/б/У, Одеським обкомом КП/б/У, райкомами партії з питань партизанської і підпільної діяльності на території області. 98 арк.

7. ЦДАГОУ. Ф. 62. Український штаб партизанського руху. Оп. 2. Спр. 407. *Переписка оперативної групи Представництва ЦШПР по Одеській області з органами НКДБ по встановленню осіб зрадників Батьківщини в партизанських загонах і підпільних організаціях Одеської області. 46 арк.*

8. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР, Оп. 2. Спр. 120. *Копії доповідної записки, зведеного реєстру і узагальнених даних про підсумки збитків нанесених румунсько-німецькими окупантами громадянам, колгоспам, державним підприємствам Одеської області за 1941-1944 рр. 117 арк.*

9. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР. Оп. 3. Спр. 39. *Довідка Комісії по історії ВВВ про оборону м. Одеси, план і проспект глав книги «Героїчна оборона Одеси», спогади і т. п. 274 арк.*

10. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР. Оп. 3. Спр. 44. *Копії статей, нарисів, оповідань, стенограми спогадів учасників оборони м. Одеси. 415 арк.*

11. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР. Оп. 3. Спр. 132. *Довідкова картотека, що складена комісією з історії ВВВ на партизанські загони, що діяли на території Вінницької, Кіровоградської, Кам.-Подільської, Миколаївської, Сумської, Одеської та Харківською областей. 126 арк.*

12. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР. Оп. 3. Спр. 221. *Копії доповідної записки, обласної Комісії сприяння в роботі Надзвичайної Державної Комісії про підсумки збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками Одеській області. 117 арк.*

13. ЦДАГОУ. Ф. 166. Комісія з написання історії ВВВ при АН УРСР. Оп. 3. Спр. 222. *Копія доповідної записки, обласної Комісії сприяння в роботі Надзвичайної Державної Комісії про підсумки збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками Одеській області. 77 арк.*

14. ЦДАГОУ. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. 3б. док. і матеріалів. К., 1951. 397 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ)

15. ГДА СБУ. Ф. 5. Архівно-слідчі справи. *Архівно-кримінальна справа №1737 по звинуваченню Кравця Ф. А., Мостового П. А., Сокирко І.О., Додух І.М., Перехреста В. В., Павлика М. Й. (1948 р.).* 191 арк.

16. ГДА СБУ. Ф. 5. Архівно-слідчі справи. Спр. *Архівно-кримінальна справа №1749 по звинуваченню Кривоноса О. С. (1946 р.).* 151 арк.

17. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області.¹ Оп. 3. 86 томів.

18. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 2. *УМГБ по Одеські області. Агентурна справа «Вовки». По партизанам. (18.07.1944 р.).* 65 арк.

19. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 6. *Матеріали про діяльність партизанів та підпілля Одеської області. Лже-група Шуки П.М. Склад румунської служби ССІ. Матеріали по групі Солдатенко. Листування командира групи НКВС Кузнецова та агента «Жені».* 367 арк.

20. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 7. *Списки агентури, яку залишили в тилу противника Одеської області.* 11 арк.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ) у фонді №62, оп. 3. зберігає 86 справ, у яких більшість документів стосується одеського підпілля. Декілька справ – це документи колишньої Ізмаїльської області. При цьому фонд має назву «Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941-1945 рр. колишньої Ізмаїльської області».

21. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 8. *Лже-партизанська група на залізничному вузлі зв'язку під керівництвом Глумакова, що включена до партизанського загону ім. т. Сталіна.* 52 арк.
22. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 9. *Справа лже-партизанської групи на ст. Одеса-порт, що включена до партизанського загону ім. т. Сталіна під керівництвом Кицук О.М.* 98 арк.
23. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 10. *Справа лже-партизанської групи Ананьєва К.Г.* 35 арк.
24. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 11. *Партизанський загін Замкового (диверсійна група) (22 вересня 1941 р.).* 5 арк.
25. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 11. *Партизанський загін Біра (20 вересня 1941 р.).* 6 арк.
26. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 12. *Група Кохановського.* 15 арк.
27. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області, оп. 3, спр. 15. *Листування по колишнім комуністам, що залишилися на окупованій території та партійному підпіллю на 1950-й рік.* 247 арк.
28. ГДА СБУ. ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 16. *Партизанський загін Бахмарова.* 10 арк.

29. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 17. *«Партизани» з матеріалами по партизанському підпіллю*. 12 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 19. *Партизанський загін Полянничко ім. «Котовського»*. 41 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 20. *Партизанський загін Дворецького*. 30 арк.
32. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 21. *Матеріали на осіб, що були залишені для підпільної діяльності*. 184 арк.
33. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 22. *Літерна справа Партизани. Матеріали про партизанський рух в Одесі та Одеській області*. 226 арк.
34. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 23. *Матеріали про діяльність Одеського підпілля*. 261 арк.
35. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 25. *Справа «підпільно-партизанської» групи під керівництвом Аврамова Миколи*. 23 арк.
36. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 27. *Справа з матеріалами загону Бадаєва*. 75 арк.
37. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 28. *Діяльність підпільного обкому та причини провалу*. 321 арк.

38. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 32. *Заява Бадаєва (Молодцова) та учасників його загону в сігуранці.* 47 арк.
39. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 34. *Справа резидентури (Бадаєва) Молодцова В.А.* 113 арк.
40. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 35. *Матеріали звіту Марцишек Галини підп. група Бадаєва.* 86 арк.
41. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 37. *Партизанський загін Мазураша.* 12 арк.
42. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 38. *Листування з УНКВС Одеської області про партизанів.* 27 арк.
43. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 40. *Підпільна група Рижникова Андрія.* 5 арк.
44. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 41. *Справа з Доповідними запискам з РВ НКДБ по партійному підпіллю.* 63 арк.
45. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 52. *Румунські трофейні документи про діяльність підпілля.* 59 арк.
46. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 58. *Агентурні донесення та відпрацювання УНКДБ Одеської області про зрадників.* 194 арк.

47. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 60. *Партизанський загін Агратенко (Диверсійна група) (22 вересня 1941 р.)*. 17 арк.
48. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 62. *Партизанський загін Душечкіна (22 вересня 1941 р.)*. 45 арк.
49. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 63. *Різне листування по 1-му відділенню. Одеса*. 102 арк.
50. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 65. *Підпільна група Гумперта (Одеса)*. 48 арк.
51. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 67. *Списки агентури, яку залишили на тимчасово окупованій території (1941-1942)*. 199 арк.
52. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 68., ч. I. *Румунські трофейні документи про діяльність одеського підпілля*. 152 арк.
53. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3. Спр. 68., ч. III. *Листування з одеським обкомом КПУ про діяльність підпільних організацій в м. Одеса. Діяльність підпільного обкому та причини провалу. Матеріали розслідування причин загибелі диверсійно-розвідувальної групи Кузнецова-Калошина*. 309 арк.
54. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 70. *Румунські трофейні документи про діяльність одеського підпілля*. 134 арк.

55. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 72. *Румунські трофейні документи про діяльність лже-підпільної групи Глаголева (м. Одеса)*. 17 арк.

56. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 78. *Звіти і спецповідомлення про діяльність підпільних груп на транспорті Одеської області*. 21 арк.

57. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 79. *Про перехід військовослужбовців 1-ї Словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р.* 7 арк.

58. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 82. *Довідки, доповіді та протоколи допитів про діяльність підпілля Приміського райкому КП(б)У*. 51 арк.

59. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 83. *Звіт про діяльність підпільної групи Бугаєнко М. А.* 9 арк.

60. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 84. *Румунські трофейні документи про діяльність лже-підпільної групи Мінкіна. Структура румунської окупаційної влади (м. Одеса)*. 37 арк.

61. ГДА СБУ. Ф. 62. Партизани. Особові списки на залишених для праці в тилу ворога в час ВВВ 1941–1945 рр. колишньої Ізмаїльської області. Оп. 3.

Спр. 86. *Звіт про діяльність підпільної групи «За Родину» під керівництвом Соловйова І.С.* 28 арк.

- Архів Управління СБУ в Одеській області (Архів УСБУ в Одеській області)*
62. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №26161-П Кайданова-Герштейн Р.А.* 94 арк.
63. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №28567-П Шубін І.Д. та Першова В.Є.* 166 арк.
64. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №1140-П Потапенко Г.Й.*
65. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №28616-П Мельникова В.П.* 122 арк.
66. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №11659-П Попова О.Д.* 121 арк.
67. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №15641-П Білоусової-Лещенко В.Г.* 169 арк.
68. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №8592-П Савченко Н.П.* 46 арк.
69. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №06514-П Терехов А.І.* 115 арк.
70. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №24648-П Часовников П.Г.*
71. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №14019-П Лазурський В.Ф.*
72. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №26823-П Лук'янов Б.А.*
73. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №5577-П Онінко Є.М.*
74. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №27965-П Друзюк М.І.* 154 арк.
75. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №07164-П Фоменко Г.М.* 95 арк.

76. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №06466-П Чернятинський М.М.* 108 арк.
77. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №24179-П Верецький Б.В.*
78. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №27834-П Вронського В.*
79. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №26277-П Соколов М.О., Покровський К.Д., Варнеке Б.В., Білодід С.Ф.*
80. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №8082-П Цесюлевича О.С.*
81. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №07352 Молюкало М.З.* 94 арк.
82. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №67441 Кліменко А.М.* 482 арк.
83. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №05025 Білоусова А.А.* 209 арк.
84. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №016513 Морозовського П.Л.* 273 арк.
85. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №15249-п Щерби О.І.* 168 арк.
86. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №07827 Янке-Глушко А.Ф. в 2-х томах.* Т. 1., 34 арк. Т. 2., 206 арк.
87. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №07410 Яськова С.П.* 271 арк.
88. Архів УСБУ в Одеській області. *Архівно-слідча справа №22629 Агентурна справа «Вовки»*
89. Архів УСБУ в Одеській області. *Особова справа №2368 Кузнецов В.О.*

Державний архів Одеської області (ДАОО)

90. ДАОО. Ф. 9. Одеський міський комітет (міськком) Компартії України. Оп. 3. Спр. 342. *Матеріали до протоколів №№ 110, 112, 127, 131, 132 засідань бюро міському КП(б)У (12.05.1941 – 22.08.1941)*. 38 арк.
91. ДАОО. Ф. 9. Одеський міський комітет (міськком) Компартії України. Оп. 3. Спр. 347. *Матеріали по евакуації міських організацій. У справі є списки працівників апарату міському КП(б)У, списки комуністів Водно-транспортного району (1941 р.)*. 138 арк.
92. ДАОО. Ф. 9. Одеський міський комітет (міськком) Компартії України. Оп. 3. Спр. 399. *Звіти про роботу воєнних відділів райкомів партії (30.04.1944 – 30.11.1944)*. 38 арк.
93. ДАОО. Ф. 9. Одеський міський комітет (міськком) Компартії України. Оп. 3. Спр. 341, *Протоколи засідань бюро Одеського міському КП(б)У. Списки дезертирів із числа членів партії. 1941 р.* 172 арк.
94. ДАОО. Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України. Оп. 11. Спр. 62. *Свідчення про численність населення Одеси (без передмість) по матеріалам реєстрації органами міліції в період з 5 травня по 10 червня 1944 року*. 4 арк.
95. ДАОО. Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України. Оп. 11. Спр. 51. *Листування обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії з Республіканською комісією сприяння по обліку злочинів, що скоїли фашистські загарбники. Зведені данні про збитки народному господарству області. Список окупантів, які здійснювали злочини в районах області*. 92 арк.
96. ДАОО. Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України. Оп. 11. Спр. 52. *Доповідна записка, зведений реєстр і узагальнені данні обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збитки та жертви, що скоїли фашистські окупанти на території області в період Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.)*. 55 арк.
97. ДАОО. Ф. 11. Одеський обласний комітет (обком) Компартії України. Оп. 11. Спр. 52. *Доповідна записка, зведений реєстр і узагальнені дані обласної*

комісії в Надзвичайну державну комісію про збиток і жертви, заподіяні фашистськими окупантами на території області в період Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.). Відомості про винищення мирного населення, військовополонених і угон радянських громадян в румунське і німецьке рабство. (1 вересня – 31 грудня 1944 р.) 52 арк.

98. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 1. *Звіт про підпільну та партизанську діяльність в Одеській області в період ВВВ 1941-1945 рр.*. 49 арк.

99. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941-1944 рр.). Оп. 1. Спр. 5. *Звіт про діяльність партійного підпілля та партизанського руху в період ВВВ в Одеській області.* 221 арк.

100. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 7. *Доповідна записка УНКДБ по Одеській області на ім'я секретаря Одеського обкому КП(б)У про партійне підпілля в Одесі в період ВВВ.* 51 арк.

101. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 8. *Копії російського перекладу румунських документів про діяльність партійного підпілля та партизанського руху на території Одеської області в період ВВВ.* 154 арк.

102. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 24. *Звіти Гавшина Д.С. (Дніпрова) і Баркалова Є.П. про підпільно-партизанську боротьбу в м. Одесі і лютому–квітні 1944 року.* 242 арк.

103. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 32. *Звіти, довідки про діяльність партизанського загону, який діяв в Іллічівському районі*

м. Одеси під керівництвом Дроздова С.І. Звіти керівників підпільних груп, які входили до партизанського загону. 98 арк.

104. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 135. *Вироки Військового трибуналу військ НКВС Одеської області. 154 арк.*

105. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 65. *Доповідні записки, інформації, таємні донесення II загону пропаганди «К» про політико-моральний стан населення Одеси (13.11.1943 – 17.05.1944) 166 арк.*

106. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 77. *Могилей А.Д. Спогади партизанки. 52 арк.*

107. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 79. *Накази та постанови окупаційної влади. 111 арк.*

108. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 83. *Сосюра Б.Я. Спогади про підпільну роботу в Одесі. 15 арк.*

109. ДАОО. ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.), оп. 2, спр. 84. *Пустомельник П. Спогади учасника партизанського загону В.О.Молодцова (Бадаєва). 34 арк.*

110. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 92. *Яковлев В.Г. Спогади про партизанський загін Душечкіна В.Р. 5 арк.*

111. ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 2. Спр. 115. *Давиденко Б.П. Спогади голови Одеського міськвиконкому про оборону міста. 16 арк.*

112. ДАОО. Ф. П-92. Оп. 2. Спр. 65 *Секретні донесення II загону відділення пропаганди «К» німецького військового командування про політико-моральний стан населення в період окупації Одеси.* 123 арк.
113. ДАОО, Ф. Р-2238. Одеська обласна комісія сприяння у роботі надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню лиходійства німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, підприємствам та установам. Оп.1. Спр. 8, *Зведені дані про жертви румунсько-німецьких злодіянь на території Ворошиловського, Воднотранспортного, Сталінського районів м. Одеси, здійснених в період окупації і військових дій, із зазначенням кількості громадян, угнаних у гетто.* 138 арк.
114. ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 1. Спр. 1. *Накази губернаторства Трансністрії, 1941–1944 рр.* 313 арк.
115. ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 1. Спр. 1098. *Листування адміністрації з Міністерством Внутрішніх справ Румунії про український національний рух, 1942 р.* 83 арк.
116. ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 1. Спр. 1486. *Листування військового командування, телеграми та накази з питань евакуації євреїв.* 73 арк.
117. ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 2. Спр. 44. *Статистичні дані про населення м. Одеси, ув'язнених і засуджених військово-польовим судом, комуністах і особах, які надали супротив окупаційній владі. 1942-1944 р.* 23 арк.
118. ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 4. Спр. 36. *Прохання осіб, які добровільно здалися в полон і клопотання про їх звільнення (з додаванням автобіографічних даних), 1942 рр.* 275 арк.

119. ДАОО. Ф. Р-2275. Патронажна Рада соціального піклування примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 25(б). *Журнал реєстрації прохань в відділ піклування 1942 р.* 623 арк.
120. ДАОО. Ф. Р-2275. Патронажна Рада соціального піклування примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 28. *Баланс Одеського міського комітету соціального піклування 1943 р.* 4 арк.
121. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 1. *Постанови та розпорядження примарії Одеського муніципалітету. 26.11.1941–15.03.1944 рр.* 27 арк.
122. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 6. *Постанови та розпорядження окупаційної влади. 10.01.1942-11.03.1944 рр.* 7 арк.
123. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 7. *Розпорядження по дирекції забезпечення. 24.06.1942-02.03.1944 рр.* 8 арк.
124. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 8. *Звіти про роботу секторів та відділів дирекції забезпечення. 29.05.1942-24.06.1943 рр.* 16 арк.
125. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 9. *Інформаційні доповіді і звіти про діяльність відділів дирекції забезпечення. 1942–1943 рр.* 33 арк.
126. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 120. *Відомості на видачу заробітної платні робочим та службовцям підприємств, складів і баз паливного відділу. Відомості на видачу нагородних. 1942 р.* 321 арк.
127. ДАОО. Ф. Р-2276. Дирекція забезпечення Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 362. *Інструкція про видачу хлібних карток населенню, свідчення про відпустку товарів, списки орендарів та працівників підприємств і установ на отримання продуктів. 10.12.1942–26.11.1943 рр.* 511 арк.

128. ДАОО. Ф. Р-2284. Інженерно-технічна дирекція Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 7. *Акти, що складені після перевірки видачі продовольчих карток. 1942–1944.* 26 арк.
129. ДАОО. Ф. Р-2285. Медично-санітарна дирекція Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 1. *Накази і постанови дирекції. Інформаційний бюлетень медико-санітарного управління відділу піклування. 1941–1942.* 128 арк.
130. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 2. *Заяви громадян про прийняття їх в будинки для старих, про розміщення дітей в дитячі будинки, про надання матеріальної допомоги та акти обстеження за заявами. 1941–1942 р.* 372 арк.
131. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 11. *Розпорядження і накази Губернаторства Трансністрії, листування з відділенням забезпечення продуктами, медикаментами, акти прийому робіт. 1942–1943 рр.* 327 арк.
132. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 15. *Розпорядження відділу піклування про прийом в будинки інвалідів і сиріт старих і дітей. 1942 р.* 438 арк.
133. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 16. *Розпорядження відділу піклування про прийом в будинки інвалідів і сиріт старих і дітей. 1942 р.* 453 арк.
134. ДАОО. Ф. Р-2285. Медично-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 21. *Списки та довідки співробітників пенсійних пунктів. 1942-1943 рр.*
135. ДАОО. Ф. Р-2285. Медично-санітарна дирекція Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 30. *Місячні звіти та баланси про витрати бюджету. 1942–1943.* 630 арк.
136. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп. 1. Спр. 138. *Повідомлення для отримання патентів на право торгівлі. 1942-1943 рр.*

137. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп.2. Спр. 7. *Розпорядження відділу піклування про прийом в будинки інвалідів і сиріт старих і дітей. 1942 р. 436 арк.*
138. ДАОО. Ф. Р-2285. Медично-санітарна дирекція Примарії Одеського муніципалітету. Оп. 2. Спр. 10. *Накази губернаторства Трансністрії. Списки та прохання робітників дирекції. 1942–1943. 587 арк.*
139. ДАОО. Ф. Р-2285. Медико-санітарна дирекція примарії Одеського муніципалітету. Оп.2. Спр.17. *Розпорядження відділу піклування про прийом в будинки інвалідів і сиріт старих і дітей. 1942 р. 318 арк.*
140. ДАОО. Ф. Р-2294. Одеський відділ праці Дирекції Праці Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 1. *Короткий огляд діяльності управління праці м. Одеси від дня його організації по 1 липня 1943 року і короткий інформаційний звіт за термін з 16 грудня 1941 по 15 грудня 1943 р. 153 арк.*
141. ДАОО. Ф. Р-2295. Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд РБК ХХУ» м. Одеси. Оп. 1. Спр. 1. *Списки німців-підприємців, німців що мешкають в IV районі м. Одеси. 29.03.1943–04.09.1943 р. 34 арк.*
142. ДАОО. Ф. Р-2295. Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд РБК ХХУ» м. Одеси. Оп. 1. Спр. 30. *Матеріали німецької газети «Німець в Трансністрії». 30.01.1942 –07.10.1942 р. 262 арк.*
143. ДАОО. Ф. Р-2295. Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд РБК ХХУ» м. Одеси. Оп. 1. Спр. 34. *Списки осіб, що призвані до німецької армії та їх родин для надання матеріальної допомоги 11.09.1942 - 02.08.1943 р. 37 арк.*
144. ДАОО. Ф. Р-2295. Фольксдойче Миттельштеле «СС Зондеркоманд РБК ХХУ» м. Одеси. Оп. 1. Спр. 36. *Списки бідних, патронованих дітей, багатодітних жінок та осіб, які вносили пожертви на їх утримання 14.08.1943 –19.12.1943 р. 128 арк.*

145. ДАОО. Ф. Р-2349. Генеральний інспекторат жандармерії Губернаторства Трансністрії. Оп. 1с. Спр. 14. *4-й жандармський батальйон.* 100 арк.
146. ДАОО. Ф. Р-2349. Генеральний інспекторат жандармерії Губернаторства Трансністрії. Оп. 2с. Спр. 146. *Списки засуджених до смертної кари судом Одеського гарнізону в 1943 році.* 6 арк.
147. ДАОО. Ф. Р-2350с. Інспекторат в'язниць Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 1с. Спр. 1. *Платіжні доручення і розрахункові документи до них 18.06.1943-17.09.1943 рр.* 386 арк.
148. ДАОО. Ф. Р-2350с. Інспекторат в'язниць Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 1с. Спр.6. *Накази та розпорядження губернатрства Трансністрії. 20.07.1943-05.08.1943 рр.* 375 арк.
149. ДАОО. Ф. Р-2350с. Інспекторат в'язниць Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 1с. Спр.8. *Накази і розпорядження по адміністративних і фінансових питаннях. 01.03.1943-29.01.1944 рр.* 160 арк.
150. ДАОО. Ф. Р-2350с. Інспекторат в'язниць Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 2. Спр.2. *Списки осіб, що зверталися про помилування листування з підвідомчими в'язницями щодо режиму утримання з дирекцією праці. 01.06.1942-29.12.1943 рр.* 294 арк.
151. ДАОО. Ф. Р-2350с. Інспекторат в'язниць Губернаторства Трансністрії, м. Одеса. Оп. 2. Спр.3. *Списки ув'язнених що забажали вступити до російського корпусу німецької армії в Сербії. Списки місцевих мешканців і румунів, що ув'язнені в Одеській центральній в'язниці, листування з Одеською центральною в'язницею про режим утримання. 28.10.1942–07.02.1944 рр.* 400 арк.
152. ДАОО. Ф. Р-2351. Префектура поліції міста Одеси Губернаторства Трансністрії, м. Одеса 1941–1944. Оп. 2. Спр. 1. *Накази та постанови Губернаторства. 22.09.1941-04.12.1941 рр.* 70 арк.

153. ДАОО. Ф. Р-2351. Префектура поліції міста Одеси Губернаторства Трансністрії, м. Одеса 1941–1944. Оп. 2. Спр. 2. *Накази та постанови Губернаторства. 15.07.1942-13.01.1944 рр.* 16 арк.
154. ДАОО. Ф. Р-2351. Префектура поліції міста Одеси Губернаторства Трансністрії, м. Одеса 1941–1944. Оп.2. Спр. 23. *Слідчі справи, список і прохання про помилування засуджених до смертної кари.* 99 арк.
155. ДАОО. Ф. Р-2353. 2-га поліцейська дільниця Префектури міс та Одеси. Оп.2. Спр. 24. *Списки євреїв, які мешкають на території другої поліцейської дільниці.* 18 арк.
156. ДАОО. Ф. Р-2355. Одеська центральна в'язниця. Оп. 1с. Спр. 1. *Листування з прокуратурою військово-польового суду м. Одеси з прокуратурами губернаторства про звільнення і переведення ув'язнених до інших в'язниць. Списки ув'язнених які отримали звільнення. 1942–1943 рр.* 236 арк.
157. ДАОО. Ф. Р-2355 Одеська центральна в'язниця. Оп. 1с. Спр. 3. *Листування з прокуратурою військово-польового суду про звільнення і переведення ув'язнених до інших в'язниць. Списки ув'язнених які отримали звільнення. 19.06.1943–29.07.1943 рр.* 380 арк.
158. ДАОО. Ф. Р-2355. Одеська центральна в'язниця. Оп. 1. Спр. 5. *Листування з прокуратурою військово-польового суду м. Одеси про звільнення і переведення ув'язнених. Списки ув'язнених, які отримали звільнення. 1942–1943 рр.* 256 арк.
159. ДАОО. Ф. Р-2355. Одеська центральна в'язниця. Оп. 1. Спр. 6. *Листування з прокуратурою військово-польового суду м. Одеси про звільнення і переведення ув'язнених. Списки ув'язнених, які отримали звільнення. 02.09.1943–11.10.1943 рр.* 729 арк.
160. ДАОО. Ф. Р-4177. Одеська друкарня газети «Одесская газета» – орган Примарії Одеського Муніципалітету, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 1 *Накази губернаторства Трансністрії, оголошення репертуарів театрів.* 189 арк.

161. ДАОО. Ф. Р-4177. Одеська друкарня газети «Одесская газета» – орган Примарії Одеського Муніципалітету, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 2 *Накази губернаторства Трансністрії, оголошення репертуарів театрів*. 158 арк.
162. ДАОО. Ф. Р-4198. Одеський пенсійний відділ дирекції піклування Примарії Одеського муніципалітету, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 1 *Списки осіб, що отримували пенсію при окупантах 1942 р.* 117 арк.
163. ДАОО. Ф. 4345. Комісія з репатріації румунів з Криму, м. Одеса. Оп.1. Спр. 2. *Листування з дирекцією праці та ін. установами про організацію евакуації осіб до Румунії (1944 р.)* 146 арк.
164. ДАОО. Ф. Р-4415. Одеський табір військовополонених румунського військового командування, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 1. *Заяви ув'язнених в табір військовополонених про їх звільнення і порука про них 23.12.1941–30.01.1942 р.* 110 арк.
165. ДАОО. Ф. Р-4415. Одеський табір військовополонених румунського військового командування, м. Одеса. Оп. 1. Спр. 3 *Заяви ув'язнених в табір військовополонених про їх звільнення і порука про них 11.10.1942–10.12.1942 р.* 144 арк.
166. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп.2. *Архівно-слідча справа №3339п Фідловський І.Я.* 114 арк.
167. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп.2. *Архівно-слідча справа №019139 Фридель Ф.В.* 39 арк.
168. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп.2. *Архівно-слідча справа №15511-п. Томас М.В.* 56 арк.
169. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп.2. *Архівно-слідча справа №019139. Вернер І.І.* 43 арк.

Національний архів Республіки Молдова (Arhiva Naționala Republicei Moldova) (ANRM).

170. ANRM. Ф. 706. Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини і Трансністрії. 1941–1944 рр. inv. 1. d. 1. *Схема організації Бессарабії, Буковини та Трансністрії. 1941, 17 f.*

171. ANRM. F. 706. Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 рр. inv. 1. d. 9. *Інформаційні доповіді про морально-політичний стан мешканців Бессарабії. Угода між Румунією і Німеччиною з питань адміністрації Трансністрії. 1941–1943*, 241 f.

172. ANRM. Reel 8. F.706, Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 рр. inv.1, d.41, v.1, *Накази та розпорядження Губернаторства Трансністрії*. 67 f.

173. ANRM. F. 706. Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 рр. inv. 1. d. 7. *Листування з головним штабом румунської армії про ліквідацію губернаторства Бессарабії, Буковини і Трансністрії*. 1944, 241 f.

174. ANRM. F. 706. Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 рр. inv. 1. d. 10. *Повідомлення румунських агентів про положення в окупованих районах та про морально-політичне положення мешканців*. 1941–1943, 716 f.

175. ANRM. Reel 3. F.706, Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 рр. inv.1, d.12, v.2, *Стан населення м. Одеси. Питання евакуації єврейського населення*. 214 f.

Національний архів Румунії (Arhivele Naționale României) (ANR)

176. ANR reel. 16. F. PCM d.325/42. *Інформації про евакуації з гетто Одеси (1942)* 121 f.

177. ANR reel. 16. F. IGJ d.122/1942. *Про діяльність партизанів в Одесі*. 315 f.

178. ANR reel. 35. F. IGJ d.83/1943. *Альбом з схемами структури та фотографіями членів одеського партійного підпілля*. 65 f.

179. ANR reel. 9. F. PCM. d. 93. *Листування Генерального штабу армії про інтернування євреїв Одеси в гетто* 83 f.

180. ANR reel. 23. F. PCM. d. 134/942. *Повідомлення генштабу про інтернування євреїв Одеси в табори* f. 3.

181. ANR.2 reel. 9. F. PCM. d. 93. *Повідомлення SSI про ситуацію в Трансністрії* 343 f.

182. ANR reel. 3. F. SSI. d. 1/1939 *Про військовополонених* 74 f.

Архів Румунської інформаційної служби (Служби розвідки) (Arhivelor Serviciului Român de Informații) (ASRI)

183. ASRI reel. 30, d. 21401, v. 1-7. *Трибунал подій 1941 р. (1961 р.)*.

184. ASRI reel. 30, d. 40010, v. 28-105. *Трибунал подій 1941 р. (1945-1946 рр.)*

185. ASRI reel. 30, d. 40011, v. 1-35. *Трибунал подій 1941 р. Висновки по подіям в Одесі в жовтні 1941 р. (1945 р.)*

Румунський національний військовий архів (Arhivele Militare Naționale Române) (AMNR)

186. AMNR reel 12. F. MArN Armata 4a d. 870 *Окупаційні війська між Дністром і Дніпром. 1941 р. Схема організації військового командування м. Одеси. Звіти та листування після вибуху 22.10.1941 р.* 208 f.

187. AMNR reel 13. F. MArN Armata d. 964 *Інформація румунського командування про перші дні після вступу до Одеси. 18–21.10.1941 р.* 8 f.

188. AMNR reel 18. F. MArN Armata d. 452 *Евакуація євреїв з Одеси.* 34 f.

189. AMNR reel 20. F. MArN Armata d. 1196 *Інформація про боротьбу з партизанами в катакомбах Одеси. 1942 р.* 17 f.

190. AMNR reel 394. F. MArN Armata d. 399 *Про євреїв в Одесі 10.01.1941 р.* 315 f.

191. AMNR reel 23. F. MArN Armata d. 6270 *Інструкції по прийняттю заходів по боротьбі з партизанами.* 16 f.

Державний архів російської федерації (ДАРФ)

192. ДАРФ, ф. 7021, оп. 69, спр 343 *Заяви та доповідні записки на ім'я НКДК про звірства румунської адміністрації в м. Одесі і Одеській області в період її окупації німецько-румунськими загарбниками, 1944 р. (архів Yad Vashem, file number: JM/19970)*

Особистий архів автора

193. Бульба Е.К. Спогади.
194. Гудзь М.А. Щоденник (1940-1945 рр.).
195. Детков Б.Г. Дневник.
196. Ерак В. Спогади.
197. Климов Ю.В. Воспоминания.
198. Пестель Т. В. Спогади медичної сестри психіатричної лікарні.
199. Суходольский Ю.Е. Дневник.
200. Шевальовим А. Аудіозапис бесіди.
201. Павлов И. И. Потерянные поколения.

Періодична преса

202. Колокол. (Одеса). 25 квітня 1942 р. – 1 травня 1943 р.
203. Кругозор. (Одеса). 12 жовтня 1942 р. – 20 листопада 1942 р.
204. Мир. (Одеса). 30 серпня 1942 р. - 07 листопада 1943 р.
205. Молва. (Одеса). 01 грудня 1942 р. – 23 березня 1944 р.
206. Нове слово. (Одеса). 1942–1943 рр.
207. Одесская газета. 26 жовтня 1941 р. – 10 березня 1944 р.
208. Одесса. 08 вересня 1942 р. – 31 жовтня 1943 р.
209. Смех. (Одесса). червень 1942 р. – листопад 1943 р.

Наукова література

210. Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2004. 20 с.
211. Авдєєва О.В. Румунська окупація Трансністрії 1941-1944 рр. *Проблеми історії Південного регіону України*: Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Одеса: Астропринт, 2001. Вип. 7. С. 166–171.
212. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). М.: Центр «Холокост», 2007. 816 с.
213. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. К.: Києво-Могилян. акад., 2006. 870 с.

214. Бабіч А., Бабіч О. Аналіз чисельного складу міста Одеси в роки Другої світової війни. *Південний захід. Одесика*. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С.136–150.
215. Бабич А. В апреле 1913-го. *Дирибасовская-Ришельевская*. Альманах. 2015. №2 (61). С.37–50.
216. Бабіч О. Діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрацій в Одесі (1941–1944 рр.). *Тези доповідей XIII Буковинської міжнар. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 400-річчю Хотинської війни* (м. Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р.) / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 129.
217. Бабіч О. Жінки в окупації (Одеса, 1941-1944 рр.). *Хаджибеївські читання: тези доповідей Всеукр. наук. конф. з історії України для студентів та аспірантів* (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 4–17.
218. Бабіч О.В. Жінки в умовах окупації. Одеса 1941–1944 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 1–10.
219. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941–1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Історія. 2021. № 1 (53). С. 99–109.
220. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. *Чорноморська минування: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18. С. 138–144.
221. Бабич А.В. Как историю переписывали под личность. *Время и место*. Литературно-художественный и общественно-политический журнал. Вып. 4 (40). Нью-Йорк, 2016. С.114–128.
222. Бабич А. Как организовывалось одесское подполье. *Дерибасовская – Ришельевская*. Альманах. 2013. № 3(54). С. 53–66.
223. Бабич А.В. Одесса 1941–1944. Пережить оккупацию. Одесса: Черноморье, 2020. 591 с.

224. Бабич А., Савченко В. Одесские курсанты в битве за Одессу (1941). Одесса: ОДУВС, 2014. 96 с.
225. Бабич А. Одесское подполье. Рассекреченные архивы: 1941–1942. Одесса: Астропринт, 2017. 244 с.
226. Бабіч О. Пенсійне забезпечення населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. *Південний архів (історичні науки)* : зб. наук. праць. Херсон: Видво ХДУ, 2021. Вип. 35. С. 5–12.
227. Бабіч О.В. Підпілля і партизанський рух в Одесі (1941–1944 рр.): склад та етапи діяльності. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: зб. наук. праць. Вип. 8 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 20–27.
228. Бабіч О. Приналежність до окремих етнічних груп як фактор виживання в умовах окупації (Одеса, 1941–1944 рр.): *Матеріали XIV Буковинської Міжнар. історико-краєзнавчої конф. (м. Чернівці, 27–28 жовт. 2023 р.)*. / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2023. С. 113–116.
229. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2021. № 6 (9). С. 64-74.
230. Бабіч О. Толерантність Одеси. Погляд історика. Трансформація української національної ідеї / упоряд. О. Доній. К.: Наш формат, 2019. С. 304–308.
231. Бекерский В.И. Мир и война. Т. 1–2. Одесса : Друк, 2006.
232. Беркгоф К. Жнива розпачу : Життя і смерть в Україні під нацистською владою. К. : Критика, 2011. 455 с.
233. Білівненко С.М., Молдавський Р.Л., Соляник Н.О. Радянська жінка в умовах Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2012. Вип. XXXII. С.256–263.

234. Біліченко Л. Діяльність Одеського муніципалітету Трансністрії (1941-1944 рр.). *Старожитності Лукомор'я*. 2020. № 2. С. 78–95.
235. Близнюк М.И. «Войной навек проведена черта...» Вторая мировая война и русские артисты : под оккупацией, в Рейхе, в лагерях Ди-Пи. М., 2017. 1120 с.
236. Боган С. Колабораціоністські органи правопорядку на Півдні України у 1941–1944 рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер. : Історія. 2012. Т.180, Вип.168. С. 35–40.
237. Бойко Ф.Ф. Цитадель Черноморья. М. : Воен. изд-во МО СССР, 1963. 134 с.
238. Борисов А. Д. Одесса – город-герой. М. : Воен. изд-во МО СССР, 1954. 78 с.
239. Боровой С.Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. *Історичні зошити*. К. : Ін-т історії України НАН України. 1991. № 4. 35 с.
240. Бродский М. Сабанеев мост. М. : CORPUS, 2018. 416 с.
241. Будницкий О. В. Материалы по истории оккупационного режима и коллаборационизма в период Великой Отечественной войны в американских архивах. *Российская история*. 2014. №3. С. 126-142.
242. Булатов М. Рефлексія. *Філософський енциклопедичний словник / В.І.Шинкарук та ін. (Ред.)*. К. : Абрис, 2002. 742 с.
243. Булыга О.В. Проблема коллаборационизма в СССР в годы Великой отечественной войны в советской и российской историографии. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 2018. №6 С. 81–96.
244. Ващенко В.В. Психоаналіз як історична дисципліна: археологічний дискурс у текстах З. Фрейда. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 6. С. 25-31.
245. Вербицкий А. Героїчні оборонці Одеси. К. : Укрдержвидав, 1943. 55 с.

246. Верт А. Россия в войне. 1941–1945. М. : Прогресс, 1967. 774 с.
247. Верховский Я., Тырмос В. Город Антонеску. Харьков : Фолио, Т.1, 2. 2017. 506 с.
248. Ветров І. Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941–1944 рр. К. : Четверта хвиля, 2000. 232 с.
249. Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості. *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. ст. К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 126–131.
250. Вінцковський Т. С., Нікульча І.Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 123-134.
251. Вінцковський Т. Організація системи пропаганди ОУН на території Трансністрії. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 12. К., 2009. С. 249–254.
252. Винокурова Ф. Голокост від куль, від голоду та хвороб : доля євреїв на території Трансністрії 1941–1942 рр. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Вип. 9. Дніпро, Укр. Ін-т вивчення Голокосту «Ткума», 2017. С. 27–67.
253. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Победы советских вооружённых сил в Великой Отечественной войне 1941–1945. М., 1953. 431 с.
254. Вронська Т. Феномен «пособництва» : до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 11. К., 2008. С.88–97.
255. Вронська Т. Феміда воєнної доби і цивільне населення. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 3. К., 1999. С.100-119.
256. Всесоюзная перепись населения 1939 года : основные итоги / Рос. акад. наук, Науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др. ; сост. Ю.

- А. Поляков и др. ; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др.]. М.: Наука, 1992. 254 с.
257. Гальчак С.Д. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля у 1941–1944 рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : Зб. статей. К.: Рідний край, 2000. Вип. 11. С. 195–204.
258. Гайдабура В. М. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). К. : Мистецтво, 1998. 222 с.
259. Герман Пынтя – Торжество справедливости. Моё досье / ред.-сост. П.Е. Козленко. Одесса : Феникс, 2019.
260. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Харьков : Фолио, 363 с.
261. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории. 1941–1944. М., 2008. 527 с.
262. Голанд В. «Мы на своей земле». *Чекисты. Сборник очерков. Библиотечка журнала «Пограничник»*. 1987. №6 (132). С. 44–54.
263. Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. К., 2014. 151 с.
264. Горбатюк А. 1941. Хроніки блокадної Одесси. Одеса : Optimum, 2014. 337 с.
265. Горбуров Є.Г. Повстансько-партизанський рух на півдні України. 1917-1944 рр. / Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, М.М. Шитюк. Херсон : Олді-плюс, 2003. 340 с.
266. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1999. 189 с.
267. Горобець В. Співпраця з ворогом як вимушена модель поведінки та стратегія виживання. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий

фаховий журнал. Вип. 3 (21) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. К., 2018. С. 56–74.

268. Горобець В. Економічний та культурний колабораціонізм: формула співпраці. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 1 (27) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. К., 2020. С. 84–107.

269. Грантич С.А. На левом берегу Днестра 1941-1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины против немецко-румынских фашистских захватчиков. Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1985. 186 с.

270. Грибков И.В. Газеты на оккупированной территории СССР на русском языке в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.): источниковедческое исследование. Дисс. ... канд. ист. наук. М.: Российск. гос. гум. ун-т, 2016. 262 с.

271. Грідіна І. М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни. Донецьк : Норд-Прес, 2006. 212 с.

272. Гросс Ян Томаш. Золотая жатва. О том, что происходило вокруг истребления евреев. М., Нестор-История 2018. 152 с.

273. Давиденко Б.П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста. 1941 р., арк.1.

274. Дейнека Н.В. «Новий порядок» в зонах окупації румунської адміністрації і вчинення опору підпільниками і партизанами (1941–1944 рр.). *Перспективи* : Науковий журнал. Серія: філософія, історія, соціологія, політологія. № 2 (34). С. 14-20.

275. Дейнека Н. В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.). автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Одеса, 2007. 20 с.

276. Дейнека Н. В. Румунський окупаційний режим та радянський рух Опору в південно-західному регіоні України і Молдавії (1941–1944 рр.). Одеса : Атлант, 2013. 222 с.
277. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття* : іст. нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (гол. редкол.), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) [та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. К. : Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 737–784
278. Дерейко І.І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхкомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки); Ін-т історії України НАН України. К., 2012. 174 с.
279. Добролюбский А.О., Красножон А.В. Подземные тайны Одессы. Очерки. Одесса: Optimum, 2007. 230 с.
280. Додик С.Д. Судьба евреев Транснистрии. *Исторический альманах Приднестровья*. 2004. № 8. С. 16-22.
281. Драгоман Р.-А., Красножон А.В. Николае К.И. Археология, история и политика в Транснистрии 1941-1944 гг. Одесса, Черноморье, 2022. 640 с.
282. Драч О.О. Міждисциплінарні історичні дослідження: психоісторія як напрям наукових студій.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/22316/2/Drach_O_MIDPNNS.pdf
283. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг. М.: Эксмо, 2004. 608 с.
284. Дробязко С.И., Романько О.В., Семёнов К.К. Иностранные формирования Третьего рейха. Иностранцы на службе нацизма: история европейского коллаборационизма. М. : АСТ, 2011. 830 с.
285. Дусман Л. Помни! Не повтори! Одесса : Друк, 2001. 371 с.;
286. Егоров В. Герои не умирают. Одесса : Маяк, 1964. 224 с.
287. Егоров В.Ф., Зотов Н.И. 907 дней в тылу врага. Одесса : Маяк, 1969. 244 с.

288. Егоров В.Ф., Зотов Н.И. Бойцы подземной крепости. М. : Воениздат, 1971. 136 с.
289. Егоров В.Ф., Зотов М.И., Рогожин О.М. Фронт у кожному серці. К. : Вид-во політ. літ. України, 1966. 294 с.
290. Ермолов И.Г. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941-1944. М. : Центрполиграф, 2010. 381 с.
291. Життя і діяльність Володимира Афанасійовича Швеця, описані в його щоденниках і документах. *Реквієм ХХ ст.*: в 5 ч. Ч. 2. Одеса: Астропринт, 2009.
292. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. д-ра істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. К. : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.
293. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи другої світової війни: Північна Буковина, частина Басарабії і Трансністрія, 1941–1944. *Український історик*. 1987. № 4. С. 83-96.
294. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Л. : Вид-во Наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1992. 230 с.;
295. За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У двох книгах / Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2022. Кн. 2. 801-1552 с.
296. Заболотна Т. Стратегії виживання міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) : теорія та практика. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип. 16. С. 94–112.
297. Заболотна Т. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941-1944 рр.). *Україна у Другій світовій війні: Погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. К. : Наукова думка, НАН України, 2011. Кн. 2. С.7–43.

298. Забытый агрессор: Румынская оккупация Молдавии и Транснистрии / сост. А. Р. Дюков. М. : Фонд “историческая память”, 2010. 168 с.
299. Зелёная папка Геринга. *Военно-исторический журнал*. 1991. № 5. С. 24–33.
300. Іваненко А. Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом. *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 230-244.
301. Іваньков І.О. Етнічні німці України в збройних силах Третього рейху. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка*. Історія. 2005. Вип. 80–81. С. 87–90.
302. Іріюглу Ю. О. Проблема суб’єктивності усно-історичних джерел. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 69–75.
303. Історія Української РСР : Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): у 8-ми т. / под ред. А. Г. Шевелєва. К.: Наукова думка 1977. Т. 7. 536 с.
304. Канюка М.С. Мужество. М. : Политиздат, 1979. 79 с.
305. Карев Г. Твой сын, Одесса. Одесса : Маяк, 1969. 342 с.
306. Катарага С.И. Губерния Транснистрия в 1941–1944 гг. *Держава та армія: зб. наук. пр. / редкол.: Л.Є. Дещинський (відп. ред.) та ін. Л. : Ви-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. С. 150-154.*
307. Катастрофа (Шоа) и сопротивление. Винницкая область. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. Тель-Авив : Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. 191 с.
308. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
309. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101-107.

310. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2007. №11. С. 7–21.
311. Клець В.К. Військовий колабораціонізм етнічних німців в роки Великої Вітчизняної війни. *Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.): Актуальні проблеми історії: Матер. «круглого столу» у Дніпропетр. нац. ун-ті ім. Олеся Гончара, 7 трав. 2010 р. Дніпропетровськ: Герда, 2010. С. 39–48.*
312. Книга Памяти Украины. Одесская область. Т.9 (доп.). Одесса : Аспект, 1997. 463 с.
313. Ковалев Б. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941-1944 гг. М. : АСТ, Транзиткнига, 2004. 486 с.
314. Ковалёв Б.Н. Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. 372 с.
315. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5.
316. Ковальчук, А. Коллаборационизм в Украине в 1941–1944 гг. : истоки, формы, масштабы. К. : Парламентське вид-во, 2002. 304 с.
317. Козленко П.Е. Одесса. Документы и свидетельства 1941–1944. Одесса : Симекс-принт, 2015. 402 с.
318. Корольков Ю.М. Операция «ФОРТ». М., 1970. 464 с.
319. Кравець О. І. Трансністрія в окупаційній політиці Румунії на території України (1941-1944 рр.). К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2015. 176 с.
320. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. К.: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.
321. Кринько Е. Коллаборационизм в СССР в годы Великой Отечественной войны и его изучение в российской историографии. *Вопросы истории*. 2004. №11. С. 153-164.
322. Круглов А.И. Потери евреев Украины в 1941-1944 гг. Харьков, 2005. 376 с.

323. Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. Б. м., 1997. 100 с.
324. Круглов А.И. Истребление евреев Одессы в 1941–1942 гг. *Велич подвигу народного : зб. наукових статей Міжнародної конференції присвяченої 60-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні*. Одеса, 2006. С. 89–96.
325. Круглов А.И. Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг. Днепропетровск : Ин-т «Ткума», 2014. 160 с.
326. Круглов А. Депортация и уничтожение евреев Одессы в северных районах области в 1942 г. *Проблеми історії Голокосту: український вимір*. Науковий журнал. Вип. 9. Дніпро : Укр. Ін-т вивчення Голокосту «Ткума», 2017. С.68-99.
327. Куварзин А. Всегда с народом. *А главное верность (Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Одесщины)*. Одесса : Маяк, 1987. С.129-147.
328. Куварзин А.И. Дорогами нескончаемых битв. К. : Политиздат Украины, 1982. 159 с.
329. Кудряшов С.В. Предатели, «освободители» или жертвы режима? советский коллаборационизм (1941–1942). *Свободная мысль*. 1993. № 14. С. 91.
330. Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхкомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : Монографія. К. : НВЦ «Профі», 2014. 563 с.
331. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження : у 2-х т. Львів, 2007. Т. 1.: А–М. 640 с.
332. Курочкіна Л.П. Співробітництво румунської адміністрації та місцевого населення у Трансністрії в 1941-1944 роках. *Стан і перспективи вивчення історії Придністров'я* : Зб. наукових праць. 2005. Вип. 11. С. 105–112.

333. Кушплір Д. Трансністрія. *Довідник з історії України* / [заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. К., 2001. 1136 с.
334. Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 357 с.
335. Левит И.Э. Крах политики агрессии диктатуры Антонеску. Кишинев: Штиинца, 1983. 376 с.
336. Левит И.Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.XI.1942). Кишинёв : Штиинца, 1981. 392 с.
337. Левит И.Э. Шоа – Холокост – Катастрофа: «Еврейский вопрос» в политике диктатуры И. Антонеску. Т. 1. Тирасполь : Литера, 2015. 560 с.
338. Левит И.Э. Шоа – Холокост – Катастрофа : «Еврейский вопрос» в политике диктатуры И. Антонеску. Т. 2. Тирасполь : Литера, 2017. 519 с.
339. Левченко Ю. І. Особливості реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : історіографія. *Сторінки історії* : зб. наук. праць. 2014. Вип. 38. С. 107-126.
340. Левченко Ю. І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : монографія; за наук. ред. К. П. Двірної. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. 402 с.
341. Левченко Ю. І. Зона румунської окупації чи «Трансністрія»? : проблема ідентифікації. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Вип. 142(1). С. 82-89.
342. Ліньов А.А. Виправно-трудова та концентраційні табори як інструмент знищення цивільного населення на Миколаївщині (1941–1944). *Книга Памяти Украины : Николаевская область*. Т. 15. Николаев: Илион, 2014. С. 9–32.
343. Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні 1941-1943: адміністративний аспект. *Архіви окупації 1941–1944*. К. : Києво-Могилянська акад., 2006. С. 762-769.

344. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр. : монографія. К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.
345. Лисенко О. Поза Божими заповідями: релігійна політика тоталітарних режимів в Україні у 1919–1946 роках. К. : Інститут історії України НАН України, 2023. 436 с.
346. Лисенко О. Український контекст Першої та Другої світових воєн: цивілізаційні й гуманітарні трансформації // Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси / Відп. ред. О.П. Реєнт; Авт. кол. : І.С. Азарх, Т.В. Заболотна, О.Є. Лисенко, В.І. Милько, О.П. Реєнт, В.В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К. : Інститут історії України, 2021. 631 с. С. 5–19.
347. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. К., 1999. 480 с.
348. Ломакін А.В. Румунська окупація Трансністрії в 1941-1944 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 39. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. С. 87-92.
349. Лук'янов, Ф. М. Румунсько-українські відносини в Трансністрії в роки Другої світової війни. *Україна модерна*. 2002. Вип. 8. С. 87-94.
350. Людина на війні : український соціум через призму Першої і Другої світових воєн : Історичні нариси / І.С. Азарх, Т.В. Заболотна, О.Є. Лисенко, В.І. Милько, О.П. Реєнт, В.В. Шевченко; відп. Ред. О.П. Реєнт. К.: Арій, 2023. 656 с.
351. Малиновский А.В. Кино в Одессе : Путеводитель по кинотеатрам старым и новым. Одесса: Астропринт, 2015. 292 с.
352. Мамроцька О. Жінки України у роки Другої світової війни: історіографія: автореферат. Дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. «Історіографія». Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.
353. Мануйлов М.Д. Одесса : Жизнь в оккупации. 1941-1944. М.: РОССПЭН, 2013. 134 с.

354. Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні : Погляд з XXI ст.: Історичні нариси*. Кн.1. К., 2011. С.83-142.
355. Марцышек Г.П. Мы на своей земле. Одесса : Одесск. обл. изд. 1959. 169 с.
356. Маслійчук В., Кобченко К. Міжнародний форум «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (м. Київ, 28–29 листоп. 2013 р.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/institutsijiistorichnoji-nauki-v-ukrajini/990-mizhnarodnyi-forum-zhinky-tsentralnoi-ta-skhidnoi-yevropy-u-druhii-svitovii-viinispetsyfika-hendernoho-dosvidu-u-chasy-ekstremalnoho-nasylstva-kyiv-28-29-lystopada-2013-r>.
357. Мельниченко Л.А. Дневник Адриана Оржеховского. «Записки 1941–1944 гг.» *Дом князя Гагарина : Сборник научных статей и публикаций*. Вып. 4. Одесса, 2007.
358. Мельничук О.А., Зінько Ю.А. Повсякденне життя подільських селян в період нацистської окупації (на матеріалах села Мельниківець на Вінниччині). Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 38. 2021. С.70-81.
359. Мельничук О.А., Довганюк В.Ю. «Вінницька трагедія» в ідеологічному протистоянні Німеччини та СРСР на завершальному етапі війни. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2020. Т.31 (70). №3. С. 48-59.
360. Мельничук О.А. Мельничук М.О. Національно-культурне та духовне життя вінничан в період нацистської окупації за матеріалами газети «Вінницькі вісті». Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. Вип. 31. 2020. С.88-98.

361. Михайлуца М. Християнізація по-румунськи в Трансністрії (на матеріалах преси 1942-1943 рр.). *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів : Логос, 2004. С. 377-381;
362. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). Одеса : Optimum, 2006. 237 с.
363. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса : ВМВ, 2008. 329 с.
364. Михайлуца М. І. Православна церква на півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України»; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2009. 39 с.
365. Михайлуца М. Православне життя в Одесі : від революції до сталінського одержавлення (1917–1945): монографія. Херсон : Олді-плюс, 2019. 388 с.
366. Михайлуца М. Тема російської колаборації на шпальтах газет в окупованій Одесі (1942–1943 рр.). *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 16. Одеса : Друкарський дім, 2013. С.147–156.
367. Михайлуца М. Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках трансністрійської преси. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей. 2010. Вип. 13. С. 100–106.
368. Михайлуца М. «Десталінізація» та «декомунізація» в Одесі (1941-1943 рр.) : мета, методи й акценти. *Емінак*. 2016. № 2(1). С. 65–71.
369. Михайлуца М.І. Шлях у протилежний бік від фронту. Евакуація з Одеси (літо-осінь 1941 р.). *Південний захід. Одесика* : історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 31. Одеса : Друкарський дім, 2021. С. 41-50;
370. Михайлуца М.І. Репресії як державна політика СРСР у пропагандистському дискурсі окупантів (1941-1944 рр.). *Актуальні питання*

вдосконалення законодавства України у сучасних умовах розвитку держави : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2022 року); Одеський національний морський університет. Одеса : Бондаренко М.А., 2022, С. 44-47.

371. Михайлуца М. Як одеські комуністи лист вдячності румунському митрополиту писали... про міфи, моральність і пропаганду. *Південний захід. Одесика*. Вип. 20. Одеса : Печатний дом, 2016. С. 212–224.

372. Михеев О. Коллаборационизм на Украине в годы Второй мировой войны (1941-1944 гг.) : монографія. Харьков : Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2006. 320 с.

373. Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1941–1944 рр.): сучасні тенденції вивчення. *Етнічна культура в глобалізованому світі* : зб. наукових праць III та IV Міжнар. наук. конференцій студентів, аспірантів та молодих вчених. Одеса, 2015. С. 85-93.

374. Моторна І.В. Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941-1944 рр.) Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2016. 193 с.

375. Моторна І.В. Політика румунської адміністрації щодо етнічних груп на території Трансністрії (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 15 с.

376. Моторна І.В. Політика румунської адміністрації щодо молдован та українців в Трансністрії (1941–1944 рр.): процеси румунізації та асиміляції. *Записки історичного факультету*. 2015. Вип. 26. С. 133–143.

377. Моторна І.В. Положення єврейської громади Трансністрії (1941–1944 рр.) за матеріалами Державного архіву Одеської області. *Одеські архіви. Інформаційний бюлетень Державного архіву Одеської області*. Одеса : Прескур'єр, 2012. Вип. XVI (№№ 1–3, січень–серпень 2012 р.). С. 66–70.

378. Моторна І. «Румунські монографії повітів» як джерело до вивчення історії Трансністрії (1941–1944 рр.). *Краєзнавство*. 2013. № 1 (82). С. 22–25.

379. Найдюнова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот. К. Міленіум, 2012. 275 с.
380. Неменко А. В. Черноморский флот в годы войны. М. Вече, 2015. 432 с.
381. Нестеренко В.А. Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей. Вип. 5. 2001 С. 155–159.
382. Никульча И.Я. Румынский оккупационный режим в Транснистрии (обзор источников). *Записки исторического факультета / Одеськ. держ. ун-т ім. І.І. Мечникова*. Одеса : Астропринт, 1997. Вип. 5. С. 182-188.
383. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. : Зб. док. і матеріалів. К., 1951. 397 с.
384. Ніточко І.І. Окупація : Березівський район: 1941–1944 рр. Одеса : Астропринт, 2008. 288 с.
385. Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940–1944 рр. *Вісник Прикарпатського університету : Історія*. Івано-Франківськ, 2004. Вип. VIII. С. 164-170.
386. Новосьолов О. Румунська окупація Трансністрії: питання політичного статусу. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. статей. 2009. Вип. 12. С. 161–168
387. Новосьолов О.В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 2008. 20 с.
388. Новосьолов О.В. Україна в політиці Румунії 1940–1942 рр. *Вісник Прикарпатського університету : Історія*. Івано-Франківськ, 2003. Вип. VII. С. 107-113.
389. Одесса. 1941-1944. Неизвестные страницы / Сост.: М.Пойзнер, А.Грабовский, О.Губарь, О.Этнарович, Г.Михайлов, А.Кисловский. Одесса : ТЭС, 2019. 240 с.

390. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов. в 3-х т. Одесса: Одесск. обл. изд-во, 1949-1951 гг.
391. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза : сборник документов и материалов в 3-х т. / ред. И. Бортников. Т. 2: 17.10.1941–9.4.1944. Одесса : Одесск. обл. изд-во, 1949. 290 с.
392. Одесса : жизнь в оккупации 1941-1944. М. : РОССПЕН, 2013. 229 с.
393. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы. Одесса : Маяк, 1970. 387 с.
394. Осипенко О. Система управління сільським господарством у губернаторстві «Трансністрія» (1941-1944 рр). *Емінак*. 2015. № 4. С. 64-71.
395. Осипенко О. В. Сільське населення та «трудові громади» Півдня України в губернаторстві «Трансністрія» 1941–1944 рр. : соціально-історичний аспект. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дис. ... канд. іст. наук (д-ра філософії). 07.00.01 «Історія України» (032 «Історія та археологія»). Одеса: Одеськ. нац. морськ. ун-т, 2018.
396. Остащук В. І. Система освіти в Одесі в період румунської окупації 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 2012. 20 с.
397. Остащук В.І. Здійснення антисемітської ідеологічної політики румунською адміністрацією в Одесі (1941–1944рр.). *Гілея : науковий вісник: зб. наук. пр.* 2019. Вип.140 (№1), Ч.1: Істор. науки. С.76.
398. Осьмак І. Соціально-політичні умови та особливості реалізації колабораційної політики Одеської міської ради окупаційної влади Румунії в 1941-1944 рр. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2007. № 3. С. 156-163.
399. Оттмар Трашка. Оккупация Одессы румынской армией и уничтожение еврейского населения, октябрь 1941-март 1942 года. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2010. № 2–3, июль–декабрь. С.86–101.

400. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Лисенко М. М., 2010. 590 с.
401. Петерле Я. Одесса – столиця Трансnistрії (Матеріали для майбутнього історика). *Одесса: життя в окупації. 1941–1944. Історія колабораціонізму* / отв. ред. О.В. Будницький. М. : Політ. енциклопедія, 2013. С. 67-90.
402. Пережогін В.А. Проблеми колабораціонізму. *Війна і суспільство: 1941—1945*. М. : Наука, 2004. С. 293.
403. Петрова А. І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2012. 18 с.
404. Підгурський В. І. Співробітництво місцевого населення з румунською окупаційною владою в Трансnistрії в 1941-1944 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі* : Зб. наук. праць. Тернопіль : Тернопільськ. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 4. С. 57-64.
405. Піддубний І. Відображення стану угорського населення Буковини на початку Другої світової війни в документах Державного архіву Чернівецької області. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2024. 1 (37). С. 43-49.
406. Піддубний І. Пушкарьов В. Націонал-легіонерська держава в Румунії 1940 - 1941 рр.: спроба реалізації програми гардістів та її наслідки для руху. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2024. № 1. С. 117-129.
407. Піддубний І. Театральна діяльність на Буковині в умовах Другої світової війни (1941-1944 рр.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2023. Т. 43. С. 297-321.
408. Плесская Э.П. Немцы Причерноморья. Одесса : Астропринт, 2008. 136 с.

409. Под немцами. Воспоминания, свидетельства, документы. Историко-документальный сб. / Сост. К. М. Александров. СПб.: Скрипториум, 2011. 608 с.
410. Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо єврейського народу України 1941 – 1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05; Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. К., 1996. 171 с.
411. Пойзнер М. Б. Окупація. Одеса : 1941-1944 рр. Документи та матеріали із зібрання Михаїла Пойзнера. Одеса : Друк, 2004. 376 с.
412. Политика оккупантов в экономической и социально-гуманитарной сфере. 1941 год : Страна в огне. Историко-документальное издание. Кн. 1 : Очерки / Ред. кол. : В. А. Смолий и др. НАН Украины. Ин-т истории Украины и др. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. С. 700–711.
413. Полянський Ф. І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.
414. Пономаренко Р. «Советские немцы» и другие фольксдойче в войсках СС. М.: Яуза-пресс, 2014. 256 с.
415. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 29 с.
416. Потильчак О. Україна у Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії). *Київські історичні студії*. 2016. № 1. С. 97–101.
417. Пржебелецкий С.С. Трагические события в селе Холодная Балка 7–8 апреля 1944 г. Одесса, 2002. 11 с.
418. Проблеми історії Голокосту : український вимір. *Науковий журнал*. Вип. 9. Дніпро, Укр. ін-т вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 280 с.
419. Пронин К., Ощепкова Е. Катакомбы посёлка Авангард. Одесса : Астропринт, 2019. 120 с.

420. Пынтя Герман – Торжество справедливости. Моё досье / ред.-сост. П.Е.Козленко. Одесса : Феникс, 2019. 259 с.
421. Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області: повідомлення Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. К. : Укр. держ. вид-во, 1944. 16 с.
422. Реброва И. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений*: Сб. статей / Сост. Н.Л. Пушкарева. М. : Новое литературное обозрение, 2013. С. 606–630.
423. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 90–101.
424. Рендюк Т. Румунська окупація України у 1941–1944 роках (за новітніми румунськими джерелами). *Сторінки воєнної історії України*. К. : Ін-т історії України, 2011. Вип. 14. С. 194-202.
425. Русский корпус : доклад к 10-летнему юбилею Русского корпуса. Нью-Йорк., 1951 10 с.
426. Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945: Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников. Нью-Йорк: Наши вести, 1963. 760 с.
427. Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945: Воспоминания соратников и документы. СПб. : Изд. Санкт-Петербургского университета, 1999. 800 с.
428. Сборник документов и материалов об уничтожении евреев Украины в 1941-1944 годах. Сост. А.Круглов. К. : Ин-т иудаики, 2002. 485 с.
429. «Свершилось. Пришли немцы!» Идеальный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны / сост. и отв. ред. О.В. Будницкий;

- авторы вступ. статьи и примеч. О.В. Будницкий, Г.С. Зеленина. М. : РОССПЭН, 2012. 325 с.
430. Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. М. : РОССПЭН, 2000. 863 с.
431. Серета В., Малес Л. Усна історія як метод і методологія: деякі проблеми створення та інтерпретації усноісторичних джерел. *Україна модерна*. К.; Львів : Критика, 2007. Ч. 11. С. 159–165.
432. Сипко Є. Особливості румунського окупаційного режиму в Трансністрії: ідеолого-культурологічний аспект. *Вісник книжкової палати*. 2001. № 1 (54). С. 32-34.
433. Сімороз О. Необхідність рефлексії в усній історії філософії. *Філософська думка*. 2019. № 4. С. 53–66.
434. Скорейко Г. М. Буковина у 1940-1945 рр. очима очевидців. *Буковинці в трагічні роки Другої світової війни: статті, спогади та документи / упоряд. П. П. Брицький*. Чернівці : Технодрук, 2013 С. 66-97.
435. Слипушко О. Військово-адміністративний устрій румунської зони на південному заході України в 1941-1944 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 115. С. 66-68.
436. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом 1941–1944 (на матеріалах південних областей). *Київська Старовина*. 2000. № 2. С. 48–57.
437. Смирнов В.А. Реквием XX века : в 5-ти ч. Одесса: Астропринт, 2009.
438. Снайдер Т. Криваві землі : Європа між Гітлером і Сталіним. К., 2011. 448 с.
439. Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. 352 с.
440. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям

- СССР: о злодеяниях, совершенных немецко-румынскими захватчиками в г. Одессе и районах Одесской обл. М. : Госполитиздат, 1944. 31 с.
441. Стародинский Д.З. Одесское гетто. Воспоминания. Одесса : ТПП «Хайтех», 1991. 112 с.
442. Стельмах С. Правовий режим румунської окупації на південному заході України в 1941-1944 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 30. С. 205–209.
443. Степаненко, В. А. Українсько-румунські відносини в 1941–1944 рр.: проблема легітимності румунської влади. *Наукові записки Інституту історії України НАН України*. К., 2008. Т. 10. С. 127-136.
444. Степаненко В. А. Українсько-румунські відносини в 1941–1944 рр. *Наукові записки Інституту історії України НАН України*. К., 2008. Т. 9. С. 254–262.
445. Стецкевич В. Українські землі під румунською окупацією 1941–1944 рр. у сучасному молдавсько-румунському дискурсі (короткий аналіз). *Сторінки воєнної історії України* : зб. наук. статей / Відп. Ред. В.А. Смолій. НАН України. Ін-т історії України. Вип. 11. К., 2008. С.176-190.
446. Стяжкіна О. Стигма Окупації : Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 384 с.
447. Стяжкіна О. Рокада : чотири нариси з історії Другої світової. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. 272 с.
448. СССР во Второй мировой войне : Оккупация. Холокост. Сталинизм / под ред. О. Будницкого (отв. ред. и сост.) и Л. Новиковой. М. : Политическая энциклопедия, 2014. 432 с.
449. Субтельний О. Україна: історія. К. : Либідь, 1991. 736 с.
450. Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). К.: Госполитиздат УССР, 1956. 455 с.
451. Суховой Л.Н., Суховой А.Д. Военный некрополь Одесской области 1941-1944. Одесса. Партизаны и подпольщики. Одесса, 2014. 43 с.

452. Сушон Л. Транснистрия : евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). Одесса : РИО АО кинокомпания «Юг», 1998. 480 с.
453. Тверской Е. Румынская оккупация области между Бугом и Днестром в 1941-1944 годах и ее политические и экономические черты. *Под немцами. Воспоминания, свидетельства, документы. Историко-документальный сборник* / Сост. К. М. Александров. СПб.: Скрипториум, 2011. С.345–358.
454. Терефера Н. В. Геноцид проти місцевого населення на території Одещини в роки фашистської окупації краю. *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук. статей. 2005. Вип. 9. Ч. 2. С. 320-326.
455. Терефера Н. В. Окупаційний режим на території «Трансністрії» («Задністров'я») в роки фашистської окупації краю (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. Зб. наук. статей. 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 476–483.
456. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (черв. 1941 р. – лист. 1942 р.) : в 3-х т. / під ред. І. Д. Назаренко. К.: Політвидав України, 1967. Т. 1: 553 с.
457. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашист. Германии на СССР и подготовкой условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) : в 3-х т. / ред. И. Д. Назаренко. К. : Политиздат Украины, 1975. Т. 1. 544 с.
458. Февр Н. Транснистрия. Одесса в годы Второй мировой войны. *Южный крест: Литературно-художественный сборник группы русских писателей и журналистов в Аргентине* / ред. Н.И. Федоров. Буэнос-Айрес, 1951. 184 с.
459. Фісанов В. 1943: вирішальна й переможна точка біфуркації у Другій світовій війні. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний*

- менеджмент*. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2022. Т.11. С. 22-45.
460. Фісанов В. Трудова повинність та система примусових і громадських робіт в окупованій Одесі (1941-1944). *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*. Історія. 2024. № 1. С. 58-66.
461. Фісанов В. «Квартирне питання» як складова історії повсякденності: на прикладі окупованої Одеси (1941-1944). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини*. 2024. 1 (37). С. 57-61.
462. Фишер Ю.С. Транснистрия : забытое кладбище; [сокр. перевод с англ., составление и предисловие Д. Розенфельда, предисловие Д. Забарко]. Одесса : Друк, 2002. 128 с.
463. Флоріан А. Доля євреїв Північної Буковини за часів режиму Антонеску : свідчення про еволюцію антиєврейської політики в стенограмах засідань ради міністрів. Голокост і сучасність. *Студії в Україні і світі*. 2010. №2 (8). С. 197–206.
464. Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни 1939–1945. Чернівці : Книга Пам'яті України, 2004. 368 с.
465. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине : Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия» : монографія. Дніпро: Укр. Ін-т изучения Холокоста «Ткума» : ЧП «Лири ЛТД», 2016. – 564 с.
466. Хренов А.Ф. Мосты к победе. М. : Воениздат, 1982. 349 с.
467. Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1941. Одесса : Optimum, 2007. 265 с.
468. Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1942. Июнь–декабрь: Очерки. Одесса : Optimum, 2008. 180 с.
469. Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1943. Январь–май: Очерки. Одесса : Optimum, 2010. 296 с.
470. Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского

Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941-1945 гг. / Под. ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. М.: АСТ, 2015. 768 с.

471. Чернявський В. В. Депортація цивільного населення півдня України на примусові роботи до Третього рейху 1941–1944 рр. : основні тенденції і регіональна специфіка. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*. К. : Пріоритети, 2012. С. 75–88.

472. Чернявський В. В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941-1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв: Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського, 2013. 20 с.

473. Черняков Б. І. Окупаційна і легальна преса в Україні 1941–1944 рр. : Джерела дослідження. Бібліографія. К., 2005. 80 с.

474. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Кр. Ріг : Мінерал, 2005. 466 с.

475. Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни. Кр. Ріг : Мінерал, 2004. 151 с.

476. Швец В.А. Жизнь и деятельность Владимира Афанасьевича Швеца, описанная в его дневниках и документах. Реквием XX век. Т.1–5. Одесса., Астропринт, 2009.

477. Шевченко Н.В. Діяльність національних культурно-освітніх закладів півдня України в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. 242 с.

478. Шевчук Н. Фольксдойче в Транснистрії. *Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие 1941–1955 гг.* Материалы 7-й междунар. научной конф. (Москва, 19-22 октября 2000

- г.). Серия: История и этнография российских немцев. М. : Готика, 2001. С. 223–234.
479. Шевчук Н.А. Этнические немцы в Транснистрии (1941-1944 гг.). *Немцы Одессы и Одесского региона*. Одесса: Астропринт, 2003. С.355-372.
480. Шитюк М.М., Сугацька Н.В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941-1944). Миколаїв, 2008. 154 с.
481. Шнабель-Тихомирова О.Я., Романенко-Завтур Т.М. Вогняні верстви. Одеса, 2003. 432 с.
482. Шнеер А. Плен. Т.1. Иерусалим : Ной, 2003. 380 с.
483. Штернштейн Я. М. Рабочие Одесского порта в обороне города в 1941 году. *Вопросы истории*. 1956. №6. С. 99-109.
484. Щетников В. Економічна складова румунсько-німецької присутності в «Трансністрії» 1941–1944 рр. *Сторінки воєнної історії України*. К. : Ін-т історії України, 2012. Вип.15 С. 173-188.
485. Щетников В.П. Одесский университет: 1941–1944 годы. *Записки исторического факультета*. Одеса, 1999. Вип. 9. С. 266–271.
486. Щетников В.П. Роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). *Історія Одеси* [; гол. ред. В. Н. Станко]. Одеса : Друк, 2002. С. 397–414.
487. Щетников В.П. До питання про втрати серед цивільного населення на півдні України під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр. (проблема джерел). *Сторінки воєнної історії України*. 2005. Вип. 9. Ч. 2. С. 17–81.
488. Щетников В.П. Проблемы изучения холокоста в Одессе и Одесском регионе. *История Холокоста в Одесском регионе* : сб. ст. и док. / [сост. М. Рашковецкий] ; Международная общественная организация Еврейский общинный центр «Мигдаль» ; Музей истории евреев Одессы «Мигдаль-Шорашим». Одесса : Студия «Негоциант», 2006. С. 17–81.
489. Щетников В. Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. *Архіви окупації 1941-1944*. Т.1. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 823-833.

490. Щетников В.П. 1941-й рік : погляд румунських дослідників (за матеріалами часопису «Історичне досє»). Краєзнавство. 2011. Ч. 2. С. 73–79.
491. Щукин В.В. Специфика событий Холокоста в юго-восточной части румынской оккупационной зоны Транснистрии. *Культура полиса*. Нови Сад, 2013. № 21. С. 209–226.
492. Щупак І. Рятування українцями та поляками євреїв Західної України під час Голокосту. Східноєвропейський історичний вісник. 2018. Спеціальний випуск 3. С. 296-309.
493. Щупак І. Рятування українцями євреїв під час Голокосту. Ті, хто повертають віру в людину : Праведники народів світу Дніпропетровської області / за ред. І. Я. Щупака. Дніпро: Інститут «Ткума», 2019 108 С. 6-25.
494. Щупак И. Феномен спасителей евреев в современной украинской политике памяти и сфере образования. Евреи Европы и Азии: состояние, наследие и перспективы. Сборник научных и публицистических статей. Евро-Азиатский Еврейский Конгресс, Институт евро-азиатских еврейских исследований, 2021. Т. 3 (2020–2021/5781). С. 319–342. URL: <https://institute.eajc.org/%d0%b5%d0%b6%d0%b5%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%bd%d0%b8%d0%ba-%d0%b5%d0%b0%d0%b5%d0%ba-5781-2020-21/#pdf>
(дата звернення 18.03.2024)
495. Щупак І. Холокост в Україні: райхскомиссариат «Україна», губернаторство «Транснистрія» : монографія. 2-е изд., дополн. / А. Круглов, А. Уманский, И. Щупак. Днипро : Украинский институт изучения Холокоста «Ткума» 2021. 792 с.
496. Щупак І. Хто такі «Праведники народів світу»? ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Упоряд. : Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Кн. 2. 803-1526 с.
497. Форум: Голокост в Україні : як (не) пишуть історію злочину. *Україна модерна*: міжнародний інтелектуальний часопис, 2023. Число 34. С. 17-75.

498. Юдин В.Я., Пронин К.К. Одесские катакомбы : Краеведческий очерк. Одесса: Маяк, 1985. 125 с.
499. Юдин В. В катакомбах Одессы. Одесса : «Атлант» ВОИ СОИУ, 2008. 253 с.
500. Юновидов, А. С. Оборона Одессы. 1941. М.: Изд. дом «Вече», 2011. 320 с.
501. Язькова А.А. Румыния накануне Второй мировой войны 1934–1939. М. : АН СССР, 1963. 294 с.
502. Язькова А.А. О некоторых вопросах изучения истории румынского фашизма. *Вопросы истории*. 1970. №3. С. 140-147.
503. Achim V. Proiectul Guvernului de la București vizând schimbul de populație româno-ruso-ucraineană (1943). *Revista istorică. Serie nouă*, t. XI. București, 2000. № 5–6. P. 395–421.
504. Adrian Nicolae Petcu 1942–1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române in Transnistria. *Studii i materiale de istorie contemporană*, Inst. de istorie «Nicolae Iorga», Serie nouă, vol. 1, 2002. P. 289–309.
505. Ancel J. Surse arhivistice despre Holocaustului din Romania / J. Ancel. Modul de acces : URL: <http://www.ideo.ro/holocaust/pdf/surse.pdf> (дата звернення 20.02.2023).
506. Ansel, Jean. Transnistria, 1941-1942: The Romanian Mass Murder Campaigns. 3 vols. Tel Aviv: The Goldstein-Goren Diaspora Research Center, 2003
507. Ancel J. Transnistria. București, 1998. Vol. 1. 399 p.
508. Ancel J. Transnistria. București, 1998. Vol. 2. 399 p.
509. Ancel J. Transnistria / J. Ancel. București, 1998. Vol. 3 399 p.
510. Angrik A. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. Hamburg: Hamburger Edition, HIS Verlag, 2003. 796 s.
511. Buchweiler Meir: Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs - ein Fall doppelter Loyalität? Gerlingen 1984. 499 p.

512. Buzatu Gh. România cu și fără Antonescu. Iași : Moldova, 1991. 388 p.
513. Buzatu Gh. România și Razboiul Mondial din 1939–1945. Iași : Centru de istorie și civilizație Europene, 1995. 476 p.
514. Carp M. Cartea neagră suferințele evreilor din România 1940–1944. București : Edidura Diogen, 1996. Vol. 3. 526 p.
515. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului. Dosar nr. D.11 743, vol.18, filele 200–202.
516. Dallin A. Odessa, 1941-1944: A Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. Santa Monica, California, USA: The RAND Corporation, 1957. XXII. 466 p.
517. Dallin A. Odessa, 1941–1944: A case study of Soviet territory under foreign rule / A. Dallin. Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies, 1998. 297 p.
518. Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944, NY, 2000. 241 p.
519. Honcharenko, O. & Potyl'chak, O. Legal regulation of local population behaviour in the responsibility area of the Provisional Military Administration and Reich Commissariat "Ukraine" (the summer of 1941 – winter of 1942). *Skhidnoieuropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2021. 18, P. 167–175.
520. Honcharenko, O. & Potyl'chak, O. The Activity Issue of Local Authorities of the Reich Commissariat "Ukraine" (1941-1944) in Modern Ukrainian Histiriography. *Skhidnoieuropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2021. 21, P. 149–161.
521. Einfeld A. Die Russlanddeutschen. München, 1992;
522. Eric C. Steinhart. The Holocaust and the Germanization of Ukraine. New York: United States Holocaust Memorial Museum, German Historical Institute, and Cambridge University Press, 2015. 275 p.

523. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 S.
524. Gesin M. The Destruction of the Ukrainian Jewry during World War II. Lewiston: Edwin Mellen Press, 2006. 263 p.
525. Golopenția A. Români de la est de Bug. București : Editură Enciclopedică, 2006. Vol. 1. 615 p.
526. Golopenția A. Români de la est de Bug. București : Editură Enciclopedică, 2006. Vol. 2. 926 p.
527. Gross, Jan T. Themes for a Social History of War Experience and Collaboration // In: Deák István, Jan T. Gross and Tony Judt (eds.). The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath. Princeton: Princeton University Press, 2000. 327 p.
528. Guide to Captured German Documents / Prep. by Gerhard L. Weinberg; under the direction of Fritz T. Epstein. Maxwell Air Force Base, Alabama: Human Resources Research Institute, 1952. IX, 90 p.
529. Ionid R. Istoria Holocaustului în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944. [Ediția a 2a revăzută și adăugită]. București : Hasefer, 2006. 340 p.
530. Kirițescu C.I. România în al doilea război mondial. Vol. II. București: Editura Univers enciclopedic, 1996. 405 p.
531. Littlejohn D. The patriotic traitors. The history of Collaboration in German-Occupied Europe, 1940-1945. N.Y.: Doubleday & Company, Inc. Garden City, 1972. 391 p.
532. Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova, 1941–1946. Documente din arhiva FSB. Traducere din limba rusă de Radu Părpăuță. Iași : POLIROM, 2006. 467 p.
533. Lysenko, O., Zabolotna, T., Maievskiy, O. (2021). Famine As an Instrument of Nazi Occupation Policy in Ukraine, 1941–44 East/West: Journal of Ukrainian Studies Volume VIII, № 1. p. 217–230.

534. Mezincescu E. Mareşalul Antonescu şi catastrofa României. Bucureşti: Artemis, 1993. 175 p.
535. Mykhailutsa M.. Alliance over the abyss: contacts of the Romanian Orthodox Mission in Transnistria and the bishops refugees from the Don and Kuban (1943-1944). Danubius, XXXVIII, Galaţi, 2020 : Editura Muzeului de Istorie Galaţi, 2020. pp. 417-424.
536. Mykhailutsa M. Today's establishment of Ukrainian autocephaly today and the Romanian Orthodox Church: from the historical past to mutual understanding. Incursiuni antropologice/Anthropological Incursions. Galaţi: Galaţi University Press, 2019. P. 263-274.
537. Mykhailutsa M, Niculcea I. The Southern Bug-Dnister interfluve during World War II: Administrative Organization, Staffing and Statistics. Güneydoğu Avrupa araştırmaları dergisi/ The Journal of South-Eastern European studies. Istanbul Universiti Press, 35, 2020 (-2), s. 189-207.
- 538.
539. Moraru A. Istoria romanilor: Basarabia si Transnistria 1812–1993. Chisinau : Aiva, 1995. 558 p.
540. Nistor I. Istoria romanilor din Transnistria: Organizarea cultura şi jertfa lor. Bucureşti, 1995. 164 p
541. Olevian Verenca. Administratia civila Romana in Transnistria. Chisinau, 1993. 136 p.
542. Penter T. Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. *Slavic Review*. 2005, vol. 64, no. 4, pp. 782–790.
543. Petrencu A. Basarabia in a doilea rozboi mondial 1940–1944. Chisinau, 1997;
544. Popp N.M. Români din Basarabia şi Transnistria. Bucureşti, 1942. 45 p.
545. Romanitatea transnistriana: Antologie / Ed. Ingr., note si coment de F. Rotaru. Bucureşti : Semne, 1996. 420 p.
546. Procesul Mareşalului Ion Antonescu. Documente. Bucureşti: Editura Seaculum, 1995. 453 p.

547. România în anii celui de-al doilea război mondial : în 3 vol. București : Militară, 1989. Vol. 1. Comisia română de studii și cerceri de istorie și teorie militară. 664 p.
548. Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Mareșalul Antonescu la Odesa. București: Paideia, 1999. 268 p.
549. Sandache C. Europa dictaturilor și originile războiului româno-sovietic. București: Editura militară, 2007. 361 p.
550. Shchupak I. Nazi Anti-semitic propaganda among the locals in Ukraine. Holocaust Studies : A Ukrainian Focus (Digest). Peer-review Annual Journal. Dnipro. "Tkuma" Institute; PE "Lira LTD", 2019. P. 62 – 99.
551. Shchupak I. The rescue of Jews from the Nazi genocide by the inhabitants of Eastern Galicia. EUROPEAN SPATIAL RESEARCH AND POLICY. Volume 28. 2021. Number 1. P. 73 – 96.
552. Shchupak I. The Rescuers of the Jews in the Holocaust: Politics of Memory and Education in Modern-Day Ukraine. After Soviet State Antisemitism. Edited by Yohanan Petrovsky-Shtern and Vladimir Ze`ev Khanin. POST-SOVIET JEWRY IN TRANSITION. Edited by: Vladimir Ze'ev Khanin and Olaf Glöckner. On behalf of: Institute for Euro-Asian Jewish Studies, Herzliya. DE GRUYTER OLDENBOURG. Volume 2. 2024. P. 315 – 346.
553. Solonari V. A Satellite Empire: Romanian Rule in Southwestern Ukraine, 1941–1944. Ithaca: Cornell University Press, 2019. 308 pp.
554. Solonari V. Imperiul-satelit. Guvernarea românească în Transnistria, 1941-1944, Humanitas, București, 2021. 398 p.
555. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul socioeconomic i cultural: (19 august 1941 – 29 ianuarie 1944). Iasi, 2004. 182 p.
556. Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei in domeniul social-economic si cultural (19 august 1941 – 22 ianuarie 1944). – Teza di doctor in stiinte istorice. Chisinau, 1999. P. 192.

557. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. IV (iulie–septembrie 1941). București: Arhivele Naționale ale României, 2000. 846 p.
558. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941–ianuarie 1942). București: Arhivele Naționale ale României, 2001. – 768 p.
559. Stoenescu A.M. Armata, mareșalul și evreii [Resursă electronică. Modul de acces : <http://www.scribd.com/doc/52076887/Alex-Mihai-Stoenescu-Armata-maresalul-si-evreii> (29.10.2010).
560. The German Occupation The German Occupation of the USSR in World War II: A Bibliography / Comp. by Alexander Dallin with the assistance of Conrad F. Latour. N.Y.-Washington: Columbia University-War Documentation Project, 1955. 76 p.
561. Thomas W.I., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America: A Classic Work in Immigration History. University of Illinois Press, 1996. 127 p.
562. Șandru D. Guvernul Antonescu și problema evreilor din România. *România sub imperiul Haosului* (1919 – 1989). Iași : Moldova, 2011. Vol. II. P. 196-236.
563. Vansina J. Oral tradition as history. Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1985. 272 p.
564. Verenca O. Administrația civilă română în Transnistria. Chișinău, 1993. 98 p.
565. Voelkl E. Transnistrien und Odessa (1941–1944). Regensburg, 1996. 123 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Національний склад муніципії Одеса за даними перепису
1 лютого 1942 року**

Національність	Кількість жителів	%
Українці	109123	40,1
Росіяни	103046	37,8
Євреї	33885	12,5
Німці	6072	2,2
Поляки	5997	2,2
Румуни	2911	1,1
Вірмени	1448	0,5
Греки	1285	0,5
Латиші	771	0,3
Караїми	396	0,1
Чехи	272	0,1
Татари	233	
Грузини	218	
Італійці	125	
Естонці	113	
Литовці	110	
Французи	104	
Серби	90	
Турки	60	
Угорці	24	
Шведи	17	
Китайці	9	
Цигани	5	
Лезгини	2	
Перси	2	
Гагаузи	1	
Інші національності	983	0,4
Усього	272 378	100

Складено за: ANRM. Reel 3. F.706, Кабінет по адміністрації Бессарабії, Буковини и Трансністрії. 1941–1944 pp. inv.1, d.12, v.2, Стан населення м. Одеси. Питання евакуації єврейського населення. 214 f. [175]

Відомості про роботу Одеського порту

Прибуття		Вивезення	
Прибуття в Одеську гавань військового обладнання, зброї и боєприпасів (т)		Евакуація обладнання, сировини тощо (т)	Евакуація персоналу
Липень	5300	58000	46000
Серпень	10000	67600	60000
Вересень	8000	44300	67000
Жовтень		18500	15000 цивільних осіб
Разом	23500	188400	Імовірно приблизно 200 000, але джерела не роблять різниці між цивільними жителями та пораненим військовим персоналом

Складено за: Dallin A. *Odessa, 1941–1944: A case study of Soviet territory under foreign rule* / A. Dallin. Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies, 1998. 297 p. [517, с 8]

**Партизанський та підпільний рух в Одесі та Одеській області у роки
Другої світової війни**

	Кількість (за звітом 1946 р.)	Кількість (за звітом 1970 р.)	Кількість бійців (звіт 1946 р.)	Кількість бійців (звіт 1970 р.)
Партизанських та розвідувально- диверсійних загонів	8	13	1278	-
Підпільно- диверсійних груп	1	8	42	-
Підпільно- більшовицьких організацій	11	22	537	-
Підпільно- патріотичних груп	-	48	124	-
Усього	20	91	1981	4308 (1743 партизани та 2565 підпільників)

Складено за:

ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941-1944 рр.). Оп. 1. Спр. 5. Звіт про діяльність партійного підпілля та партизанського руху в період ВВВ в Одеській області. 221 арк.; ДАОО. Ф. 92. Документи і матеріали по історії Великої Вітчизняної війни на території Одеської області (1941–1944 рр.). Оп. 1. Спр. 7. Доповідна записка УНКДБ по Одеській області на ім'я секретаря Одеського обкому КП(б)У про партійне підпілля в Одесі в період ВВВ. 51 арк. [98, 99]

Кількість комуністів м. Одеса та їх національна і гендерна характеристика (лютий 1942 р.)

Національність	Поліцейські дільниці м. Одеса (чол./жін.)									Усього
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці	3/-	101/40	37/9	125/52	76/32	54/5	37/0	27/3	19/2	479/193
Росіяни	16/72	93/34	229/87	65/22	57/35	72/4	57/4		36/6	770/324
Румуни	1/1			4/-		3/-	1/-			9/1
Німці	3/-	6/1	7/2	5/3		3/-			1/-	25/6
Болгари		3/1	4/1		1/-	2/-	1/-		1/-	12/1
Євреї			1/2							½
Угорці				2/-						2/1
Шведи			1/-							1/-
Естонці	1/-									1/-
Латвійці	1/2		2/-	1/-		1/-			3/-	8/2
Чехи		1/-	2/-			1/-				4/-
Греки			8/-			1/-			1/-	10/-
Поляки	8/-	8/1	7/2	9/2	5/1	7/1	4/-		7/5	55/12
Серби			1/-			1/-				2/-
Турки		-/1							1/-	1/1
Вірмени	6/-		1/-			2/-			2/-	11/-
Литовці									3/1	3/1
Караїми									3/-	3/-
Інші національності	1/-				1/-					2/-
Кількість	185/75	212/78	300/103	211/79	140/68	147/70	100/34	27/2	77/4	1399/544

Складено за:

ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 2. Спр. 44. Статистичні дані про населення м. Одеси, ув'язнених і засуджених військово-польовим судом, комуністах і особах, які надали супротив окупаційній владі. 1942-1944 р. 23 арк. [117, арк. 15]

Кількість комсомольців м. Одеса та їх національна і гендерна характеристика (лютий 1942 р.)

Національність	Поліцейські дільниці м. Одеса (чол./жін.)									Усього
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці				9/6	1/2			4/1 1	28/92	42/121
Росіяни				8/7	1/-	1/2			28/122	38/131
Румуни				-/1					1/-	-/1
Німці				1/1					7/6	8/7
Болгари									2/3	2/3
Естонці									1/-	1/-
Греки				1/1					3/2	4/3
Поляки				1/1					1/8	2/9
Вірмени									-/1	-/1
Грузини									1/-	1/1
Литовці									1/3	1/3
Кількість				20/27	2/2	1/2		4/1 1	74/234	101/276

Складено за: ДАОО. Ф. Р-2242. Головна реєстратура губернаторства Трансністрія. 1941–1944 рр. Оп. 2. Спр. 44. Статистичні дані про населення м. Одеси, ув'язнених і засуджених військово-польовим судом, комуністах і особах, які надали супротив окупаційній владі. 1942-1944 р. 23 арк. [117, арк. 16]

Додаток Е

**Особи, які підлягали в Одесі трудовій повинності,
за переписом січня 1942 р.**

Категорії	Чоловіки	Жінки	Всього
Наукові працівники	43	31	74
Спеціалісти вищої кваліфікації	1183	2335	3518
Спеціалісти середньої кваліфікації	913	2587	3500
Особи вільних професій	348	413	761
Конторські службовці	2135	8156	10291
Торговельні працівники	797	2937	3734
Робітники кваліфіковані	18834	13473	38307
Робітники некваліфіковані	6031	12405	18436
Інші	3805	44109	47914
Разом	34089	86446	120535
У відсотках	34%	66%	100%

Складено за: ДАОО. Ф. Р-2295 Фольксдойче Миттельштеле «СС

Зондеркоманд РБК ХХУ» м. Одеси. Оп. 1. Спр. 1. Списки німців-підприємців,
німців що мешкають в ІV районі м. Одеси. 29.03.1943–04.09.1943 р. 34 арк.

[140, арк. 12].

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці. 2021. №1. С. 99-109.
2. Бабіч О. Пенсійне забезпечення населення Одеси у період окупації 1941-1944 рр. Південний архів (історичні науки) : збірник наукових праць. Херсон : Видавництво ХДУ. 2021. Вип. 35. С. 5-12.
3. Бабіч О. Структура та діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941-1944 рр.) Старожитності Лукомор'я. 2021. № 6 (9). С. 64-74.
4. Бабіч О.В. Жінки в умовах окупації. Одеса 1941–1944 рр. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Т. 33 (72). № 3. 2022. С. 1-10.
5. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О. 2023. Вип. 18. С. 138-144.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Бабіч О.В. Підпілля і партизанський рух в Одесі (1941–1944 рр.): склад та етапи діяльності. Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 8 / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 20-27.
7. Бабіч О. Діяльність органів соціального забезпечення румунської окупаційної адміністрації в Одесі (1941–1944 рр.). XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю

Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р. / Наук.ред. О. В. Добржанський. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 129.

8. Бабіч О. Жінки в окупації (Одеса 1941-1944 рр.). Хаджибеївські читання: тези доповідей Всеукр. наук.конф. з історії України для студентів та аспірантів (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.). Одеса : Видавець Букаєв В. В., 2022. С. 4-17.

9. Бабіч О. Приналежність до окремих етнічних груп як фактор виживання в умовах окупації (Одеса 1941–1944 рр.). XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Чернівці, 27–28 жовтня 2023 р. Чернівці, 2023. С. 113-115.

10. Бабіч О. Існування окремих етнічних груп м. Одеси в умовах окупації 1941–1944 рр. Краєзнавство Півдня України в історичному вимірі та сучасному дискурсі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 100-річчя заснування Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеса, 24–25 жовт. 2023 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Є. В. Бережок ; відп. ред. Л. В. Арюпіна; ред.: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. Одеса, 2024. С. 209-212.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

11. Бабіч А., Бабіч О. Аналіз чисельного складу міста Одеси в роки Другої світової війни. Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 24. Одеса: Друкарський дім, 2018. С. 136 – 149.

12. Бабіч О. Толерантність Одеси. Погляд історика. Трансформація української національної ідеї / упоряд. О. Доній. К.: Наш формат, 2019. С. 304-308.